

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АКСІОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 6

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АКСІОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 6

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2023

УДК 81'37; 003; 81'22, 004.83:316.77

М 74

Рецензенти:

Леміш Н.Є. доктор філологічних наук, професор
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова (м. Київ)

Толчєєва Т.С. доктор філологічних наук, професор
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова (м. Київ)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(*протокол № 6 від 25 травня 2023 р.*)

Колектив авторів: Аладько Д.О., Деменчук О.В., Калініченко М.М.,
Константінова О.В., Кучма Т.В., Летюча Л.П., Мізін К.І., Павлова О.І.,
Павловська Л.О., Чеберяк А.М.

Мовна концептуалізація аксіологічного простору людини:
М 74 колективна монографія / кол. авт.; голов. ред. О.В. Деменчук. Рівне:
РДГУ, 2023. 161 с. (Історія та сьогодення філологічної науки; т. 6).
Linguistic conceptualisation of person's axiological space: Collective
work / auth.; O.V. Demenchuk (ed.). Rivne: RSUH, 2023. 161 p. (History and
Contemporaneity of Philological Science; v. 6).

У колективній монографії представлено розвідки, предметом аналізу яких є особливості мовної концептуалізації ціннісної картини світу. На матеріалі романських, германських та слов'янських мов (французька, англійська, німецька, польська, чеська, болгарська, українська) розглянуто низку актуальних питань, присвячених семантико-когнітивному моделюванню аксіологічного простору людини, дослідженню механізмів формування та реалізації ціннісних концептів у різноструктурних мовах, вивченню оцінних ситуацій у структурі тексту та дискурсу, висвітленню проблем методології лінгвістичної оцінки.

The collective work deals with the linguistic conceptualisation of the axiological worldview. Based on the Romance, Germanic and Slavic languages (French, English, German, Polish, Czech, Bulgarian, Ukrainian), the paper focuses on the topical issues related to the semantic and cognitive modelling of person's axiological space, the study of value concepts in contrastive and typological aspects, value-based situations in the text and discourse structures, linguistic evaluation methods.

УДК 81'37; 003; 81'22, 004.83:316.77

©Автори публікацій, 2023

©Рівненський державний гуманітарний університет, 2023

ЗМІСТ

**КОГНІТИВНІ МОДЕЛІ
В СЕМАНТИЦІ ОЦІННОЇ ЛЕКСИКИ**

<i>Деменчук О.В.</i> ОЦІННИЙ ФОКУС ПЕРЦЕПТИВНИХ НОМІНАЦІЙ	5
<i>Кучма Т.В.</i> ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ (НА МАТЕРІАЛІ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ)	22
<i>Мізін К.І., Летюча Л.П.</i> ЦІННІСНІ ПРІОРИТЕТИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПСИХОЛІНГВІСТИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО МОНІТОРИНГУ: ЗІСТАВНО-ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ .	31

**ЦІННІСНІ КОНЦЕПТИ
В ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

<i>Аладько Д.О.</i> ОЦІННА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ-ЗООНІМОМ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ	58
<i>Павловська Л.О.</i> ЕКСПРЕСИВНО-ОЦІННА СЕМАНТИКА ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ	66

ОЦІННІ СИТУАЦІЇ В СТРУКТУРІ ТЕКСТУ ТА ДИСКУРСУ

<i>Константинова О.В.</i> АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПЕРЕКЛАДУ ІРОНІЇ В РОМАНІ ШОНА БАЙЗЕЛЛА «ЩОДЕННИК КНИГАРЯ»	99
<i>Чеберяк А.М.</i> КОНФРОНТАТИВНА СТРАТЕГІЯ ДИСКРЕДИТАЦІЇ В АСПЕКТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕГАТИВНО-ОЦІННОГО ВПЛИВУ	127

МЕТОДОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ОЦІНКИ

<i>Калініченко М.М.</i> СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ В ЛІТЕРАТУРНОМУ АНАЛІЗІ ТА АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ	138
<i>Павлова О.І.</i> ЕПОНІМИ ЯК МЕТАОЦІННІ НОМІНАЦІЇ	146

ПЕРЕДМОВА

У колективній монографії «Мовна концептуалізація аксіологічного простору людини» представлено результати роботи VII Міжвузівського науково-практичного семінару «Історія і сьогодення філологічної науки», який відбувся 18 травня 2023 року на кафедрі романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Тема семінару: «Людина і оцінка. Мовна концептуалізація аксіологічного простору людини».

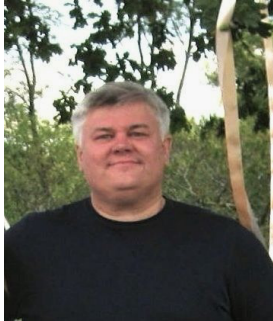
Актуальність обраної теми зумовлена антропоцентричним спрямуванням сучасних мовознавчих досліджень, тенденцією до вивчення мови в аспекті ціннісних пріоритетів людини.

Семінар об'єднав науковців, які займаються проблематикою реконструкції ціннісної картини світу. На матеріалі романських, германських та слов'янських мов (французька, англійська, німецька, польська, чеська, болгарська, українська) було розглянуто низку актуальних питань, присвячених семантико-когнітивному моделюванню аксіологічного простору людини, дослідженню механізмів формування та реалізації ціннісних концептів у різноструктурних мовах, вивченню оцінних ситуацій у структурі тексту та дискурсу, висвітленню проблем методології лінгвістичної оцінки.

Монографія є складовою науково-дослідної роботи кафедри над проектом «Людина в багатовимірному концептуальному просторі: типологія, семантика, дискурс» (2020-2025) – державний реєстраційний номер 0121U109564. Проект вирішує фундаментальні завдання сучасної мовознавчої науки, пов'язані з реконструкцією мовної картини внутрішнього та зовнішнього світу людини, семантичним моделюванням її ментального, артефактного, соціального, аксіологічного та семіотичного простору, дослідженням способів і засобів мовної репрезентації ментальних ситуацій, об'єктів матеріальної і духовної культури, суспільних відносин, цінностей і ціннісних орієнтирів, особливостей функціонування знаків і знакових систем.

КОГНІТИВНІ МОДЕЛІ В СЕМАНТИЦІ ОЦІННОЇ ЛЕКСИКИ

Деменчук О.В.

доктор філологічних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет

ОЦІННИЙ ФОКУС ПЕРЦЕПТИВНИХ НОМІНАЦІЙ

Одним із ключових понять сучасної лінгвістики є *фокус* – категорія, яка характеризує інформацію, виокремлену на основі доповнення або протиставлення інформації, введеній попередньо (Halliday, 1985, p. 277).

Категорія фокуса слугує об'єктом численних досліджень генеративного та когнітивно-дискурсивного напрямів (Ирисханова, 2014). У генеративній граматиці (М. Галле, Н. Хомський, М. Рут, М. Кріфка, Е. Селькірк) поняття «фокус» розглядають у межах тих мовних одиниць, які виявляють ознаки рематичного (просодичного або синтаксичного) виділення. У межах функціонального та когнітивного підходів «фокус» стає провідним поняттям, яке описує особливості реалізації дискурсивних стратегій. Зокрема, у положеннях когнітивної теорії дискурсу (Ж. Женетт, У. Чейф, Р. Томлін, К. Ламбрехт, Д. Картер), референційно-рольової граматики (Р. Ван Валін та Р. Лаполла), функціональної граматики (С. Дік), граматики зв'язного тексту (Т. ван Дейк, В. Кінч), теорії концептуальної інтеграції (Ж. Фоконье, Дж. Дінсмор) поняття «фокус» використовується для з'ясування природи когерентності тексту, розподілу й передачі інформації в дискурсивних практиках, успішності та ефективності комунікації і т. ін.

Екстраполяція сентенційних і дискурсивних характеристик фокуса на когнітивну семантику створює передумови для нової інтерпретації цього поняття. Втілене у формі таких термінів, як «endpoint focus» (G. Lakoff), «perspective» (Ch. Fillmore), «profile» (R. Langacker), «windowing of attention» (L. Talmy), поняття фокуса розширює зміст свого концептуального наповнення до меж

когнітивних процесів виокремлення (foregrounding) та уваги (attention). Зокрема, поняття «зміщення фокуса уваги», «акцентування», «висунення на передній план» стають ключовими в дослідженнях механізмів семантичної деривації лексичних одиниць (О.В. Падучева, А.А. Залізник, Г.І. Кустова).

Ми розглядаємо фокус як складник семантичної структури лексики, який кодує інформацію про ціннісний (оцінний) аспект об'єкта пізнання. Оцінка об'єкта передбачає його осмислення в заданих умовах пізнання. Когнітивним (мисленневим) корелятом таких умов є система концептуальних структур, які засвідчують осмислення цього об'єкта в певній перспективі його пізнавальної цінності (Деменчук, 2015, с. 115). Учасників, які представляють ситуацію «ціннісна (оцінна) характеристика об'єкта», умовно розподіляємо за ознакою оцінюваного об'єкта. Пор. «Семантичний зв'язок оцінних слів і позначень об'єкта оцінки здійснюється на базі аспекту оцінки (основної змінної), яка визначає ознаки об'єкта, за якими він оцінюється» (Вольф, 2006, с. 13).

Реалізуючи семантичну роль, основна змінна характеризує зміст відповідного типу оцінного значення у вигляді оцінного фокуса семантики лексики. Оцінний фокус кодує інформацію про ціннісну характеристику об'єкта, осмислену в аспекті категорії *оцінності*. Категорією оцінності називається така категорія, грамеми якої характеризують ситуацію хорошого або поганого ставлення мовця до факту F^n або його учасників P_i^n , де F^n – факт, що повідомляється (ситуація, яка описується в мовленні), а P_i^n – i -й учасник факту, що повідомляється (Мельчук, 1998, с. 39).

Мета розвідки – схарактеризувати оцінний фокус перцептивних номінацій у германських (англійська, німецька), романських (французька) та слов'янських (польська, українська) мовах. Об'єктом дослідження слугуватимуть номінації, семантика яких кодує інформацію про ціннісний (оцінний) аспект перцептивного об'єкта (перцептивним об'єктом можуть бути перцептивна якість, фізичний об'єкт або стан справ).

Семантика перцептивних номінацій обраних мов характеризує об'єкти сприйняття за трьома типами оцінки – перцептивним, етичним та емотивним. Кожний із типів представляє оцінку перцептивного об'єкта залежно від того, «який саме параметр ситуації піддається оцінці й за якою «шкалою» він оцінюється мовцем» (Плунгян, 2003, с. 309).

Ситуація перцептивної оцінки засвідчує суб'єктивну оцінку якості перцептивного об'єкта. В основі такої оцінки лежить тіміологічний принцип ранжування елементів універсуму за ступенем їхньої важливості, цінності та значущості (Пеньковський, 2004, с. 75). Оцінний фокус характеризує такого типу ситуацію за параметром відхилення – посилення (перевищення) або послаблення (неповноти) вияву перцептивної якості. У цьому випадку перцептивне враження суб'єкта підпорядковане його ціннісній настанові, оскільки у фокус уваги потрапляють ознаки, відмінні від тих, які характеризують перцептивний об'єкт у режимі його «інертної перцепції» (Leech, 2004, р. 28). За таких обставин Спостерігач (Перцепіент), сприймаючи об'єкт, осмислює якість такою, що не відповідає заданим для цього об'єкта прототипним (перцептивним) і, як результат, ціннісним параметрам.

Одним з учасників, який фіксує відхилення від заданих параметрів, є учасник, якому відповідає компонент 'недостатній (послаблений) ступінь вияву перцептивної якості'. Ситуація в цьому випадку орієнтована на уявну шкалу, в межах якої «маркує» ділянку мінімуму, що засвідчує малу кількість або ступінь вияву якості перцептивного об'єкта. Основними морфологічними засобами вираження названого компонента в обраних мовах є суфікси з атенуативним значенням, пор.: укр. *-уват / -юват (-аст / -яст, -ав)*; пол. *-aw*; англ. *-ish*; нім. *-lich*; фр. *-âtre*, пор.: укр. *холоднуватий* «трохи холодний», *червонястий* «трохи червоний» (СУМ); пол. *chłodnawy* «nieco chłodny», *czarniawy* «prawie czarny» (SJP); англ. *coldish* «somewhat cold» (MWUD), *reddish* «slightly red in colour» (CIDE); нім. *gelblich* «leicht gelb getönt, sich im Farbton dem Gelb nähern» (DUDEN); фр. *rougeâtre* «qui est légèrement rouge» (CNRTL).

Відхилення за шкалою в бік максимуму реалізує компонент, який указує на надмірний (перевищений) ступінь вияву перцептивної якості, пор. лексичну функцію Excess в (Иорданская & Мельчук, 2007, с. 325). Особливістю ситуації є те, що вона орієнтована на міру якості, яка «оцінюється з погляду відповідності – невідповідності необхідній, бажаній або передбачуваній для певної ситуації його величині» (Пеньковський, 2004, с. 122). Із цього погляду ситуація «надмірний (перевищений) ступінь вияву перцептивної якості» часто реалізується на тлі компонента 'виокремлення об'єкта за ознакою відхилення від норми', пор.: укр. *темно, хоч око виколи* «дуже темно, цілковита темрява» (СУМ); пол. *ciemno, choć oko wykol*; *ciemno jak w grobie*; *ciemno, choć w pysk daj*; *wulg. ciemno jak w dupie u*

Murzyzna «bardzo ciemno, zupełnie ciemno»; *ciemności egipskie* «nieprzeniknione, zupełnie ciemności» (USJP); англ. *pitch-black* «extremely black or dark as pitch» (RHWUD); нім. *stockdunkel* «völlig dunkel» (DUDEN); фр. *Il fait noir comme dans un four* (CNRTL) – відхилення на основі смислового компонента ‘надмірний ступінь’. Ситуація «надмірний ступінь» оцінюється дещо несхвально, оскільки набуває статусу незвичайного явища, що потенційно може ускладнити сенсорно-перцептивне функціонування суб’єкта сприйняття, пор.: укр. *Хоч око виколи! Не видно! Ніч Мов сажа чорна* (СУМ); пол. *Inżynier Jędrzejczak, wprowadzając się ze swym biurkiem do odwiecznej chaty, kłał na czym świat stoi na egipskie ciemności, na brud i na ciasnotę* (SJP); англ. *Then the red lights came on and L Detachment sprang out into the pitch-black night, unsure of exactly where they were. If she opened them, she wouldn't see anything; once the lights were turned off down here, it was pitch-black* (BNC); нім. *Sehen konnte er nichts, im Kaminschacht war es stockdunkel* (DWDS); фр. *L'homme se baissa, mais il faisait noir comme dans un four* (CNRTL).

Ситуація надмірного ступеня вияву перцептивної якості може бути реалізована в українській мові засобами: (а) суфіксів *-ісіньк-*, *-есеньк-*, *-усіньк-*, пор.: *чорнісінький* «зовсім, дуже чорний»: *Ліворуч – чорнісіньке, як провалля в ніщо, громаддя стрімкоспадних скель* (КТУМ); (б) префіксів *за-*, *над-*, пор.: *забілий* «занадто білий, біліший, ніж звичайно»: *Той [парубок] з довгого рукава свитинки висовує забілу для робітника руку* (СУМ); *У перспективі компанія SpaceX планує розробити надважкий ракетоносій, який буде здатен вивести на орбіту до 125 тонн* (КТУМ); у польській – (а) суфіксів *-eńki*, *-utki*, *-uteczki*, *-uteńki*, *-uśki*, *-usieńki*, пор.: *czarniusieńki* «forma zdr. o odcieniu intensywnym od czarny»: *Ej, przyjdzie kruk, ej, czarniusieńki od głowy do nóg* (SJP); (б) префіксів *prze-*, *super-*, пор.: *przechłodzić* «za bardzo coś ochłodzić», *czołg superciężki* «pojazd opancerzony o dużych rozmiarach, znacznie przewyższający swoimi gabarytami i masą inne pojazdy produkowane w danym okresie – zazwyczaj powyżej 75 ton» (USJP); в англійській – префіксів *super-*, *over-*, пор.: *superheavy* «extremely heavy, heavier than the normal»; *over-cold* «too cold, excessively cold»: *Sometimes too hot and sometimes over cold* (OED); у німецькій – префікса *über-*, пор.: *überschwer* «übermäßig schwer»: *Der Anblick der überschwere Lasten bewegenden jungen Mädchen empörte mich* (DUDEN); у французькій – прислівників: *très*, пор.: *Où ai-je déjà vu ce menton net et ce regard froid, et ces cheveux très blonds lissés en bandeaux?; trop*, пор.: *On avait trop froid* (CNRTL).

Ситуація етичної оцінки орієнтована на смисл 'мовець схвалює / не схвалює вчинення певної дії' (Плунгян, 2003, с. 311). Семантика перцептивів у цьому випадку кодує інформацію про позитивну або негативну оцінку того, що представляє перцептивний об'єкт, пор.: укр. *світла пам'ять* «уживається для вираження позитивного ставлення при згадці про померлого»: *З світлою пам'яттю про чарівний образ Мате Залка прийшов тепер Юрко до мене* (СУМ) vs. *чорної пам'яті* «уживається для вираження негативного ставлення при згадці про кого-, що-небудь»: *Людяне ставлення до засланого поета дорого коштувало Бутакову. Він попав під нагляд чорної пам'яті «III відділу»* (СУМ); пол. *czarny charakter* «człowiek zły, przewrotny»: *Czarny charakter wciska się w dom poczciwego jegomości, pozyskuje rękę jego córki i chce tu uwieść żonę* (SJP) vs. *biały charakter: Tłum zawsze wybiera Barabasza, a biały charakter wygrywa tylko wtedy, gdy jest Brucem Willisem*; англ. *white-hat* «a good man» vs. *black hat* «a 'bad guy'»: *It seems the Black Hats have a more advanced knowledge of how to perpetrate computer crimes than we White Hats have to properly protect electronic assets* (OED); нім. *schwarz* «niederträchtig»: *schwarze Pläne* (DUDEN); фр. *noir* «qui est répréhensible, immoral ou illégal»: *noirs projets* (CNRTL).

Ситуація етичної оцінки може бути реалізована через учасника, який указує на тенденційний характер оцінки дій перцептивного об'єкта, пор.: укр. *м'якосердий* «який виявляє м'якосердя»: – *Я надто м'якосерда до нього, мені шкода було його покарати як слід* (СУМ); пол. *Mieć miękkie serce; mieć serce miękkie jak воск; być człowiekiem miękkiego serca; być miękkim jak воск* «być skłonny do współczucia, do ustępstw»: *Nie jest jednak autokrata, potrafi przyznać się do błędu (...). Ci, którzy lepiej go znają, wiedzą, że w gruncie rzeczy ma miękkie serce* (SFJP); англ. *soft-hearted* «having a susceptible heart»: *Do not be soft-hearted at the sight of their distress* (OED); нім. *weichherzig* «mitfühlend, vom Leid anderer schnell berührt»: *ein weichherziger Mensch* (DUDEN); фр. *tendre coer* (cœur tendre) «personne sensible» (CNRTL). У межах уявної шкали «прескриптивність» семантичну роль такого учасника можна співвіднести з точкою, що фіксує той мінімум обов'язкових дій, які створюють передумову оцінного ставлення до перцептивного об'єкта. За таких обставин оцінка носить мінімально прескриптивний характер, оскільки дії об'єкта, що підлягають оцінюванню, лише задають напрям оцінки в межах екстремумів «добре – погано» (зрештою, людина, яка виявляє негативні або позитивні риси характеру, не завжди поводить відповідним чином). У разі, якщо

оцінка зміщується в бік медіуму обов'язкових характеристик, у фокус уваги потрапляє учасник, якому відповідає компонент, що указує на зумовлений (який виникає за певних умов) характер оцінки дій перцептивного об'єкта. Названий учасник характеризує об'єкт оцінки в аспекті його актуальних якостей. Такі якості стають об'єктом оцінки з огляду на тимчасовий, подекуди виокремлений характер їхнього вияву в аксіологічному просторі суб'єкта оцінки. Накладаючи на такого типу якості загальнооцінну рамку, суб'єкт оцінки орієнтується на одиничну або реалізовану в межах певного часу дію (вчинок), яка й ініціює відповідне (ціннісне) ставлення, пор.: укр. *Я надто м'якосерда до нього, мені шкода було його покарати як слід* (СУМ); пол. *Spojrzenie Ferdynanda uczyniło go miękkim jak wosk* (SJP); англ. *Terry was very tender-hearted when women and children were concerned* (OED); нім. *Dann sah ich das weichherzige Mädchen, das allen Armen Holz verschaffen wollte* (DWDS); фр. *Mais Philip Winter était un coeur tendre, dont la spécialité était de retrouver les enfants disparus* (CNRTL). Точку «максимум обов'язкових дій / властивостей» представляє учасник, якому відповідає компонент, що указує на абсолютний (безвідносний) характер оцінки дій перцептивного об'єкта. Такі дії кваліфікуються як постійна характеристика об'єкта, що визначає ціннісний статус об'єкта в обсязі екстремумів: «добре», пор.: укр. *золота голова* «про здібну, обдаровану людину»: – *Брянський.. Золота голова! Коли кінчимо війну, я його обов'язково направляю в Академію. Його місце – там* (СУМ); пол. *złote serce* «o bardzo dobrym, serdecznym, życzliwym usposobieniu»: *Ma złote serce i wystarczy, żeby go ktoś o coś poprosił, a natychmiast gotów jest oddać co jego, zdjąć nawet palto i kurtkę* (SFJP); англ. *white* «highly prized, precious»: *Take up Isaac, bi son so whyte* (OED); нім. *jmd. hat einen goldenen Humor* «jmd. hat einen unerschütterlichen Humor» (DWDS); фр. *un coeur d'or* «une bonté remarquable, une personne dévouée, généreuse»: *Il m'aurait paru que ce père de Swann était un monstre, si mon grand-père [...] ne s'était écrié: «Mais comment? c'était un Coeur d'or!»* (GLLF), або «погано», пор.: укр. *чорний* «властивий злісній, низькій, підступній людині»: *Руки білі, а сумління чорне* (СУМ); пол. *czarny* «niegodziwy, złowrogi, złośliwy, nieżyczliwy, szkodliwy, zgubny»: *Przed skonaniem muszę odkryć twym oczom moją czarną duszę* (SJP); англ. *black* «evil; wicked»: *His black heart has concocted yet another black deed* (RHWUD); нім. *schwarz* «boshaft, niederträchtig»: *Äußerlich bist du glatt und gelect, ja, aber innerlich, mein gutes Kind, da bist du schwarz* (DWDS); фр. *noir* «qui est

répréhensible, immoral»: *J'ai voulu tout avoir. Simplement. C'est le côté noir de ma vie* (CNRTL).

В англійській мові екстремуми абсолютної оцінки можуть бути реалізовані у вигляді полярних значень енантіосемічних перцептивних номінацій, пор.: англ. *blue* «characterized by rigid morals; puritanical»: *a blue Sunday city vs. blue* «characterized by indecency or obscenity»: *a blue language* (WTNIDELU). Енантіосемію слід розглядати як один із варіантів метонімічного зсуву, який у цьому випадку засвідчує зміщення фокуса уваги в межах концепту ситуації «мораль». Характерно, що на позначення ситуації «непристойна поведінка» зіставляювані мови можуть залучати номінації з інших модусів перцепції: смакового, як в українській та польській мовах, пор.: укр. *солоний* «перен., розм. виразний, дотепний, але грубий; непристойний»: *Регоче гурт, кидає солоні домени, насмішки* (СУМ), *ślony dowcip, żart* «nieprzyzwoity, prostacki dowcip, żart» (SJP), або тактильної, як у німецькій та французькій мовах, пор.: нім. *schlüpfrig* «unanständig»: *ein schlüpfrieger Witz* (DWDS); фр. *grossier* «qui est contraire à la bienséance, ou à la décence»: *plaisanterie grossière* (CNRTL).

Смисл постійної характеристики об'єкта оцінки може бути реалізований у межах референційного виміру: (а) на рівні семантики слова, пор.: нім. *eine schwarze Seele haben* «einen schlechten Charakter haben» (DUDEN); фр. *âme* «du point de vue moral: ensemble des qualités et des défauts qui constituent la nature humaine»: *Noir de peau et plus noir d'âme* (GLLF), (б) через морфологічні показники (вказівні займенники, артиклі тощо), пор.: укр. *Тьху, сказився б ти, ікластий чорте! Знову збурив мене, знову все переплуталось. І що він собі думає, цей чорноротий Блюм* (СУМ); пол. *Przed skonaniem muszę odkryć twym oczom tą czarną duszę* (SJP); англ. *As beautiful and as wholesome as you may be on the outside, I shall reveal you for the black-hearted trickster that you are* (BNC).

Зазначимо, що позиція межі на шкалі «прескриптивність» є досить плинною, оскільки саме оцінювання передбачає численні інтерпретації об'єкта оцінки, зумовлені чинником певного стану справ. У цьому випадку етичні перцептивні номінації часто функціонують, як квазіпредикати, актантну позицію яких заповнює семантична змінна «склад ситуації», яка засвідчує, «що, власне, відбувається в ситуації» (Филипенко, 2003, с. 37). Зазначимо, що основна функція предикатів, валентність яких заповнює вказана змінна, – відсилати до конкретної ситуації, що належить до класу

«дій» («учинків»). Із цього погляду «склад ситуації», на яку орієнтується (у сферу дії якої входить) етична перцептивна лексика, визначатиме кількісний статус оцінки. Так, мінімально прескриптивна оцінка польської номінації *czarny charakter* може набути статусу медіальної оцінки в ситуації, яка описує періодично повторювану поведінку об'єкта, пор.: *Ucieleśniał szampowy czarny charakter, pozbawiony cienia ludzkich uczuć czy wyrzutów sumienia, uosobienie zła* (KJP), або односторонній характер його дій, пор.: *Dla władz PRL pozostał na zawsze wrogiem numer jeden i czarnym charakterem* (там же), та максимальної оцінки в ситуації, яка засвідчує ознаки постійної характеристики об'єкта оцінювання, пор.: пол. *To materiał na czarny charakter; to człowiek naprawdę bez skrępowań i serca!* (SJP). Таку ж ситуацію можна спостерігати в інших обраних мовах, пор.: укр. *Це ж покидьок останній, лускопер, інтриган, чорна душа ...* (КТУМ) англ. *Rosalba considered him a blackguard, a monster* (BNC); нім. *Nun haben Sie Ihre schwarze Seele enthüllt!* (DWDS); фр. *Cet amour prit la teinte de son âme noire* (GLLF).

Варто зазначити, що позитивна оцінка задається на прескриптивній шкалі лише екстремумом. Так, номінації укр. *світле око* «хтось порядний, чесний, безкомпромісний, справедливий і т. ін.» (ФСУМ); пол. *jasna (świetlana) dusza*; англ. *the pure* «free from moral defilement or corruption; of unblemished character or nature; unstained or untainted with evil; guiltless, innocent; guileless, sincere» (OED); нім. *rein* «makellos sauber; unverdorben, edel» (DUDEN); фр. *pur* «qui est droit, sincère et sans détour» (CNRTL), реалізують точку максимуму оцінки в контексті будь-якої ситуації, пор.: укр. – *Правда, що вкляли ми в землю Всі сили й уміння, світле в нас око за себе і чисте сумління* (СУМ); пол. *Był najwspanialszym człowiekiem pod słońcem – taka świetlana dusza, wielkie serce i wielki rozum w jednym ciele* (SJP); англ. *Unto the pure are all thynges pure* (OED); нім. *Ich liebe ihn sehr [...] weil er reinen Herzens ist* (DWDS); фр. *Cette rude nourriture de l'Afrique n'est pas pour eux. Là, il faut un regard ferme sur la vie, un regard pur, allant droit devant soi, un regard de toute franchise, de toute clarté* (CNRTL). Очевидно, що вихідним аксіологічним орієнтиром для людини є міра добра як максимум позитивного. Будь-яке відхилення від цієї міри кваліфікується як аксіологічне пониження у ранзі, яке засвідчує негативний оцінний статус об'єкта, оскільки об'єкт у такому випадку осмислюється як недовершений, недосконалий, як такий, що «не дотягує» до чесноти, пор.: укр. *темна пляма* «що-небудь негативне, яке ганьбить кого-, що-небудь»: *Страшна і дика підозра*

одразу чорною плямою лягла на сотні вірних синів Батьківщини (СУМ; КТУМ); англ. *black mark* «mark of bad conduct, failure, etc.»: *Her continual lateness was a black mark against her promotion* (OALDCE); пол. *Taką dużą emigracją jaka wywodzi się z Polski aż wstyd, że dotychczas była ciemną plamą na naszym honorze* (SJP); нім. *Die Schuld der Besatzungstruppen sei nicht nur über jeden Zweifel erhaben, sondern bedeute auch einen üblen Schandfleck für die einst hochgeachtete deutsche Nation* (DWDS); фр. *Christophe était d'une intransigence de coeur toute puritaine, qui ne pouvait admettre les souillures de la vie, et les déc* (GLLF). Відхилення від міри поганого (зла) як максимуму негативного в бік позитивного в принципі теж є можливим, зокрема, у ситуації виправлення, намагання віднайти «шлях істинний». Такого типу відхилення може свідчити про тенденцію усунення дисбалансу, повернення до точки позитивного максимуму, пор.: укр. *Пригода, який досі був темною плямою на совісті бригади, так раптово зробив крутий поворот і, мовби нічого не трапилось, став поряд з усіма, як рівний з рівним* (СУМ). Зміна ціннісних пріоритетів може також бути результатом переосмислення ситуації в дусі даосистсько-гамлетівського «*There is nothing either good or bad, but thinking makes it so*», пор.: нім. *Viele Menschenalter hindurch galten solche unbebauten Orte als ein Schandfleck – heute hütet man sie mit Ehrfurcht* (DWDS).

Протиставлення в межах полярних екстремумів «погане (зло)» vs. «хороше (добро)» дає підстави вважати, що основною стратегією, на ґрунті якої етичні перцептивні номінації реалізують категорію «оцінності», є контрагентивна стратегія. Така стратегія передбачає аксіологічне протиставлення, яке засвідчує оцінку об'єкта в аспекті певної контрпозиції. Зокрема, семантика перцептивної номінації *чорна невдячність* та її відповідники реалізують контрагентивну стратегію на основі контрпозиції, яка засвідчує сценарій такого протиставлення, пор.: укр. – *Невже ти відповіси на мою одвертість такою чорною невдячністю?* (СУМ); пол. *Może też tak być, że zetknęliśmy się z tak zwaną czarną niewdzięcznością, szczególnie rażącym brakiem doceniania wyświadczonego przez nas dobra* (SJP); англ. *His methods of computation may be ridiculous, but he is right to think that they do not love him, and his sense of bitter ingratitude causes his madness* (BNC); нім. *Für seine väterliche Treue ernte er nur schwarzen Undank, indem sie ihm vor allen Leuten Schande bereitete* (DWDS); фр. *De noires intentions. La plus noire ingratitude. Racine a*

trouvé l'altitude parfaite de la tragédie, c'est celle des grands meurtres (GLLF).

Ситуацію емотивної оцінки представляють учасники, семантичні ролі яких характеризують емоційність як ціннісний (значущий) складник пізнання. «Якісна специфіка емоційного відображення дійсності полягає в тому, що воно відображає не властивості самих речей, а їхнє значення для життя людини» (Шаховський, 2008, с. 36). Основним складником ситуації «емотивна оцінка» є учасник, якому відповідає компонент, що указує на емотивну оцінку об'єкта, пор.: укр. *холодний* «який ставиться до когось, чого-небудь цілком байдуже, не виявляє пристрасті, захоплення» (СУМ); пол. *chłodny* «*przen. obojętny*» (SJP); англ. *cold* «*showing no warm or friendly feeling*» (OED); нім. *kalt* «*unfreundlich, frostig, gefühllos, abweisend*» (DWDS); фр. *froid* «*qui manifeste de la réserve, de la distance, voire de l'hostilité; qui manque de chaleur humaine*» (GLLF). Із цього погляду оцінка засвідчує зумовленість емоційного ставлення Спостерігача властивостями самого об'єкта. За таких обставин об'єкт виконує роль своєрідного ініціатора, який «нав'язує» певне оцінне ставлення до себе з огляду на (ситуативні) відхилення, які в цьому об'єкті фіксує суб'єкт спостереження, пор.: укр. *чорний* «важкий, безпросвітний, безрадісний»: *чорна безнадія, чорний жах, чорне горе* (СУМ); пол. *czarny* «*smutny, trudny do zniesienia, pełen nieszcześć*»: *Czarny okres w czyimś życiu* (SJPPWN); англ. *black* «*unrelievedly sad, gloomy, or calamitous*»: *black season* (WTNIDELU); нім. *schwarz* «*unglücklich, unheilbringend*»: *Es war ein schwarzer Freitag* (DWDS); фр. *noir* «*qui inspire de l'inquiétude, de la mélancolie; qui est terrifiant*»: *noirs pressentiments; noires pensées; pessimisme noir* (GLLF).

Ключовими параметрами, які визначають ситуацію «емотивна оцінка», є параметри емотивності, афективності та експресивності.

Емотивність реалізована через компонент, який указує на оцінку емоційного ставлення суб'єкта до об'єкта сприйняття. Така оцінка є ситуативною в тому сенсі, що характеризує ціннісну характеристику певного стану справ. Особливою в цьому відношенні є група сенсорних емотивів, які належать до класу так званих синестемічних номінацій, див. (Воронин, 1983, с. 120). Перцептивна лексика названої групи реалізує смисл 'емоційна реакція суб'єкта на зовнішній або внутрішній подразник', пор.: укр. *солодкий* «який спричинює приємні відчуття»: *солодкі пахощі* (СУМ); пол. *śladki* «*sprawiający miłe wrażenie*»: *śladkie kolory* (USJP); англ. *sweet*

«pleasing to the sense of smell; having a pleasant smell or odour»: *Sweet after showers, ambrosial air* (OED); нім. *süß* «in seinem Geruch süßem Geschmack entsprechend»: *Die Blüten haben einen süßen Duft* (DWDS); фр. *doux* «qui flatte les autres sens: l'odorat, par une odeur délicate»: *Les senteurs douces du jardin* (GLLF). Сенсорні емотиви реалізують ідею ціннісного ставлення суб'єкта сприйняття до результату каузації його субперцептивних реакцій. Отже, спостерігається зміщення фокуса уваги з власне перцептивного складника в сферу сенсорної оцінки. Такого типу оцінка ґрунтується на системі гедоністичних преференцій, ціннісна характеристика яких зумовлена ступенем фізичного впливу на Перцепієнта (органи чуття), пор.: укр. *гіркий* «який має своєрідний їдкий, різкий смак» :: *різкий* «занадто сильний, міцний або яскравий, що неприємно діє на органи чуття» (СУМ); пол. *ślodki* «o zapachu: miły, przyjemny, czasem mdławy, w większym natężeniu odorujący» (USJP); англ. *bitter* «having a sharp taste that is usually more disagreeable than sourness» :: *sharp* «affecting the senses or sense organs intensely especially in flavour» (PED); нім. *bitter* «einen sehr herben (bis ins Unangenehme gehenden) Geschmack aufweisend» (DUDEN); фр. *doux* «l'oreille, par un son harmonieux et peu intense» (GLLF). Як можна зауважити, ціннісний складник, який представляє сенсорну оцінку, указує на підсилення. Однак підсилення в цьому випадку осмислюється як ступінь фізичного впливу на Перцепієнта. Реакція на дію такого впливу осмислюється як вияв пріоритету в ціннісній настанові суб'єкта. Учасник, який фіксує такого типу пріоритет, акцентує увагу на дисбалансі почуттів, що можна кваліфікувати як відхилення в сфері емоційного стану суб'єкта, пор.: англ. *sweet* «pleasing to the taste» :: *pleasing* «giving pleasure or satisfaction» (CD). Семантика сенсорних емотивів інколи інкорпорує семантичну роль цільового учасника ситуації порівняння, див. (Dixon & Aikhenvald, 2000, p. 11). Названа семантична роль поміщує у фокус уваги прототипний еталон сенсорних відчуттів, пор.: укр. *солодкий* «який має приємний смак, властивий цукрові, медові і т. ін.» (СУМ); пол. *ślodki* «mający smak taki jak cukier, miód» (USJP); англ. *sweet* «having the characteristic flavour of sugar, honey, and many ripe fruits» (OED); нім. *süß* «wie Zucker, Honig schmeckend» (DWDS); фр. *doux* «qui a la saveur du sucre» (GLLF).

Смисл емотивності є ключовим компонентом у семантиці температурних номінацій, пор.: укр. *холод* «перен. безпристрасне ставлення до кого-, чого-небудь, брак зацікавлення, цілковита байдужість»: *Між одною й другою ложкою борщу подавав [Іван]*

звістки про страту на смерть.. І все говорилося з таким спокоем, з холодом навіть, наче факти з середніх віків, які можна згадати, але не можна збагнути (СУМ); пол. *ciepło* «o dobrym, serdecznym ustosunkowaniu do kogoś lub czegoś, o przyjemnej, serdecznej atmosferze»: *Razem z nutami tej piosenki spływało mu do serca ciepło i radość, spokojna radość napelniała go całkiem* (SJP); англ. *cold-bloodedness* «cruelty» (RHWUD); нім. *Wärme* «Herzens-, Gefühlswärme, Warmherzigkeit, Herzlichkeit»: «*Sie werden uns fehlen, lieber Herr Laufer!*», *versicherte mit Wärme Herr Pflaum* (DUDEN); фр. *froid* «manque, baisse de cordialité, de chaleur dans les rapports humains»: *Il y a du froid entre eux. On l'avait accusé [Voltaire] de n'avoir pas donné sa voix à Duclos pour l'Académie française* (CNRTL) – температурні показники емоційності (холод як коасоціат байдужості, ворожості, неприязні тощо; тепло як коасоціат сердечності, чуйності, душевності тощо). У межах реляційного відношення *траектор* vs. *орієнтир* (Langacker, 2008, р. 70) семантика температурних номінацій профілює схему поведінки людини, яка кваліфікується як вияв нестандартних дій або вчинків (первинний фокус виділення) у заданому аксіологічному просторі (вторинний фокус виділення), пор.: укр. *Єремія багато бачив паннів [панн], багато гарних, навіть красунь переглядів він на своєму віку, але жодна з них не припала йому до вподоби. Він вже боявся, що в його серце холодне, нікого не може любити правдивим коханням* (СУМ); пол. *Prawdziwy mężczyzna, mój drogi (...) pozwól, że ci powiem brutalnie, bierze w takim wypadku babę za łeb i wybija jej amory z głowy. Jeśli tu na niej zależy. Denerwuje się, przeżywa. Ale nie on. On jest zimny jak ryba* (SFJP); англ. *She hardly ever speaks to anyone. She's a cold fish* (NTCAID); нім. *Das war eine kalte Begrüßung, ein kalter Abschied* (DWDS); фр. *Mais que les mots sont froids pour peindre les émotions!* (CNRTL).

У зіставлюваних мовах температурні номінації характеризують емотивну оцінку за ознаками: а) вияву ставлення, пор.: укр. *холод* «вияв відчуженості, неприязні, ворожості» (СУМ); англ. *cold shoulder* «intentional and marked coldness» (OED); нім. *kalt* «frostig, gefühlskalt, abweisend» (DWDS); б) недостатності вияву ставлення, пор.: пол. *chłód* «brak życzliwości» (USJP); фр. «qui manque de chaleur humaine» (CNRTL); в) відсутності вияву ставлення, пор.: пол. *chłód* «nieokazywanie uczuć» (ibid.); англ. *chill* «absence of warmth of feeling or sympathy» (OED). Відтворюючи сценарій емотивної оцінки, учасники перцептивної лексики групи (а) реалізують компонент, який указує на характер ставлення суб'єкта оцінки (Т-клас СУБ'ЄКТ

ОЦІНКИ) до об'єкта оцінювання. В українській та польській мовах такого типу змінна зазвичай заповнює валентність дієслів тематичних класів: (i) каузації, пор.: укр. *А Варя ошпарила холодним душем: Оля їй не подобається* (КТУМ); пол. *Naiwne moralizatorstwo staropolskiego tekstu działa na odbiorcę jak zimny prysznic* (КJP); (ii) поширення, пор.: укр. *Як говорила [мама], то завжди нарозтяг, і хоч річ її була ласкава – холодом несло від її ласкавої річі* (СУМ); пол. *Mrozet powiało od towy królewskiej i opozycja nowego otrzymała bodźca* (SJP), в англійській, німецькій та французькій мовах – передавання (приймання), пор.: англ. *Refugees get cold shoulder vs. Will they give me the cold shoulder?* (BNC); нім. *jemanden mit spürbarer Kälte empfangen* (DUDEN); фр. *recevoir qqn avec une douche froide* (CNRTL), (ii) демонстрації, пор.: нім. *Der neue US-Präsident zeigt ihm [dem türkischen Präsidenten] ohnehin die kalte Schulter* (DWDS). Із цього погляду перцептивна лексика груп (б) та (в) демонструє дещо зворотну тенденцію. Реалізуючи семантичну змінну за ознакою контрпосесивної стратегії, такі номінації описують певну схему (тип) поведінки суб'єкта оцінки, пор.: укр. *Може бути, що несхожість у поглядах внесла певний холод у відносини подружжя Ковалевських. Так чи інакше, вони розійшлись* (СУМ); пол. *Chłopic miał piękne niebieskie oczy, lecz w oczach tych czaił się chłód* (SJP); фр. *Cet homme est d'un froid qui glace tout le monde* (CNRTL) – протиставлення; нім. *Senioren beklagen die soziale Kälte* (DUDEN) – протидія; англ. *Britain faces cold shoulder* (BNC) – протистояння.

Параметр афективності реалізується через компонент, який указує на оцінку ступеня емоційного ставлення до перцептивного об'єкта, пор.: укр. *гарячий* «надзвичайно напружений»: *гаряча робота (бесіда)* (СУМ); пол. *gorący* «bardzo żywy, pełen zapału, żarliwy»: *gorące oklaski* (SJP); англ. *hot* «informal. extremely exciting or interesting; sensational or scandalous»: *a hot news story* (RHWUD); нім. *heiß* «leidenschaftlich, temperamentvoll; innig, von intensiven Emotionen erfüllt»: *ein heißes Gebet* (DWDS); фр. *Les deux seigneurs trouvaient là prétexte aux plus chaudes querelles* (GLLF).

Зазначимо, що на відміну від оцінних інтенсифікативів, афективи орієнтовані на вияв емоцій або почуттів. У такому випадку перцептивна лексика, як правило, «прописує» в семантиці компонент, який засвідчує емотивний аспект інтенсифікації, пор.: укр. *тяжкий* «значний за силою прояву; значний за глибиною (про почуття, душевні страждання)»: *Тяжку журбу понесли селяни й у свої домівки...* (СУМ); пол. *ciężkie chwile* «przykre przeżycia, doznania»:

Mimo że kariera rozwijała się świetnie, w życiu prywatnym często zdarzały się ciężkie chwile (SFJP); англ. *heavy* «weighed down' with sorrow or grief; sorrowful, sad, grieved, despondent»: *With heavy hearts we labour thro' the tyde, To coasts unknown, and oceans yet untry'd* (OED); нім. *schwer* «traurig, betrübt»: *Es ist mir sehr schwer ums Herz* (DWDS); фр. *avoir le coeur lourd* «éprouver un chagrin profond»: – *Minuit et demi. Mais vous n'allez pas m'abandonner comme cela, mon enfant, mon cher enfant. J'ai le coeur lourd, lourd. Il pleurait à chaudes larmes* (CNRTL).

До афективів також належать номінації, які демонструють ступінь зацікавленості суб'єкта. Такого типу номінації мають особливі референційні властивості – «вони передбачають презумпцію існування одиничного об'єкта, який вони оцінюють» (Вольф, 2006, с. 45), пор.: укр. *божевільно-білий*; пол. *szokująco-różowy*; англ. *shocking-pink, stunning-pink*; нім. *knallpink*; фр. *rose choquant*.

Параметр експресивність реалізується через компонент, який указує на оцінку емоційного ставлення суб'єкта сприйняття. Показником такого ставлення слугують «емоційні кінеми» (Крейдлин, 2002, с. 165-181; Шаховский, 2008, с. 98). Як номінативний показник зовнішнього вигляду об'єкта оцінки, ім'я учасника емоційної кінеми реалізує компонент 'образ, супутній емоціям або почуттям', пор.: укр. *чорний* «нахмурений, занепокоєний, сумний»: *Командир чорніший ночі* (СУМ); пол. *kwaśny* «posępny, ponury»: *Pani jakaś kwaśna, ranna także nie w humorze, i chłód wieje nieustannie z twarzy pana, pani, panny* (SJP); англ. *black-browed* «frowning, scowling»: *Sheridan was dining with the black-browed Chancellor* (OED); нім. *sauer* «ärgerlich, verdrießlich, missmutig»: *Draußen klingeln die Bahnen: hier muffeln kurzsichtige Professoren in dicken Wälzern, freundliche, wenn auch großfüßige Mädchen laufen hin und her, die Bibliothekare sehen sauer aus, als wollten sie alle Studenten, die nicht Bescheid wissen, auffressen – eine Insel der Seligen* (DWDS); фр. *sombre* «qui est empreint de tristesse, de mélancolie; qui manifeste du pessimisme»: *Il avait des choses confidentielles à nous dire. Il avait la figure sombre et défaite* (CNRTL). Сюди ж належать фразеологічні номінації на зразок укр. *у роті чорно* «хто-небудь дуже сердитий, лютий»: – *Та тебе всі знають у Закриниччі за скажену, у тебе в роті чорно* (ФСУМ); пол. *ktoś ma czarne podniebienie* «ktoś jest szczególnie zły, groźny, złośliwy»: *Cała administracja, od głównego dyrektora aż na majstrze kończąc, niemiecka; mało że niemiecka, hakatyści, czarne podniebienie* (SJP); англ. *black looks* «angry or revengeful looks» (PDEI);

нім. *sauer* «ärgerlich, verdrießlich, missmutig»: *ein saures Gesicht Machen*; etw. *mit saurer Miene, saurem Lächeln tun* (DWDS); фр. *faire froide mine à qqn* «refuser de l'accueillir ou l'accueillir avec froideur»: *Voyons, mon enfant... Pourquoi leur fais-tu froide mine?* (CNRTL).

Семантика перцептивної лексики виявляє стійку тенденцію до аксіологізації перцептивного простору. Показником аксіологізації є оцінний фокус – семантичний компонент, який кодує інформацію про ціннісну характеристику об'єкта сприйняття. Оцінний фокус характеризує об'єкти сприйняття за ознакою перцептивної (відхилення від заданих параметрів об'єкта сприйняття), етичної (схвалення або несхвалення об'єкта сприйняття) та емотивної (емоційне ставлення до об'єкта сприйняття) оцінки. Оцінний фокус перцептивів зіставлюваних мов виявляє ознаки подібності щодо оцінювання перцептивного об'єкта. Розбіжності відзначено в номінативних стратегіях висвітлення оцінки.

Моделювання ціннісної картини світу визначає доцільність подальших досліджень оцінного фокуса в лексико-типологічному аспекті. Із цього погляду пріоритетним є аналіз оцінного фокуса «рольових» (агентиви, посесиви, каузативи, комітативи і т. ін.) класів слів у споріднених та неспоріднених мовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Вольф, Е.М. (2006). *Функциональная семантика оценки*. Москва: КомКнига.
- Воронин, С.В. (1983). Синестезия и звуко-символизм. *Психолингвистические проблемы семантики*. (с. 120-130). А.А. Леонтьев, А.М. Шахнарович (ред.). Москва: Наука.
- Деменчук, О.В. (2015). *Динамічні семантичні моделі перцептивної лексики в українській, польській та англійській мовах: зіставний аспект*. (Дис. ... д-ра філол. наук). Київський національний лінгвістичний університет, Київ.
- Иорданская, Л.Н., & Мельчук, И.А. (2007). *Смысл и сочетаемость в словаре*. Москва: Языки славянских культур.
- Ирисханова, О.К. (2014). *Игры фокуса в языке. Семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования*. Москва: Языки славянской культуры.
- Крейдлин, Г.Е. (2002). *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. Москва: Новое литературное обозрение.

- Мельчук, И.А. (1998). *Курс общей морфологии. Морфологические значения*. Москва; Вена: Языки русской культуры; Венский славистический альманах.
- Пеньковский, А.Б. (2004). *Очерки по русской семантике*. Москва: Языки славянской культуры.
- Плунгян, В.А. (2003). *Общая морфология: введение в проблематику*. Москва: Едиториал УРСС.
- Филипенко, М.В. (2003). *Семантика наречий и адвербиальных выражений*. Москва: Азбуковник.
- Шаховский, В.И. (2008). *Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка*. Москва: ЛКИ.
- Dixon, R.M.W., & Aikhenvald, A.Y. (2000). Introduction. *Changing valency: Case studies in transitivity*. (pp. 1-29). Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday, M.A.K. (1985). *Introduction to Functional Grammar*. London; Baltimore, Md., USA: Edward Arnold.
- Langacker, R.W. (2008). *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Leech, G. (2004). *Meaning and the English Verb*. London: Longman / Pearson Education.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- КТУМ: *Корпус текстів української мови*. (2022). Available at: <http://www.mova.info/corpus.aspx>
- СУМ: *Словник української мови*. (1970-1980). Київ: Наукова думка.
- ФСУМ: *Фразеологічний словник української мови*. (1993). Київ: Наукова думка.
- BNC: *The British National Corpus*. (2022). Available at: <http://www.natcorp.ox.ac.uk>
- CD: *Cambridge Dictionary*. (2022). Available at: <https://dictionary.cambridge.org>
- CIDE: *Cambridge International Dictionary of English*. (1995). P. Procter (ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- CNRTL: *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*. (2022). Régime d'accès: <http://www.cnrtl.fr>
- DUDEN: *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*. (2011). Zugriffsmodus: CD-ROM Ausgabe©DIGITAL, Joanneum Research, Graz, Bibliographisches Institut GmbH. Duden-Bibliothek. Vers. 5.1.3.0 (Build 3.1.2011).

- DWDS: *Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart*. (2022). Zugriffsmodus: <https://www.dwds.de/>
- GLLF: *Grand Larousse de la Langue Française* (en sept volumes). (1989). Paris: Larousse.
- MWUD: *Merriam-Webster's Unabridged Dictionary*. (2000). Electronic dictionary (vers. 2.5). Springfield, MA: Merriam-Webster, Inc.
- NTCAID: *NTC's American Idioms Dictionary*. (2000). New York: NTC Publ. Group; McGraw-Hill.
- OALDCE: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. (1982). Moscow: Russian Language Publ., & Oxford: Oxford University Press.
- OED: *Oxford English Dictionary*. (2009). Electronic dictionary (vers. 4.0). Oxford: Oxford University Press.
- PDEI: *The Penguin Dictionary of English Idioms*. (1994). London: Penguin Books.
- PED: *The Penguin English Dictionary*. (2002). London: Penguin Books.
- RHWUD: *Random House Webster's Unabridged Dictionary*. (2000). Electronic dictionary of American English (vers. 3.0). Seattle, WA: Random House, Inc.; Multimedia 2000, Inc.
- SFJP: *Słownik frazeologiczny języka polskiego PWN*. (2008). Płyta CD (wer. 1.0). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SJP: *Słownik języka polskiego*. (1997). Płyta CD (wer. 1.0). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SJPPWN: *Słownik języka polskiego PWN*. (2002). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. (2004). Płyta CD (wer. 1.0). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- WTNIDELU: *Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged*. (1981). Springfield, MA: Merriam-Webster Inc.

Кучма Т.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ (НА МАТЕРІАЛІ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ)

Аксіологічний, ціннісний досвід є одним із найважливіших у пізнавальній діяльності людини. Він впливає на тип мислення та духовну сферу життя людини (Бессонова, 2003, с. 8).

За визначенням О. О. Селіванової (Селіванова, 2006, с. 438-439), оцінка – це 1) складник конотативного компонента семантичної структури мовної одиниці; 2) текстова категорія, підпорядкована інформативності; 3) різновид модальності висловлення, який відображає аксіологічний план ситуації, позначеної повідомленням, тобто ціннісну орієнтацію мовця щодо інтеріоризованої події.

Оцінка як логіко-філософська категорія – це судження, в основі якого лежить позитивне чи негативне ставлення суб'єкта до оцінюваного об'єкта на основі його порівняння з обраним еталоном. Оцінне ставлення до реальної дійсності є унікальною антропоцентричною формою світосприйняття, що зумовлено особливостями фізичного й психічного складу людини, раціональним, творчим характером її мислення. Оцінка тісно пов'язана з пізнанням: відображаючи предмети та явища об'єктивної дійсності, ми водночас пізнаємо навколишній світ та оцінюємо його з певних позицій, з точки зору тих чи інших потреб, прагнень, цілей (Онищенко, 2004, с. 4).

Оцінка є складовою частиною семантичної структури слова як одиниці мови, що вказує на певну цінність предметів та явищ з погляду відповідності / невідповідності вимогам, інтересам, смакам, уподобанням мовця. Неоднорідність оцінного компонента зумовлює його різну взаємодію з іншими компонентами в семантичній структурі мовного знака. Оцінний компонент може бути виділений як у денотативній, так і в конотативній частині семантики. Це зумовлено існуванням інтелектуально-логічної (раціональної) та емоційної оцінок. Інтелектуально-логічна оцінка пов'язується з

понятійним ядром, із предметно-логічною частиною лексичної семантики слова і входить, таким чином, у денотативний аспект значення. Емоційна оцінка відбиває емоційне ставлення суб'єкта до об'єкта, і, відповідно, міститься в конотативному аспекті значення. Оцінний компонент не виступає постійним для певної мовної одиниці. Він проявляється на конкретному історичному етапі розвитку мови і, залежно від контекстуальної реалізації значення слова, зазнає змін відповідно до рівня матеріальної та духовної культури суспільства та кожного індивіда зокрема (Онищенко, 2004, с. 5).

Оцінка – це суб'єктивно-об'єктивне чи об'єктивно-суб'єктивне ставлення людини до об'єкта, виражене мовними засобами. Оцінка не існує без оцінюючого суб'єкта – людини. На реальний світ накладається сітка цінностей окремої людини, формуючи її індивідуальну оцінку «картину світу», а також система цінностей соціуму, причому оцінка «картина світу» суб'єкта і соціуму можуть не збігатися (Бессонова, 2003, с. 9).

Асоціативно-вербальна мережа пов'язує слова за найрізноманітнішими функціональними, формальними та змістовими ознаками. Для носія мови мовні знання зливаються зі знаннями про світ, здійснюється доступ до індивідуального й соціального, чуттєвого й раціонального досвіду людини, до образу світу, який регулює та скеровує будь-яку діяльність суб'єкта.

Зростання уваги дослідників до специфіки мовної свідомості й образу світу призводить до того, що мову і культуру розглядають як форми існування суспільної свідомості.

Асоціації надається статус універсального чинника мовного розвитку: усю структурну організацію лексичної системи мови визначають асоціативні відношення, що постійно урізноманітнюються у зв'язку зі змінами в змісті мислення та через збагачування мислення новими поняттями. Асоціації лежать і в основі будь-яких словотвірних процесів та впливають на стилістичні явища (Чабаненко, 2005, с. 135). Асоціативні зв'язки є важливими для відтворення мовної картини світу, наголошує й М. П. Кочерган (Кочерган, 2006, с. 314).

Асоціативний експеримент, за О. І. Горошко (Горошко, 2001, с. 16), спрямований на виявлення асоціацій, які склалися в індивіда у його попередньому досвіді. Асоціація – це зв'язок між певними об'єктами або явищами, що ґрунтується на нашому суб'єктивному досвіді, який настільки автоматизований, що не підлягає

усвідомленню. Таким чином, вивчаючи асоціації, дослідники звертаються до неусвідомлюваного глибинного шару людської психіки.

У вільному асоціативному експерименті взяли участь по 100 інформантів-носіїв української, польської та німецької мов віком від 18 до 30 років. Список слів-стимулів містив понад 70 позицій, для аналізу у нашій розвідці було обрано асоціативні реакції, які містять оцінний компонент.

У ході аналізу вербальних асоціацій було виявлено реакції з емоційно-оцінним забарвленням:

укр. **адвокат** / пол. **adwokat** < *брехун* / пол. *klamca*; реакції українців *козел* – перен. лайл. про тупу, підступну, неприємну людину, поляків *papuga* «папуга» – негативна назва адвоката у польській мові, *złodziej* «зłodий»; нім. **Rechtsanwalt** «адвокат» < *Gesetzesausleger* «інтерпретатор закону», *Rechtsverdrehler* «крючкотвор», *Wortverdrehler* «крючкотвор, фальсифікатор», *Lügner* «брехун», *hohes Tier* розм. «важливий птах (шишка);

нім. **Schauspielerin** «актриса» < *Lügnerin* «брехуха, обманщиця»;

нім. **Lehrer** «учитель» < *arme Socke* «бідолаха»;

нім. **Arzt** «лікар» < *Engel in weiß* «янгол у білому»;

нім. **Seemann** «моряк» < *Seebär* розм. «морський вовк, бувалий моряк»;

укр. **демократ** < *брехня, пустомеля*, нім. **Demokrat** «демократ» < *Lügner* «брехун», *lächerlich* «який викликає сміх»,

укр. **мусульманин** / пол. **muzułmanin** < *terrorysta / terrorysta*, укр. **ліберал** < «*діагноз*», *лихо*,

нім. **Liberaler** «ліберал» < *Weltverschlechterer* «погіршувач світу».

Поширеним серед інформантів є несхвалення відсутності роботи: укр. **безробітний** < *невдаха, нахлібник*; пол. **bezrobotny** «безробітний» < *nieudacznyk* «невдаха», *niechcę pracować* «який не хоче працювати», *na odstrzał* «на відстріл»; нім. **Arbeitslose** «безробітний» < *Außenseiter* «аутсайдер». У всіх трьох мовах простежується зв'язок безробіття з лінню, небажанням працювати. Найбільше таких реакцій (16% від загальної кількості реакцій на даний стимул) зафіксовано в українській мові.

Носії польської мови вважають моряка зрадником: пол. **marynarz** < *zdrada* «зрада», *niewierność* «невірність», *niestałość* «мінливість», *dziewka portowa* «портова дівка».

Реакція на стимул укр. **актриса** / пол. **aktorka** < укр. *лялька* / пол. *lalka* – перен. про гарну, але обмежену і пусту людину, також у порівнянні: як *лялька* / пол. *jak lalka* – вдягнена, нафарбована.

Негативне, часто зневажливе забарвлення мають реакції на слова-стимули, пов'язані управлінською діяльністю: укр. **президент** < укр. *брехня* (також на стимули **міністр** і **депутат**), *гроші* (також на стимули **міністр** і **депутат**), *невдаха*, *ніхто*, *пішак*, пол. *Kaczor* «Качур» – прізвисько Леха Качинського, нім. *Kriegstreiber* «розпалювач війни»; на стимул **міністр** < укр. *халатність*, нім. *Geld* «гроші» (також на стимул **депутат**), *Lügner* «брехун» (також на стимул **депутат**), *Bonzen* «бонзи» (зарозумілий бюрократ, здебільшого про правих соціал-демократичних та профспілкових діячів); пол. *darmozjad* «дармоїд», *pieniądze* «гроші» (також на стимул **депутат**), *obłuda* «лицемірство, фальш», *łapówka* «хабар», на стимул **депутат**: укр. *беззаконня*, *брехун*, *безлад*, *брехло*, *загарбник*, *корупція*, *неправда*, *обман*, *олігарх*, *погана людина*, *свавілля*, *сварка*, *хабарник*, *юморист*, останнє в цьому контексті теж не можна вважати позитивно забарвленим словом; пол. **poseł** «депутат» < *chciwies* «скнара», *blażen* «блазень», *lenstwo* «лінощі», *kłamstwo* «брехня», *kłamca* «брехун», *korupcja* «корупція», *głupoty* «дурниці», *oszust* «шахрай», *kradzież* «крадіжка», *łapówkarz* «хабарник», *pijak* «п'яниця»; нім. **Abgeordneter** < *Blödsinn* «нісенітниця».

Щодо представників деяких національностей також зафіксовано реакції з негативним забарвленням: пол. **Polak** «поляк» < *złodziej* «зłodий», *kłótnia* «сварка», укр. **турок** < *не ми*, *недовіра*, укр. **турок** < *навала*, *яничар* (яничари) – у султанській Туреччині – солдат регулярної піхоти, створеної в 14 ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство; *османи* – давня назва турків-сельджуків, які започаткували Османську імперію; *татар* іст. Назва різних тюркських, монгольських та інших племен, які в 13-15 ст. об'єдналися в єдину державу – Золоту Орду й напали на Київську Русь, а згодом чинили набіги на країни Європи, також перен., розм. про злу, грубу, неввічливу людину; *загарбник*, *рабство*; укр. **турок** < *війна*, нім. **Türke** «турок» < *Sprengstoff* «вибухівка», пол. **Turek** «турок» < *wojna* «війна», *najazd* «напад», нім. **Engländer** «англієць» < *Idiot von der Insel* «ідіот з острова», пол. **Ukrainiec** «українець» < *przemutnik* «контрабандист», *bandyta* «бандит», *zabijaka* «забіяка».

У реакціях українських інформантів виявлено пестливі номінації **матері** < *голубка*, *сонечко*; шанобливі: **мати** < *святе*. Глибока щира повага і шанування матері як найближчої,

найріднішої особи є нормативною, і належить до культурної бази багатьох мов.

Основною аксіологічною одиницею вважають прикметники, оскільки їх семантична особливість полягає у здатності виражати властивості, об'єктивно притаманні предмету оцінки, а також якісну характеристику з боку суб'єкта оцінки.

Здобуті вербальні асоціації, які виражені прикметниками і містять оцінний компонент можна розподілити за наступними ознаками:

1) зовнішність:

американець < гарний, товстий, жирний, повний; пол. **Amerykanin** «американець» < *bardzo sympatyczny* «дуже симпатичний», *otyły* «товстий, повний», *uśmiechnięty* «уśmieхнений»; нім. **Amerikaner** «американець» < *dick, fett* «жирний, гладкий», *nett* «миловидний; милий», *noch fetter* «ще жирніший», *unsympathisch* «несимпатичний»;

укр. **англієць** < мокрий, нім. **Engländer** «англієць» < *dick* «товстий, повний», пол. **Anglik** «англієць» < *rudy* «рудий», *sympatyczny* «симпатичний»;

укр. **італієць** < гарний, засмаглий, смаглявий, чорний, нім. **Italiener** «італієць» < *gesont* «засмаглий», пол. **Włoch** «італієць» < *śniady* «смаглявий», *czarny* «чорний», *rozpalony, uśmiechnięty*;

укр. **китаєць** < вузькоокий, жовтий, жовтошкірий, маленький, малий, дивний, смішний, маленький на зріст, вузькі очі, розкосі очі; багато, мільйони, мільярд, нім. **Chinese** «китаєць» < *gelb* «жовтий», *klein* «маленький», *blind* «сліпий» – і дійсно – китайці посідають друге місце в світі по короткозорості, *fremd* «чужий», *freundlich* «привітний», *asiatisch* «азіатський»; пол. **Chińczyk** «китаєць» < *mały* «малий», *skośnooki* «розкосий», *niski, niewysoki* «невисокий», *szczyrły* «худий», *śmieszny* «смішний»;

укр. **німець** < великий, нім. **Deutscher** «німець» < *fett* «жирний, гладкий», *groß* «великий»; пол. **Niemiec** «німець» < *rudy* «рудий»,

укр. **поляк** < товстий; нім. **Pole** «поляк» < *grau* «сірий», можливо, через переважаючий колір одягу, пол. **Polak** «поляк» < *mały* «малий»,

укр. **турок** < гарний, смаглявий, темний, чорний, чорнявий; нім. **Türke** «турок» < *dunkel* «темний», пол. **Turek** «турок» < *ciemnoskury* «темношкірий»,

укр. **українець** < красивий, пол. **Ukrainiec** «українець» < *brudny* «брудний»,

укр. **француз** < вишуканий, стильний, елегантний; нім. **Franzose** «француз» < *unsympathisch* «несимпатичний».

2) розумові здібності:

нім. **Präsident** «президент» < *dumm* «дурний», *inkompetent* «некомпетентний»;

укр. **міністр** < розумний; пол. **minister** «міністр» < *głupi* «дурний», *doświadczony* «досвідчений»;

укр. **студент** < розумний, винахідливий,

укр. **адвокат** / пол. **adwokat** < укр. розумний / пол. *inteligentny*;

укр. **президент** < інтелігентний;

укр. **американець** / пол. **Amerikanin** / нім. **Amerikaner** < тупий, дурний / *głupi* / *dumm*;

укр. **турок** < дурний, нерозумний, тупий;

укр. **француз** < розумний.

3) характер:

нім. **Rechtsanwalt** «адвокат» < *schlau* «хитрий», *skrupellos* «безсовісний», *kompromisslos* «безкомпромісний», *gerecht* «справедливий»;

нім. **Schauspielerin** «актриса» < *eingebildet* «зарозуміла», *falsch* «фальшива», *unecht* «несправжня», *provokant* «провокаційна»;

укр. **вчитель** < злий; нім. **Lehrer** «вчитель» < *streng* «суворий», *hochnäsiger* «зарозумілий», *schlau* «тямущий»;

нім. **Arzt** «лікар» < *verantwortungsvoll* «відповідальний», *weis* «знаючий, обізнаний», *strebsam* «старанний», *helfend* «допомагаючий», *gierig* «жадаючий, жадібний»;

нім. **Seemann** «моряк» < *rauh* «грубий»;

укр. **студент** / нім. **Student** < укр. *лінивий* / нім. *faul*, укр. *старанний* / нім. *fleißig*, укр. **студент** < *веселий*, нім. **Student** «студент» < *schläfrig* «сонний», *schlau* «хитрий, розумний», *überarbeitet* «перевтомлений», пол. **Student** «студент» < *dobry* «хороший», *zdenerwowany* «схвильований, знервований»;

укр. **безробітний** / нім. **Arbeitslose** < укр. *ледачий* / нім. *faul*,

нім. **Maler** «художник» < *kreativ* «творчий».

Риси характеру, які інформанти приписують представникам різних національностей:

укр. **американець** < *вільний, розкутий, нахабний, цікавий, щасливий, доброзичливий*, нім. **Amerikaner** «американець» < *eingebildet* «надто високої думки про себе», *laut* «голосний, шумний», *naiv* «наївний, простодушний»; *prüde* «манірний», *selbstsicher*

«самовпевнений»; пол. **Amerykanin** «американець» < *szczęśliwy* «щасливий»;

укр. **англієць** < *галантний, стриманий, витончений, чудний, вихований, консервативний, манірний, пихаті, інтелігентний, суворий, нудний*, нім. **Engländer** «англієць» < *betrunken* «п'яний», *fröhlich* «веселий, радісний», *nachtragend* «злопам'ятний; образливий»; *selbstbezogen* «егоцентричний», *vornehm* «знатний, аристократичний», *traditionsbewusst* «вірний традиціям», *toll* «класний», *schlechter Humor* «поганий гумор»; пол. **Anglik** «англієць» < *flegmatyczny* «флегматичний», *głupi* «дурний», *rozwlekły* «розтягнений», *sztuczny* «манірний», *wredny* «капосний»;

укр. **італієць** < *балакучий, запальний, емоційний, пристрастний, незрозумілий*, нім. **Italiener** «італієць» < *laut* «гамірливий», *scharf* «різкий», *unorganisiert* «неорганізований»;

укр. **китаєць** < *хитрий*;

укр. **німець** < *грубий, жорсткий, злий, недобрий, нелюб'язний, педантичний, пунктуальний, скупий, стриманий, суворий*, нім. **Deutscher** «німець» < *ernst* «серйозний, строгий», *pünktlich* «пунктуальний», *steif* «манірний, церемонний», *bemüht* «який турбується, непокоїться», *bieder* «чесний, порядний»; *faul* «лінивий», *kleinkariert* «обмежений, дріб'язковий», *kühl* «холодний, стриманий», *starr* «впертий», *unangenehm* «неприємний», *unfreundlich* «недружній, непривітний», *unterschiedlich* «несхожий, відмінний», *verschlossen* «замкнутий», *vielgestaltig* «різноманітний», *vielseitig* «різносторонній», *weinerlich* «плаксивий»; пол. **Niemiec** «німець» < *stanowczy* «рішучий»;

укр. **поляк** < *гордий, добродушний, доброзичливий, наглий, хитрий*; пол. **Polak** «поляк» < *pracowity* «працьовитий», *dobry* «добрий», *biedny* «бідний», *zarozumiały* «зарозумілий», *nerwowy* «нервовий», *głośny* «гамірливий»;

пол. **Turek** «турок» < *natrętny* «нав'язливий, нахабний», *obcy* «чужий»; нім. **Türke** «турок» < *redselig* «балакучий»;

укр. **українець** < *веселий, щирий, вільний*, пол. **Ukrainiec** «українець» < *serdeczny* «сердечний»;

укр. **француз** < *інтелігентний, романтичний*; пол. **Francuz** «француз» < *romantyczny* «романтичний», *przemądrzały* «який мудрує», *zarozumiały* «зарозумілий»; нім. **Franzose** «француз» < *lebensfroh* «життєрадісний», *liebenswert* «гідний любові», *stilvoll* «стильний», *stolz* «гордий», *arrogant* «гордовитий, пихатий», *rechthaberisch* «незгідливий, упертий», *unfreundlich* «недружній».

Зафіксовані також реакції-словосполучення з компонентом *людина*, які передають емоційно-оцінне ставлення респондентів. У кожній мові вони виявилися відмінними, проте яскраво передають світосприйняття інформантів. Напр., укр. **біженець** < *нещасна людина*, **селянин** < *проста людина*, **генерал** < *похмура людина*, **депутат** < *погана людина*, **пастух** < *вільна людина*, **мусульманин** < *жорстока людина*, **мати** < *найрідніша людина*, і, на противагу – **мачуха** < *чужа людина*. Пол. **Amerykanin** «американець» < *gruby człowiek* «товста людина», **dyplomata** «дипломат» < *człowiek rozsądny* «розсудлива людина», **emigrant** «емігрант» < *nieściśliwy człowiek* «непохитна людина», **generał** «генерал» < *człowiek z nadwagą* «людина з надмірною вагою», **niewolnik** «раб» < *człowiek bez wolności* «людина без свободи». Нім. **Kind** «дитина» < *kleiner Mensch* «маленька людина».

Проаналізувавши 374 реакції українських, польських та німецьких інформантів на запропоновані слова-стимули, було виявлено, що переважають негативно-забарвлені реакції – 278 од. (74 %), позитивно-забарвлені складають 96 од. (26 %)

З погляду граматики, оцінні реакції виражені переважно прикметниками, рідше іменниками та словосполученнями.

Вільний асоціативний експеримент, в якому не обмежено процес асоціювання, дозволив дослідити глибинний рівень лексики носія мови, виявити зв'язки, що існують між його одиницями, з'ясувати, що асоціативне значення слова не є тотожним лексичному значенню слова.

Емоційно-оцінне забарвлення здобутих реакцій є ширшим за діапазоном значень, ніж відомості з тлумачних словників.

Здобуті вербальні асоціації, які містять оцінний компонент, характеризують переважно риси зовнішності, риси характеру та розумові здібності. Реакції, здобуті на первинне пряме значення номінації соціального статусу людини, є притаманними цій одиниці, пов'язуються з нею. Це свідчить про те, що носії кожної досліджуваної мови сприймають номінацію в першу чергу як стереотип, схематизований образ. Реакції, отримані в ході нашого експерименту, показують, що носії української, польської та німецької мов ідентифікують слова-стимули, які позначають соціальний статус людини, за подібним набором ознак.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Бессонова, О. Л. (2003). *Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти*. (Автореф. дис. ... д-ра філол. наук). Київ.

Горошко, Е. И. (2001). *Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента*. Харьков.

Кочерган, М. П. (2006). *Основи зіставного мовознавства*. Київ: Видавничий центр «Академія».

Онищенко, І. В. (2004). *Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах*. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Дніпропетровськ.

Селіванова, О. О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля.

Чабаненко, В. А. (2005). Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку. *Мовознавство*, 3-4, 132-137.

Мізін К.І.

доктор філологічних наук,
професор, Університет
Григорія Сковороди
в Переяславі

Летюча Л.П.

кандидат філологічних наук,
доцент, Університет
Григорія Сковороди
в Переяславі

ЦІННІСНІ ПРІОРИТЕТИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПСИХОЛІНГВІСТИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ТА СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО МОНІТОРИНГУ: ЗІСТАВНО- ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Цінність вважається основоположним принципом культури, являючи собою базову категорію при формуванні картини світу. Культурні цінності «утворюють інтегральний складник тієї чи іншої культури або особистості» (Хабермас, 2000, с. 268). Тому цінності народу є підґрунтям для формування його менталітету, а своєрідність систем цінностей визначає відмінності в культурах (Ю.В. Бромлей, Ю.М. Лотман, Ю. Хабермас та ін.). І оскільки культура є сукупністю концептів, бо концепт – це поняття, «занурене» в культуру (Н.Д. Арутюнова), проблема цінностей тісно пов'язана зі становленням концептів: існує можливість мовного моделювання аксіологічної картини світу завдяки опису концептосфери та її складників (Красавский, 2001; Карасик, 2002; Воркачев, 2003; Степанов, 2004).

Релевантною для концептів є наявність ціннісного складника (О.В. Бабаєва, В.І. Карасик, А.М. Приходько, Ю.С. Степанов та ін.). Концепт є тією структурою свідомості, в якій фіксуються цінності соціуму, і опис сукупності концептів може сприяти моделюванню системи цінностей, бо поняття при концептуалізації валоризується – обростає певними ціннісними асоціаціями. Валоризація, або «обростання» концептів ціннісними смислами, – процес перманентний, оскільки перманентним є розвиток мови і культури. Культура впливає

на мову за допомогою різних екстралінгвальних чинників, постійно змінюючи структуру й семантику мовних одиниць. У такий спосіб змінюється і смисловий обсяг концептів, який, у свою чергу, дуже чутливий до змін у ціннісних пріоритетах етносу. Виявлення цих змін сприяє виявленню основних тенденцій у формуванні менталітету народу (Мізін & Петров, 2014, с. 73).

Фразеологічні одиниці (ФО) відображають аксіологічне бачення об'єктивного світу як окремого мовця, так і мовної спільноти, репрезентуючи насамперед щось емоційне й експресивне. Це соціально санкціонований образний засіб мови, бо мовець орієнтується головним чином на подібні, плюралістичні, соціальні й етичні цінності (Мізін, 2009b, с. 60). Тому зіставний аналіз стилістично-функціональних особливостей усталених порівнянь (УП) може виявити спільні й відмінні риси в менталітетах британської, німецької, української та російської лінгвоспільнот разом із їх ціннісними настановами й пріоритетами.

Перспективним інструментом для інтерпретації взаємодії мови і культури вважаємо психолінгвістичний експеримент, який С.Г. Тер-Мінасова кваліфікує як один зі способів дослідження лінгвокультурології (Тер-Мінасова, 2000, с. 111), бо за його допомогою можна ідентифікувати лінгвокультурну інформацію, закодовану в асоціативних полях, визначити релевантні риси менталітету певного лінгвосоціуму, ідентифікувати стан його «духу», встановити зміни в мовній свідомості, тобто надати актуальні дані щодо будь-яких етнопсихологічних і лінгвокультурних змін у тому чи іншому етносі.

Залучення для психолінгвістичних експериментів матеріалу компаративної фразеології сприяє пошуку особливостей концептуалізації мовними етносами об'єктивного світу, бо в порівняннях утілюється народний менталітет і духовна культура народів (Мізін, 2010, с. 55). У цій царині абсолютно адекватним є, наприклад, експеримент, В.А. Маслової (2001, с. 144), де авторка виявила в носіїв мови асоціації на задане слово-стимул, що дозволило деякою мірою «проникнути» до глибинних структур мовної свідомості, які базуються на архетипах, міфах, символах, балансуючих на межі свідомості та підсвідомості людини.

Наш експеримент має спрямований характер, оскільки асоціації тут обмежуються порівнянням: інформантам пропонується продовжити стимул (початок порівняння) першим словом, яке спадає на думку, напр.: нім. «Feigherzig wie ...» / укр. «Боязкий, як ...»

(зауважимо, що деякі з представлених слів-стимулів різні за семантичним обсягом, наприклад, німецька лексема «nett» (милий, добрий) семантично не перебиває української «добрий», тому деякі сегменти представлені в експерименті антропоцентричної семантики репрезентують стимули-синоніми, напр.: англ. «Cowardly as ...» / укр. «Боязкий, як ...» – англ. «Timid as ...» / укр. «Несміливий, як ...»).

Результати спрямованого експерименту відрізняються від вільного, бо в мовній свідомості носія мови актуалізуються не будь-які найперші асоціації, а ті, які внаслідок експлікації порівняння мають еталонізовану в етносвідомості ознаку. Тому в цьому експерименті асоціативні ряди майже не представлені абстрактними поняттями, чого можна було б очікувати при вільному експерименті, оскільки еталонізуються передусім конкретні об'єкти навколишнього світу. Визначення виду психолінгвістичного експерименту (як правило, розрізняють три види – вільний, спрямований і ланцюговий) упереджує можливу некоректність при тлумаченні його результатів, бо інколи декларується вільний асоціативний експеримент, а насправді проводиться спрямований (див., напр.: Даниленко, 2008, с. 219). Однак кожен вид асоціативних експериментів уносить певні нюанси при аналізі його результатів.

Відомо, що слова-стимули формують навколо себе асоціативні поля, які мають особливу внутрішню семантичну організацію. Це характеризує поле як одиницю знань про світ. Ю.М. Караулов називає таку семантичну організацію «семантичним гештальтом» (2000, с. 194). Але поняття «гештальт» викликає в нас певні застереження, оскільки воно є дещо «розмитим» як у мовознавстві, так і в (когнітивній) психології. Тому слушною, на наш погляд, може бути екстраполяція ідеї семантичного гештальту на концептополе, бо семантичний гештальт – це не що інше, як амальгама концептополів, структурованих гіперо-гіпонімічними відношеннями за польовим принципом: центр – периферія.

Декларована нами ідея концептопольової організації асоціативно-вербальних мереж (див., напр.: Мізін, 2009а) є епістемологічно адекватною об'єкту дослідження зіставної лінгвокультурології, оскільки домінантним у лінгвокультурологічних розвідках є аналіз такої структури представлення мовних і культурних знань, як концепт. Концепти формують у свідомості недискретну мережу, бо розум – це не статичний контейнер, наповнений ідеями й концептами, а він виконує функцію динамічної мережі (network)

(Langlotz, 2006, р. 57). Функцію конекторів тут виконують стратифікаційні складники концептів – поняттєвий, перцептивно-образний і ціннісний: концепти тісно пов'язані між собою за рахунок перетину хоча б одного з цих складників, створюючи в такий спосіб передумови для утворення на основі аналогії (подібності, порівняння) розгалужених асоціативних рядів (полів). Поля організуються головним чином за принципом гіперо-гіпонімії, проте їхня структура має нелінійний характер, формуючи концептні вузли біфуркаційного типу в тих місцях, де простежується непомірне перенасичення зон перетину актуальних для певного етносу концептів. На ґрунті біфуркації відбувається зміна напрямку аналогізації, утворюючи нове знання за рахунок нових, інколи непередбачуваних, асоціацій, що і є відправною точкою формування нового концепту.

Синергетична взаємодія концептів вибудовує та розбудовує ККС носіїв мови, безпосередньо пов'язану з МКС. У такий спосіб постає певна асоціативна концептосистема: системоформувальним є концептополе, іменем якого є слово-стимул (напр., «брехливий» → концепт БРЕХНЯ → концептополе БРЕХНЯ). До центру належать ядерні концептополя, іменем яких є перші дві реакції (за принципом Ю.М. Караулова) мовної свідомості на слово-стимул (напр., концептополе БРЕХНЯ актуалізує у свідомості українців зооморфні концепти СОБАКА та ЛИСИЦЯ). Такі асоціативні поля ми визначаємо як «компаративно-асоціативні концептополя» (КАК).

Аналіз результатів експерименту та лінгвокультурологічні висновки.

На основі зіставно-лінгвокультурологічного вивчення результатів експерименту ми виявили як універсальні, так і національно-специфічні характеристики порівнянь. Такий підхід дав змогу, зокрема, верифікувати робочу гіпотезу В.А. Маслової про універсальність основних категорій, характеристик, властивостей, які застосовуються для опису людини, та про етнокультурну специфіку їх наповнення. Дослідниця залучила до експерименту носіїв двох мов (білоруської та російської). Подамо для прикладу відповіді респондентів на слова-стимули «добрий» / «злий»:

добрий: тварини: рос. *как слон / медведь / тюлень / собака*; біл. *як слон пасля лазні*; літературні герої, фольклорні персонажі: рос. *как Соня Мармеладова / папа Карло / Золушка / Дед Мороз / Золушка*; біл. *як кот Леопольд / Золушка / доктор Айбаліт / Дед Мароз / Бог*; я та інші люди: рос. *как мать / бабушка / родная мать*; біл. *як маці / я / сястра міласерднасі*;

злий: тварини: рос. *как волк / собака / змея / зверь / пёс*; біл. *як воук / сабака*; фольклорні та міфологічні персонажі: рос. *как черт / Кощей / Баба Яга*; біл. *як чорт / д'ябл / Капчэй / Баба-Яга / злыдзень / ведзьма*; інші люди: біл. *як вораг, як немец*.

Як бачимо, дані експерименту чітко маніфестують збіги й відмінності світосприйняття різними етносами. Порівняймо ці дані з нашими:

«Добрий»: в українців добра людина також асоціюється насамперед із мамою, що не дивно, бо ці асоціації ґрунтуються на глибинних концептуальних засадах – симболяріях східнослов'янських народів. Ідентичними є порівняння з бабусею, Богом, псом, Дідом Морозом.

Натомість сонце, як символ світла, тепла, радості, а відтак і доброти, не викликало відповідних асоціацій у носіїв білоруської й російської мов. Це досить несподівано, бо слов'яни були ревними сонцепоклонниками (Жайворонок, 2006, с. 564), тому в них майже повністю збігаються символні кваліфікації сонця.

Етноспецифічним для українців виявилось порівняння доброї людини з батьком / дідусем (пор. також Мартінек, 2007, с. 108). На основі цього можна зробити висновок про більшу патріархальність українців, хоча він може бути, на нашу думку, хибним, тому його слід верифікувати в подальших розвідках.

«Злий»: в українців неширока ідеографія асоціативного поля «злий»: воно репрезентовано двома зоонімами («собака (пес)» і «вовк») та демонімом «чорт». Ці асоціації базуються на стереотипних уявленнях слов'ян про згаданих тварин і демоніма. З часом ознака «злий» еталонізувалася в українському етносі, що сприяло утворенню УП з образами-еталонами «собака (пес)», «вовк» та «чорт», які передають семантику злості людини.

Асоціативне поле «злий» у носіїв української мови є більш архаїчним, ніж у білорусів і росіян, де простежується певна ідеографічна розгалуженість. Етноспецифічним є лише те, що українці злу людину порівнюють із собакою (псом), а білоруси й росіяни – з вовком. Це, ймовірно, пов'язано з різною географічною поширеністю вовка: у Білорусі та Росії згадану тварину можна зустріти частіше.

Отже, результати нашого експерименту підтвердили робочу гіпотезу В.А. Маслової: в цілому реєстр порівнянь носіїв української, білоруської та російської мов є досить співвідносним. Для українців характерні як порівняння з різними людьми та природними

явищами (типово для білорусів), так і зі сферою культури, літератури, з людьми певних національностей і артефактами (типово для росіян). Часто асоціаціям носіїв української мови притаманний «серединний» характер, що свідчить про спільні етапи формування мов і культур східнослов'янських народів.

Дискусійною є, на наш погляд, думка В.А. Маслової про те, що навіть простий кількісний аналіз стереотипів, які трапляються в її експерименті, дає змогу відзначити таку тенденцію: в білоруській мовній свідомості стереотипних висловлень набагато менше, ніж у російській. Цей факт дослідниця пояснює тим, що давніша культура є більш стереотипною.

А як же бути в такому випадку з українською культурою, де стереотипні висловлення в нашому експерименті чергуються з нестереотипними? Ми не відзначили більшої / меншої стереотипності порівнянь в українському етносі порівняно з білоруським або російським. Тут усе залежить, на наш погляд, від архетипно-символьного підґрунтя й етнокультурної значущості слова-стимулу. Наприклад, поняття «злий» має глибинну лінгвосеміотичну структуру, оскільки концепт ЗЛІСТЬ вибудовується за допомогою архетипних, міфосимвольних, стереотипних знань того чи іншого етносу. Отже, й реакції респондентів на слово-стимул «злий» є більш стереотипними. Натомість сучасніші поняття не мають глибинного лінгвоментального підґрунтя, тому щодо них домінують нестереотипні реакції респондентів.

За допомогою психолінгвістичних експериментів виявляємо не лише національно-культурну специфіку, але й оцінку асоціацій учасників експерименту на задані слова-стимули. Для прикладу наведемо фрагмент експерименту О.Т. Тодор (Тодор, 1994, с. 64–69):

сміливий, як ... : реакції респондентів на цей стимул можна поділити на дві групи, керуючись позначками «+» і «-». Вони вказують на оцінку, яку дали респонденти кожному слову, і це уможливорює уникнення двозначності та різночитань, оскільки частина відповідей зі знаком «-» відходить до рядів, антонімічних даному: «заець» – до ряду з домінантою боязливий, «шахрай» – непорядний. Порівнянням *сміливий, як дурень* характеризують, як правило, людину, яка не думає про наслідки своїх вчинків, по-дурному витрачає сили на якісь непотрібні дії. Ці порівняння енантіосемічні, неузуальні та не фіксуються словниками, проте існують як мовний факт і вживаються мовцями. Інші відповіді узуальні й активні у вживанні: пантера,

гладіатор, розвідник, камікадзе, танк, Робін Гуд, закоханий, лев, орел, вітер, сокіл, тигр, вед, звір, вовк, рись, воїн, лицар, герой.

Отже, психолінгвістичний експеримент дав змогу встановити оцінку слів-стимулів і реакцій респондентів на них. Проте в основі УП – як узусних одиниць мови – часто лежать базові цінності етносу, що вимагає об'єктивності при вивченні їх аксіологічності. Проведення такого експерименту на матеріалі лише однієї мови також нівелює перспективи дослідження національно-культурного наповнення слів-стимулів.

Проте тут можна окреслити, на нашу думку, зміни або певні тенденції, що намітилися у мовній свідомості носіїв української мови. Для цього порівнюємо результати нашого експерименту з експериментом О.Т. Тодор (проводився 1994 року), щоб виявити зміни у мовній свідомості носіїв української мови протягом 14-ти років – з 1994-го до 2008-го року.

Так, у лінгвокреативному поступі української молоді дійсно можна простежити тенденцію до етнокультурних змін, бо у нашому експерименті з'явилося порівняння сміливої людини з козаком, що є наслідком зміни державної ідеології – прищеплення молоді національних ідей, за допомогою яких молоді люди мають поціновувати своє етнокультурне коріння. Натомість у сучасній молоді з досить високою мовною компетенцією (студенти-перекладачі) відсутня іронія на слово-стимул «сміливий». Попри те, що іронічне порівняння із зайцем є, власне, єдиним узусно зафіксованим у словниках.

Усі інші образи-еталони є хоч і активними у вживанні, але okazіональними (нетрадиційними), бо відомо, що узусне УП повинно бути охоплене хоча б одним словником. Це може свідчити про те, що фразеологія поступово втрачає позиції у мовленнєвій компетенції сучасних комунікантів. Тому твердження О.Т. Тодор про узусність більшості асоціацій на слово-стимул «сміливий» є не зовсім коректним. Наприклад, у відповідях респондентів як в експерименті О.Т. Тодор, так і в нашому першу позицію займає зоонім «лев», хоча словниками вираз *сміливий, як лев* не інвентаризовано. Тут ми вбачаємо ще один аспект практичного застосування результатів психолінгвістичних експериментів: вони можуть значною мірою допомогти в лексико- та фразеографічній практиках – укладанні дійсно сучасних словників. Тому лексико- і фразеографам варто було б, навіть за цей час (15 років), узусно закріпити порівняння *сміливий, як лев* у тлумачних / фразеологічних словниках української мови, якщо воно має таке поширення в мовленнєвій

практиці комунікантів. Показовою є неочікувана асоціація «двері» на слово-стимул «спокійний»: виразом *спокійний, як двері* послуговується 41 % інформантів, тобто можна стверджувати про значну поширеність цього порівняння в молодіжному соціолекті. Це значить, що через певний проміжок часу вираз *спокійний, як двері* перейде від соціолекту молоді до розмовного мовлення. Як бачимо, фразеографічна практика значно відстає від динаміки мовної свідомості того чи іншого лінгвосоціуму.

Отже, за допомогою психолінгвістичних експериментів ми фрагментарно виявили деякі тенденції до змін у мовній свідомості представників різних лінгвокультур. Тому подібні експерименти повинні активно проводитися дослідниками національних менталітетів, що сприятиме вчасному реагуванню на такі тенденції або зміни (ціннісні пріоритети, психотип тощо), оскільки широка практика психолінгвістичних експериментів уможливило своєчасну фіксацію нових рис національних характерів, а при цьому і встановлення змін у психотипі народу.

Висловимо й деякі застереження щодо верифікації етнолінгвістичних, лінгвокультурних та етнопсихолінгвістичних досліджень на основі асоціативних експериментів: 1) такі експерименти повинні бути «живими», а не «мертвими», коли аналіз відбувається на основі асоціативних словників. Словники відстають від динаміки розвитку мовної свідомості, що «викривляє» певним чином результати досліджень; 2) асоціації ґрунтуються на глибинних психокогнітивних і ментальних структурах, які тісно пов'язані з архетипами та міфотворчістю лінгвосоціумів. Тому при аналізі асоціацій слід завжди враховувати архетипні й міфологічні знання.

Недотримання цього може призвести до некоректних висновків. Наприклад, Д.І. Терехова, аналізуючи ядра асоціативних полів стимулів укр. «мати» та рос. «мать» на матеріалі асоціативних словників, відзначає активне вживання цього слова в лайливій лексиці росіян (2007, с. 75). Цей висновок не зовсім коректний з огляду на те, що «живий» експеримент надав би, на наше переконання, дещо інші результати. Серед них було б і вживання лексеми «мати» в інвективному значенні. Тому «мертві» експерименти можуть деякою мірою провокувати хибні висновки.

Зіставний аналіз КАК носіїв англійської, німецької, української та російської мов проводимо в два етапи: (1) зіставлення ядерних концептополів (перші дві реакції) і (2) зіставлення концептополів у цілому, щоб більш збалансовано підійти до вивчення національної мовної свідомості та менталітету згаданих етносів.

Етап I.

1. Навіть поверхове зіставлення ядерних концептів у межах КАК аналізованих мов засвідчує чіткі відмінності, напр.: у концептополях англ. CLEVER, нім. KLUG, укр. РОЗУМНИЙ і рос. УМНЫЙ не знаходимо жодного спільного ядерного концепту. Спільними є лише концепти ЛИСИЦЯ (англ. FOX / нім. FUCHS) для носіїв англійської та німецької мов, а для українців і росіян спільним є концепт ПРОФЕСОР. Натомість у семантичній структурі цих концептополів у цілому простежуємо численні збіги.

Очевидно, таке домінування відмінного над спільним у ядрі мовної свідомості, з одного боку, британців і німців, а з другого боку, українців і росіян пояснюється віддаленою спорідненістю цих етносів: віддалені мовні спільноти виявляють значні відмінності в мовній свідомості та в менталітеті. Однак при будь-якій мовній і культурній віддаленості народів завжди існує певна ізоморфність ядра їх мовної свідомості з огляду на ізоморфні когнітивні механізми концептуалізації та категоризації об'єктивного світу, що й підтверджують результати експерименту.

2. Домінування усталених асоціацій над okazіональними залежить від архетипно-символьного підґрунтя та етнокультурної значущості слова-стимулу, напр.: у німецькому КАК DUMM (дурний) усі п'ять реакцій є усталеними (Brot, Bohnenstroh, Stroh, Schwein, Nacht), у концептополі FLEIßIG (старанний) – дві з трьох (Biene, Ameise), у концептополі GEIL (хтивий) – п'ять із семи (Bock, Sau, Ratte, Rettich, Nachbars Lumpi), у концептополі GIERIG (жадібний) – шість із семи (Rabe, Hamster, Geier, Schwein, Wolf, Raubtier), у концептополі FAUL (лінивий) – чотири з шести. Показово, що такі слова-стимули є лінгвокультурно релевантними і серед носіїв англійської, української та російської мов.

З огляду на специфіку нашого експерименту, про усталеність асоціацій може свідчити статус реакцій як образів-еталонів УП, напр.: для стимулу англ. «cheerful» (веселий) усталеними є реакції «bird» (пташка) і «lark» (жайворонок), бо вони є образами-еталонами УП *cheerful as a bird* (досл.: веселий, як пташка) – «1) дуже веселий, життєрадісний; 2) безтурботний»; *merry as a lark* (досл.: веселий, як жайворонок) – «дуже веселий, життєрадісний»; для стимулу нім. «dumm» – реакції «Brot» (хліб) і «Bohnenstroh» (бобова солома): *dumm wie Brot sein* (досл.: бути дурним, як хліб) – «бути надзвичайно дурним»; *dumm wie Bohnenstroh* (досл.: бути дурним, як бобова солома) – «дуже дурний»; для стимулу укр. «лінивий» – реакція

«ведмідь»: *лінивий як ведмідь* – «ледача, неповоротка людина»; для стимулу рос. «аккуратный» – реакція «німець»: *аккуратен как немец* – «педантична, акуратна людина» (Мізін, 2010, с. 16, 66; Мізін, 2005, с. 35, 38; Юрченко & Івченко, 1993, с. 20; Мокиєнко, 2003, с. 279).

При загальній тенденції поступової втрати фразеологією своїх позицій у мовленнєвій компетенції сучасних комунікантів попередній досвід інформантів сприяє актуалізації в їх мовній свідомості окремих УП предикативного типу, напр.: нім. *lügt wie gedruckt*, укр. *у воду опущений* (*сумний як у воду опущений*). Ці приклади чітко сигналізують про певний рівень, хоч і не досить високий, володіння компаративною фразеологією носіями аналізованих мов.

3. Такі експерименти демонструють значне відставання фразеографії від динаміки мовної свідомості носіїв мови, бо фіксація зв'язку «концептополе ↔ ядерні концептополя» однозначно сигналізує про узусність відповідних асоціацій на певному синхронічному відрізку. Проте не всі концепти, які формують концептополя, представлені як образи-еталони УП навіть у найповніших словниках компаративних фразеологій англійської, німецької, української та російської мов, де не знайдемо УП англ. *sad as a movie / a rain* (досл.: сумний, як фільм / дощ); *sleepy as a cow / cat* (досл.: сонний, як корова / кіт); нім. *kühn wie ein Ritter / ein Hecht* (досл.: сміливий, як лицар / щука); *klug wie Einstein / Fuchs* (досл.: розумний, як Ейнштейн / лисиця); *froh wie ein Vogel* (досл.: радісний, як птах); *traurig wie eine Trauerweide* (досл.: сумний, як плакуча верба); *сміливий як воїн; розумний як сова / професор; веселий як клоун / веселка; сумний як дощ / П'єро*; рос. *жадный как жаба / Гобсек; завистливый как подруга / ведьма; спокойный как удав / танк* та ін.

Як бачимо, словники значною мірою неактуальні («мертві») з огляду на динаміку мовної свідомості. При цьому майже всі мовознавчі дослідження послуговуються їх матеріалом. Зміни в культурі, а відтак і в мові, народів усе прискорюються. Змінюються також ціннісні орієнтири лінгвокультур, індикатором чого є ядро національної мовної свідомості. Очевидно, настав час, коли лексикографи повинні орієнтуватися на результати психолінгвістичних експериментів, щоб «схопити» нові асоціативні зв'язки та відтінки значення тієї чи іншої лексеми. Такий підхід безперечно актуалізував би словниковий матеріал, а разом із цим і результати багатьох лінгвістичних досліджень.

Етап II.

1. Склад КАК в англійській, німецькій, українській і російській мовах виявляє численні збіги, відрізняючись в основному лише своєю структурою, тобто позицією концептів у ціннісній ієрархії мовної свідомості інформантів, напр.: концептополя CLEVER, KLUG, РОЗУМНИЙ, УМНЫЙ виявляють три збіги: Ейнштейн (англ. Einstein, нім. Einstein, рос. Эйнштейн), учений (англ. scientist, нім. Gelehrte, рос. учёный) та учитель (учителька) (англ. teacher, нім. Lehrerin, укр. учитель). При цьому еталонами порівняння слугують часто прецедентні імена (напр.: англ. Solomon, Bill Gates; нім. Siegfried, Karl der Kühne, Dagobert Duck; укр. Ейнштейн, Дід Мороз, Ірод; рос. Варвара, Есенин), непрецедентні імена (напр.: англ. a bride, a boxer; нім. Geretteter, Freunde; укр. бабуся, сусід; рос. воин, скоромох), назви представників певних національностей (напр.: англ. Americans, Russians; нім. Schotten, Schwaben, Jude; укр. єврей, українець; рос. жид, немец), назви природних явищ (напр.: англ. rain, light; нім. Sonnenschein, Regenwetter; укр. вітер, веселка; рос. первый снег, огонь), назви зі сфери культури (напр.: англ. film, performance; нім. Lied, Film; укр. пісня, танець; рос. критик, актриса), назви артефактів (напр.: англ. pin, toolbox; нім. Schwamm, Lexikon; укр. ступа, двері; рос. танк, юла). Наш висновок підтверджує теза Г. Вайнріха про наявність гармонії асоціативних полів у межах європейського мовного простору (Weinrich, 1976, S. 287).

Структура КАК адекватно віддзеркалює ієрархію ціннісних пріоритетів певної лінгвокультури, чутливо реагуючи на будь-які зміни, напр.: у концептополях англ. LAZY, нім. FAUL, укр. ЛІНИВИЙ, рос. ЛЕНИВЫЙ маємо такі збіги: англ. pig (19), cat (9), sloth (4); нім. Faultier (14), Schwein (3), Katze (2); укр. кіт (7), свиня (5), лінивець (3); рос. ленивец (13), свинья (10), кот (8). Однак кількісний аналіз реакцій дає змогу стверджувати, що більш значущим для німецької та російської молоді є концепт ЛІНИВЕЦЬ, для британської – СВИНЯ, а для української – КІТ. Як бачимо, така екзотична тварина, як лінивець набула останнім часом серед німців і росіян лінгвокультурної релевантності. Хоча частоту цієї реакції можна певною мірою пояснити грою слів: faul → Faultier, ленивый → ленивец. Натомість серед британців і українців еталонами лінії протягом століть залишаються свиня та кіт.

У цьому зв'язку особливо показовим є німецьке концептополе GEIL (хтивий), де бачимо реакції Fußballspiel (футбол) і Ferienreise (подорож під час відпустки), які на тлі усталених еталонів хтивості

(Bock, Sau, Ratte, Rettich, Nachbars Lumpi) мають нетрадиційний характер. Це можна пояснити набуттям лексемою «geil» у середовищі німецької молоді статусу «модного слова» (Modewort), де вона розширила своє значення, передаючи семантику неперевершеності та першокласності, що й зумовило появу в мовній свідомості концептів FUßBALLSPIEL і FERIENREISE як реакцій на стимул «geil».

Численні збіги асоціацій британських, німецьких, українських і російських інформантів свідчать про спільні етапи формування та тісне контактування мов і культур цих народів. Однак аналіз реакцій-порівнянь виявив, що:

а) кожне концептополе представлено, як правило, національно маркованими концептами, напр.: англ. CHARITY, PUNCH, FREELANCER; нім. BOHNENSTROH, HONIGKUCHENPFERD, FALSCHHEIT, STREBER; укр. КОЗАК, СТУПА; рос. ИЛЬЯ МУРОМЕЦ, КУЛАК;

б) окремі концептополя, іменем яких є лексеми, що не несуть потужного лінгвосеміотичного заряду, майже не мають концептних збігів, напр.: англ. NEAT / SLEEPY / QUIET, нім. ORDENTLICH / SCHLÄFRIG / GELASSEN, укр. АКУРАТНИЙ / СОННИЙ / СПОКІЙНИЙ, рос. АККУРАТНЫЙ / СОННЫЙ / СПОКОЙНЫЙ.

2. Негативні опозиції більшою мірою представлені усталеними асоціаціями, ніж позитивні. Це пояснюється встановленою психологами й підтвердженою лінгвістами особливістю когніції: концептуалізації та категоризації піддається насамперед усе те, що є подразником для людського організму (психіки). Тому часто антиконцепти виявляють численніші концептні зв'язки, формуючи не лише ядро КАК, а й значною мірою домінуючи над ядерними концептами опозиційного (позитивного) концептополя. Порівняймо: найбільшою кількістю реакцій у концептополях англ. STUPID, нім. DUMM, укр. ДУРНИЙ, рос. ГЛУПЫЙ представлені концепти GOOSE (гусак / гуска) (27), BROТ (хліб) (58), ПЕНЬ (24), ВАЛЕНОК (37). Натомість у концептополях англ. CLEVER, нім. KLUG, укр. РОЗУМНИЙ, рос. УМНЫЙ концепти FOX (лисиця), EINSTEIN (Ейнштейн), СОВА, УТКА мають лише 16, 17, 8 і 26 реакцій відповідно.

3. Кількісний аналіз реакцій-порівнянь дав змогу визначити найбільш значущі для сучасної британської, німецької, української та російської молоді концепти / антиконцепти і, відповідно, ціннісні орієнтири. Показовими тут є:

а) британські концепти QUIET (спокій), BRAVERY (хоробрість), репрезентовані концептами MOUSE (миша), LION (лев), та антиконцепти PRIDE (гордість), FEAR (страх), STUBBORNNESS (упертість), репрезентовані концептами PEACOCK (павич), MOUSE, RABBIT (крізь), MULE (мул);

б) німецький концепт FLEIß (старанність), презентований концептом BIENE (бджола), та антиконцепт DUMMHEIT (дурість), презентований концептом BROT (хліб);

в) український концепт СПОКІЙ, представлений концептом ДВЕРІ, та антиконцепти СТРАХ, ЗЛІСТЬ, УПЕРТІСТЬ, представлені концептами ЗАЄЦЬ, СОБАКА, ОСЕЛ;

г) російський концепт СПОКОЙСТВИЕ, репрезентований концептом УДАВ, та антиконцепти СТРАХ, УПРЯМСТВО, репрезентовані концептами ЗАЯЦ, ОСЁЛ.

Як бачимо, для мовної свідомості британців, українців і росіян лінгвокультурно релевантним є концепт СПОКІЙ. При цьому спокійність як риса людини цінується цими етносами з різних причин: британці, як ми зазначали, демонструють урівноважену й неемоційну поведінку при комунікації, що є характерною рисою їхньої вдачі, а українці й росіяни, навпаки, часто бувають занадто емоційними, тому представники цих лінгвокультур підсвідомо тяжіють до неемоційної комунікації, поцінуючи спокійний характер співрозмовника.

Особливого значення набув для британців концепт BRAVERY, що пов'язано, ймовірно, з популярністю серед сучасної молоді патріотичних фільмів, де головними героями є хоробрі (історичні) постаті (напр., «Braveheart» («Хоробре серце»)).

Дані експерименту нечітко демонструють ціннісні орієнтири української та російської молоді (лише деякі концепти, напр.: укр. ПРАЦЕЛЮБНІСТЬ, рос. ТРУДОЛЮБИВЫЙ), хоча серед антицінностей показовим є антиконцепт СТРАХ (в українців ще й ЗЛІСТЬ). СТРАХ є також одним із найважливіших концептів англійської свідомості, оскільки він представляє частотний, культурно-значущий стан будь-якої, принаймні європейської, етнічної спільноти (А. Вежбицька, З. Кевечеш). Водночас кількісний аналіз реакцій-порівнянь засвідчує меншу актуальність концепту СТРАХ для німецької мовної свідомості, що не узгоджується з висновками численних досліджень, присвячених вивченню німецької концептосфери та національного характеру німців. Така неузгодженість виникла через розгалужені семантичні зв'язки, за

допомогою яких об'єктивується аналізований концепт: у пропонуваному експерименті актуалізується семантика страху як відсутності хоробрості, боягузтва, натомість для німецької лінгвокультури базовим вважається концепт ANGST (Вежбицкая, 2001, с. 44-118), який розбудовується насамперед на основі семантики страху як тривоги, депресії, незахищеності, невпевненості (в майбутньому).

Наш експеримент (реакція *fleißig wie eine Biene*) засвідчує, що для німецької лінгвокультури одним із базових залишається концепт FLEIß, оскільки загальновідома старанність німців при виконанні будь-якої роботи є ціннісним орієнтиром і для сучасної німецької молоді. Що ж стосується німецьких антицінностей, то тут слід назвати дурість (тупість) (антиконцепт DUMMHEIT), яка є однією з найбільш негативних характеристик молодого людини у Німеччині.

Аналіз ядра (перші дві реакції) національної мовної свідомості носіїв зіставляваних мов надав цінні висновки щодо верифікації гіпотез, які стосуються специфіки концептуалізації об'єктивного світу представниками романських (іспанської) та слов'янських (російської) лінгвокультур (Караулов, 2000, с. 192): 1) російська мовна свідомість демонструє домінування синтагматичних відношень між стимулом і реакцією, а іспанська – парадигматичних, тобто передмовленнева готовність росіян тяжіє до предикації, іспанців – до номінації. Це припущення корелює з нашою гіпотезою «об'єктно-акціональної преференції в номінації»; 2) частотний розрив між першою і другою реакціями в російських інформантів менший порівняно з іспанськими. Отже, іспанці більше послуговуються при комунікації стандартними асоціаціями, словосполученнями та конструкціями, ніж росіяни.

Гіпотеза І. Суть припущення: передмовленнева готовність росіян тяжіє до предикації, іспанців – до номінації. Це припущення є суголосним із нашою гіпотезою об'єктно-акціональної преференції в номінації, згідно з якою в германських і романських мовах домінує об'єктне називання навколишнього світу, у слов'янських – акціональне. Однак, як бачимо, згадане припущення не підтверджує наш експеримент, де залучалися інформанти германських (англійської, німецької) та східнослов'янських (української, російської) мов. Причину цього вбачаємо в тому, що цей експеримент є спрямованим: у мовній свідомості носія мови актуалізуються не будь-які найперші асоціації, а ті, що внаслідок експлікації порівняння несуть еталонізовану в етносвідомості ознаку, а

еталонізуються, як відомо, насамперед предмети (не явища, не дії тощо) навколишнього світу, тому реакції на стимули нашого експерименту є об'єктивними (предметними), а не акціональними.

Гіпотеза II. Суть припущення: менший частотний розрив між першою і другою реакціями в російських інформантів порівняно з іспанськими свідчить про те, що іспанці при комунікації послуговуються стандартнішими асоціаціями, ніж росіяни. Такої тенденції в носіїв германських і східнослов'янських мов ми не простежуємо, бо значний частотний контраст може виявляти мовна свідомість британців, німців, українців і росіян, напр.: англ. «Timid»: a mouse (41), a hare (22) / нім. «Feig»: Hase (23), Hund (5) / укр. «Боязкий»: заєць (56), миша (7) / рос. «Трусливый»: заяц (72), кролик (7); англ. «Brave»: a lion (31), a knight (10); нім. «Ehrlich»: Kind (19), Pfarrer (4); укр. «Веселий»: клоун (18), веселка (7); рос. «Смелый»: лев (33), тигр (7). При цьому частотний контраст може бути незначним, напр.: англ. «Deceitful»: a thin ice (7), a serpent (5); нім. «Traurig»: Trauerweide (9), Weide (5); укр. «Розумний»: сова (8), професор (7); рос. «Настойчивый»: ребёнок (9), парень (7).

Очевидно, на усталеність асоціацій впливає лінгвокультурна релевантність концептів, іменем яких є слова-стимули, наприклад, за кількістю реакцій можна визначити найбільш значущі для сучасної британської, німецької, української та російської молоді концепти / антиконцепти і, відповідно, ціннісні орієнтири. Тому гіпотези Ю.М. Караулова щодо концептуалізації національною мовною свідомістю об'єктивного світу не знаходять підтвердження в цьому дослідженні, де ми провели верифікацію цих гіпотез за допомогою зіставного аналізу ядра національної мовної свідомості носіїв англійської, німецької, української та російської мов. Причина цього вбачається у спрямованості пропонованого експерименту, в якому вибір реакцій інформантів обмежувався порівнянням.

Таким чином, зіставний аналіз тандему «стимул → реакція» у межах КАК носіїв близько- та віддаленоспоріднених мов дає змогу кваліфікувати психолінгвістичний експеримент як ефективний інструмент, за допомогою якого можна виявити спільне і специфічне в мовній свідомості інформантів. Це сприяє розкодуванню лінгвокультурної інформації, закодованої в асоціативних полях, встановленню узусності асоціацій сучасних мовців та визначенню ціннісних орієнтирів представників різних мов. Обмеження вибору асоціацій порівнянням сприяє ідентифікації ядра концептополів із компаративною семантикою, що певною мірою може вирішити таку

лінгводидактичну й лінгвокультурологічну проблему, як встановлення рівня володіння сучасним мовцем матеріалом компаративної фразеології на основі встановлення узусності / окаяіональностi слів-реакцій інформантів.

Викладене вище дає змогу визначити такі основні аспекти застосування методики психолінгвістичних експериментів при зіставно-лінгвокультурологічному вивченні УП:

1) дослідження національно-мовного наповнення слів-стимулів на основі зіставного вивчення глибинних структур мовної свідомості для визначення релевантних рис менталітету досліджуваних лінгвокультур;

2) фіксація змін у мовній свідомості носіїв тієї чи іншої мови;

3) розкодування лінгвокультурної інформації, імплікованої в тандемі «стимул → реакція» у межах асоціативних полів носіїв близько- та віддаленоспоріднених мов;

4) застосування результатів експериментів у лексико- та фразеографічній практиках;

5) виявлення аксіологічного заряду заданих слів-стимулів.

Проте останній аспект обмежується при психолінгвістичних експериментах лише визначенням оцінки слів-стимулів на основі асоціацій їх учасників. Натомість сталі словосполучення, зокрема УП, вимагають глибшого вивчення аксіологічного складника їх семантичної структури, бо ФО, як правило, акумулюють у собі базові цінності етносу.

Відомо, що систему цінностей і норм активно досліджують соціологи (див., напр.: Резник, 2001), тому цілеспрямований аналіз аксіологічної картини світу поступово виводиться за межі дослідження психолінгвістичних експериментів. Психологічні підвалини аксіологічно спрямованих експериментів змінюються соціологічними, бо вивчення системи цінностей етносу та способів їх презентації в мові й духовній культурі знаходиться на межі декількох наук – етнолінгвістики, соціології та психологічної антропології (етнопсихології) (Вендина, 1998, с. 40).

Зміну підґрунтя аксіологічно спрямованих експериментів інтуїтивно відчула В.А. Маслова. Досліджуючи ієрархію культурних і моральних цінностей білорусів та росіян, вона вже не називає свій експеримент психолінгвістичним, хоча й методологічно нічого нового не пропонує (2007, с. 290-302). Натомість Казанська фразеологічна школа запропонувала – як метод вивчення аксіології ФО – соціолінгвістичний моніторинг, практичне впровадження якого

зроблено у праці Г.А. Багаутдінової (2007, с. 253). Проведення соціологічного експерименту у вигляді анкетування дає змогу отримати статистичні дані й визначити, що є ціннісним / антиціннісним для певного прошарку населення, чи існує асиметрія між мораллю, що міститься у ФО, створених народом у «добрі давні часи», та думкою сучасних людей. Статистичні дані експерименту можуть також слугувати для досягнення інших дослідницьких цілей (для встановлення рівня мовної компетенції респондентів тощо).

Ми солідарні з Г.А. Багаутдіною (2007, с. 260) щодо необхідності пошуку нових методів вивчення культурних чинників у мові, зокрема аксіологічних, з огляду на вимоги сучасного антропоцентричного мовознавства. Безперечно, поширена нині методика психолінгвістичних експериментів не дає змоги вичерпно ідентифікувати аксіологію таких комплікативних мовних одиниць, як ФО. Тому своєчасною є запропонована авторкою ідея соціолінгвістичного моніторингу як інструмента дослідження аксіологічної фразеології. Однак якщо сам термін не викликає в нас заперечень, бо авторка досить переконливо подає його обґрунтування, то до поняття, яке криється за цим терміном, маємо певні застереження, які стосуються процедури проведення соціолінгвістичного моніторингу, визначення його мети й аналізу результатів.

Так, Г.А. Багаутдінова з самого початку пішла дещо хибним шляхом: метою проведеного моніторингу вона обрала вивчення виключно динаміки аксіологічних орієнтирів, що є прерогативою повторного виду соціальних досліджень (2007, с. 255). Тому дослідниця ідентифікує своє дослідження як лонгітюдне. Проте підстав для цього, на наш погляд, немає, оскільки:

1) причина декларування цією вченою соціолінгвістичного моніторингу як лонгітюдного дослідження вбачається в тому, що лонгітюдний аналіз передбачає послідовну багаторазову реєстрацію певних показників (у згаданій праці – це реєстрація симетрії / асиметрії між мораллю, що закладена у ФО у «старі добрі часи», та думкою сучасних людей) через установлені проміжки часу з метою визначення динаміки їх зміни та взаємовпливу. Однак Г.А. Багаутдінова проводить лише одну реєстрацію аксіологічних показників. Де ж тут лонгітюдність? Слід зробити хоча б два зрізи. Втім, дослідниця помилково міркує, що першим зрізом можна вважати час формування ФО, тобто реєстрацію аксіологічних показників сучасних інформантів вона порівнює з аксіологією ФО.

І це було б логічно, якби, по-перше, фразеологія була б не такою динамічною системою (визначити початкову реєстрацію значної частини ФО практично неможливо). По-друге, лонгitudне дослідження – це тривале спостереження над однією сукупністю осіб (Добренєков, 2004, с. 45-48), проте цього положення в роботі зовсім не дотримано. По-третє, соціолінгвістичний моніторинг лонгitudного типу вимагає регулярного періодичного опитування за однаковою системою показників і методикою, чого також не простежуємо у праці Г.А. Багаутдінової;

2) відомо, що серед соціальних досліджень виокремлюють: а) лонгitudне (тривале спостереження над однією сукупністю осіб); б) когортне (вивчення осіб одного віку протягом тривалого часу з метою аналізу змін у їх способі життя, в орієнтації людей одного покоління); в) панельне (дослідження, яке проводиться за єдиною програмою, на одній вибірці та за єдиною методикою через певний інтервал часу з метою аналізу динаміки подій). Відповідно, тип соціолінгвістичного моніторингу Г.А. Багаутдінової можна було б дефінувати скоріш як панельний. Це відчула, власне, і дослідниця, невпевнено згадавши наприкінці своїх міркувань саме цей тип (2007, с. 258);

3) у мовознавстві домінує думка, що зіставний підхід при аналізі різномовного матеріалу спрямовує дослідження в бік синхронії. На цьому положенні базується і праця Г.А. Багаутдінової, бо вона є послідовницею Казанської фразеологічної школи, де також підтримується ця думка (Байрамова, 2004, с. 5). Але чомусь дослідниця цього не врахувала при визначенні типу соціолінгвістичного моніторингу, що стало причиною хибного тлумачення мети останнього як суто діахронічної. Безперечно, при вивченні фразеологічного матеріалу ніяк не оминати діахронічного аналізу з огляду на комплікативність фразеологічного значення (Мокиєнко, 2008, с. 14-15). Однак діахронічний аспект при зіставних дослідженнях повинен мати прихований характер і на ньому не потрібно наголошувати. Власне, основне завдання соціолінгвістичного моніторингу Г.А. Багаутдінової полягало в зіставному (різні мови) порівнюванні усталеного та актуального значень аксіологічних ФО, тобто мова йде лише про зміни в ціннісних орієнтирах сьогоденної молоді на основі вивчення мовної свідомості сучасного носія мови та сучасних словників, що свідчить про домінування в моніторингу синхронічного підходу.

Отже, для уникнення зазначених проблем щодо ідентифікації типу, а відтак і мети, соціолінгвістичного моніторингу останній визначимо в роботі як точковий вид соціальних досліджень, суть якого полягає в анкетуванні інформантів. Анкетування є різновидом соціологічного опитування, на основі якого виявляють суспільну думку з різних питань, і, при якому присутність анкетера необов'язкова.

Цю методику ми вважаємо перспективною, а її проведення на матеріалі компаративної фразеології може сприяти чіткій маніфестації ціннісних пріоритетів етносу, бо лінгвістична аксіологія, метою якої є реконструкція системи цінностей як одного зі складників етнічних і культурних традицій, за своєю проблематикою тісно межує з етнолінгвістикою та лінгвокультурологією, які досліджують мову й етнос, мову й культуру, мову й народний менталітет. Вивчення системи цінностей етносу, як глибинних, особистісних, так і ідеологізованих, суспільних, уможлиблює виявлення своєрідності в його світовідчутті та світорозумінні. Світорозуміння етнічної групи генерується зі спільного минулого – міфів, легенд, святинь, символів, еталонів, стереотипів. Останні, як таксони культури етносу, формують химерні семіотико-семантичні хитросплетіння, внаслідок яких постають образи-еталони УП, тому ці одиниці є показовими маніфестантами «духу народу», його ціннісних пріоритетів. Цю тезу, як робочу гіпотезу, верифікуємо за допомогою соціолінгвістичного моніторингу, для якого були залучені носії англійської, німецької, української та російської мов.

Аналіз результатів моніторингу та лінгвокультурологічні висновки.

1. Дані першої колонки надають інформацію щодо рівня володіння носіями мови матеріалом компаративної фразеології та актуальності семантики того чи іншого УП на сучасному мовному зрізі. Соціолінгвістичний моніторинг підтвердив тенденцію до зниження рівня мовної компетенції сучасних комунікантів: переважно для студентів-філологів значна частина УП є невідомою або частково відомою, навіть ураховуючи поправку на частину одиниць, розбудовними конститuentами яких є історизми, діалектизми тощо, напр.: англ. *as yellow as a guinea* (6 %); *to look like a bear with a sore head* (6 %); *to look like a death's head on mopstick* (6 %); *as poor as bandicoot* (6 %); нім. *leben wie die Laus im Grind* (2 %); *traurig wie ein Huhn im Regen* (3 %); *traurig wie ein ganzer Kirchhof* (3 %); *sich freuen wie ein nackter Neger, wenn er ein Hemd bekommt*

(4 %); укр. *голий як бізун* (2 %); *нещасна як подольська корова* (9 %); *старий як Мафусаїл* (9 %); рос. *работник как из говна пуля* (7 %); *быть большим католиком, чем Папа Римский* (9 %); *пристать как немец* (15 %).

Проте незнання носіями мови усталеної семантики УП свідчать і про те, що значна частина цих одиниць є повністю / частково архаїчними для сучасного мовця. Це навіть стосується УП із прозорою образно-мотиваційною базою, напр.: англ. *as motionless as a carving* (досл.: нерухомий, як вирізьблена фігурка) – «нерухомий»; *as lean as a lath* (досл.: худий, як планка) – «1) дуже худий; 2) дуже плоска, без округлостей»; нім. *traurig wie ein Huhn im Regen* (досл.: сумний, як курка в дощ) – «бути у пригніченому настрої»; *wie ein volles Kino lachen* (сміятися, як повний кінотеатр) – «дуже голосно сміятися»; укр. *здоровий як сарай* – «здоровий, сильний чоловік»; *голий як бик* – «дуже бідний»; рос. *работник как из говна пуля* – «нікчемний, незграбний працівник»; *жадный как паук* – «дуже жадібна людина» (Мізін, 2010, с. 25, 67; Мізін, 2005, с. 84, 96; Юрченко & Івченко, 1993, с. 131, 14; Мокиєнко, 2003, с. 83, 309). Імовірно, така ситуація пов'язана зі зміною джерел міжгенераційної трансляції культурних знань аналізованих етносів, що впливає на формування мовної свідомості їх представників, напр.: заміна фольклорних тестів масмедійними, інтернетними тощо. Тому якщо будь-який конститuent – основа порівняння / образ-еталон – є невідомим, то це «спантеличує» респондентів, що можна пояснити недостатньо розвинутою мовною інтуїцією внаслідок редукування культурної пам'яті сучасного мовця, який часто відчуває брак усного / писемного «прищеплення» «духу народу» – міфів, легенд, святинь, символів, еталонів, стереотипів тощо. При цьому відсоток відомих / невідомих респондентам УП різниться в зіставляваних мовах (див. Рис. 1). Вищий рівень володіння компаративною фразеологією росіянами й українцями можна пояснити пізнішим «включенням» цих етносів до «західного» прогресу ХХ століття.

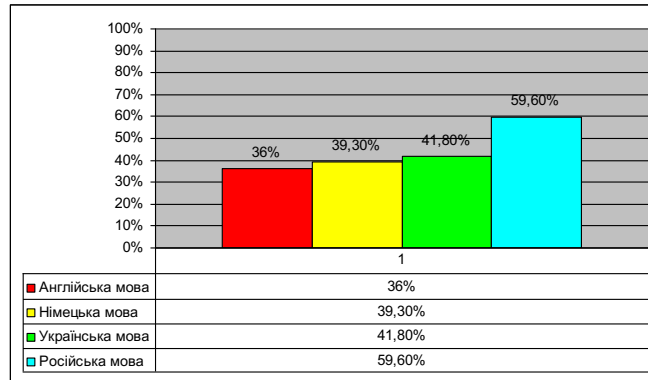

Рис. 1. Відсоток відомих для респондентів усталених порівнянь

Показово, що для представників аналізованих лінгвокультур неактуальною стала частина прецедентних імен, напр.: англ. *as rich as Croesus* (досл.: багатий, як Крез) – «дуже багатий»; *old as Methuselah* (досл.: старий, як Мафусаїл) – «дуже старий»; нім. *arm wie Lasarus* (досл.: бідний, як Лазар) – «а) дуже бідний; б) мати поганий набір карт»; *alt wie Methusalem* (досл.: старий, як Мафусаїл) – «дуже старий»; укр. *старий як Мафусаїл* – «дуже старий»; рос. *стар как Мафусаил* – «неправдоподібно довголітня й дуже досвідчена людина» (Мізін, 2010, с. 33, 74; Мізін, 2005, с. 108, 118; Мокиєнко, 2003, с. 240). Неактуальними можуть стати для сучасних носіїв мови і деякі асоціативні зв'язки. Через це, наприклад, для респондентів-українців найбільш «утаємнченими» є УП з основою порівняння «голий», які передають семантику бідності (напр.: *голий як бубон*), а це означає, що УКАЗ «голий – це бідний» з часом деактуалізувався.

2. Найактуальнішими виявилися такі УП: англ. *as strong as an ox* (92 %); *as large as life* (90 %); *to look like death* (86 %); *as strong as a bull* (87 %); нім. *sich wohl fühlen wie ein Fisch im Wasser* (87 %); *arm wie eine Kirchenmaus* (86 %); *sich freuen wie ein Schneekönig* (86 %); *aussehen wie das blühende Leben* (86 %); укр. *виглядає як мокра курка* (87 %); *білий як смерть* (87 %); *здоровий як бик* (84 %); *здоровий як бугай* (81 %); рос. *как куколка* (89 %); *красный как рак* (88 %); *как у бога за пазухой* (88 %); *верный как пёс* (87 %); *силён как медведь* (87 %). Наведені УП, як позитивно, так і негативно марковані, вказують на спільні ціннісні орієнтири аналізованих лінгвокультур щодо онтологічно важливих характеристик людини: зовнішній вигляд, здоров'я, сила. Ці характеристики визначали сутність людини протягом століть. Результати проведеного нами моніторингу

свідчать, що вони залишаються пріоритетними і для сучасних носіїв англійської, німецької, української та російської мов.

3. Невідомі / частково відомі УП оцінювалися інформантами не амбівалентно, чого можна було б очікувати (така тенденція простежується певною мірою лише у відповідях носіїв англійської та української мов, напр.: англ. *to look like a bear with a sore head; to look like a death's head at a feast*; укр. *голий як бізун; прожив як на коляці*), а переважно адекватно до аксіологічного заряду основи порівняння / образу-еталона, напр.: англ. *as rich as Croesus; to look like a death's head on topstick*; нім. *wie ein volles Kino lachen; traurig wie ein ganzer Kirchhof*; укр. *голий як бик; слабий як увосьмеро мотузок*; рос. *работник как из говна пуля; жадный как паук*. Показовою в цьому сенсі є УП *strahlen wie ein Mistkäfer*, де маловідома (можливо вже архаїчна) ФО була сприйнята респондентами негативніше, ніж фразеоваріант *strahlen wie ein Maikäfer*. Причину цього ми вбачаємо в негативному заряді образу-еталона «Mistkäfer» (жук-гнойовик).

4. Визначення оцінки невідомих / частково відомих УП може «провокуватись» аксіологічним зарядом конститuentів, напр.: англ. *to grin like a dog on a leash; to run like water*; нім. *strahlen wie ein polierter Nachtopf; Ideen haben wie eine kranke Kuh*; укр. *жити як віночки плести; добре як курці біля крупорушки*; рос. *как херувимчик; жить как барчук*. Тому часто аксіологічна ідея того чи іншого УП розкодовується мовцем хибно, напр.:

а) маловідоме для сучасних носіїв англійської мови порівняння *to grin like a Cheshire cat* більшість респондентів визначила як позитивне, що суперечить узусній аксіології цього УП, яка передає семантику нещирого, деякою мірою навіть дурнуватою сміху;

б) значна частина німецькомовних респондентів надала майже невідомому їм УП *leben wie die Laus im Grind* негативної маркованості, проте узусно це порівняння позначає заможне, розкішне життя. Імовірно, представники німецької лінгвокультури сприйняли це УП негативно через конститuent «Laus» (воша);

в) українське порівняння *упливає в гаразді як муха в сметані* має негативну оцінку, бо так говорять про нещасливу, хоч і багату людину. Але позитивні конститuentи «гаразд», «сметана» «спровокували» респондентів на позитив. Зміна оцінки відбулася і в УП *посміхається як Марина в маці* – «нерозумно усміхається» (Юрченко & Івченко, 1993, с. 88): конститuent «посміхатися» вплинув на зміну негативу позитивом;

г) російськомовні респонденти на прикладі УП *здоровий як волкодав* продемонстрували ціннісну орієнтацію в російській лінгвокультурі на фізично здорових і сильних особистостей, визначивши це УП переважно як позитивне, хоча узусно в ньому закладена семантика жорстокості.

Таких прикладів можна навести більше, що свідчить про тенденцію зміни аксіологічної ідеї значної частини традиційних порівнянь. Це ще один аргумент на користь нашої думки про перспективність поєднання теорії й практики фразеографії з методикою соціолінгвістичного моніторингу.

5. У наш час тотальної глобалізації змінюються і загальнолюдські цінності. Так, негарний, нещирий, голосний сміх завжди засуджувався та сприймався негативно, напр.: англ. *to laugh like a horse* (досл.: сміятися, як кінь) – «дуже голосно реготати»; нім. *wie ein volles Kino lachen* (див. вище); укр. *ірже як коняка* – «голосно й негарно регоче»; рос. *ржать как жеребец* – «невпинний, гучний, часто недоречний і дурний регіт» (Wilkinson, 2002, p. 224; Юрченко & Івченко, 1993, с. 74; Мокиєнко, 2003, с. 121). Проте сучасна молодь не вбачає в реготі чогось негативного, що підтвердили 19, 52, 26 і 17 респондентів відповідно. Цей факт дещо суперечить висновкам про те (див. Степанова, 2006, с. 13-14), що УП не змінюють своєї аксіологічної цінності. За допомогою соціолінгвістичного моніторингу можна відстежувати подібні факти, напр.: сучасна німецька молодь не вважає ціннісним орієнтиром положення, сформульоване ще давніми римлянами у прислів'ї *Est modus in rebus* («Є міра в речах»), не погоджуючись з ідеєю прислів'я *Glück ist schwerer zu ertragen als Unglück* (досл.: щастя важче витерпіти, ніж нещастя), бо більшість респондентів (51) вважає, що щастя не може бути забагато.

6. Результати нашого моніторингу підтверджують висновок аксіологів, що цінностям і антицінностям іманентна амбівалентність, яка ґрунтується на суперечливості системи цінностей. Дані моніторингу демонструють певну дифузність оцінки, причиною чого є суб'єктивність (аксіологічна упередженість) асоціацій респондентів. Це пояснює те, що ми не натрапили на жодне УП зі стовідсотково позитивною, негативною або амбівалентною оцінками, напр.: 13 англomовних респондентів позитивно оцінили негативне УП *drunk as a cobbler* (п'яний, як чоботар) – «дуже п'яний»; 7 – позитивно негативне УП *as sulky as a bear* (досл.: похмурий, як ведмідь) – «сердитий, злий»; 3 носії німецької мови – позитивно негативне УП *leben wie ein Hund* (досл.: жити, як собака) – «дуже бідно; жалюгідно;

погано жити»; 10 – негативно позитивне УП *jmd lebt wie die Made im Speck* (досл.: хто-н. живе, як личинка в салі) – «хто-н. як сир у маслі купається»; 8 – негативно позитивне УП *gesund wie ein Ochs* (досл.: здоровий, як віл) – «дуже здоровий» (Мізін, 2010, с. 31, 14; Мізін, 2005, с. 85, 113, 130). Незрозумілим є асоціативне мотивування україномовних і російськомовних респондентів, коли, наприклад, УП укр. *осміхається як цуцик на ретязі; плаче як батька і матір поховав*; рос. *вкальвать как негр; как Иванушка-дурачок* оцінюються позитивно, а УП укр. *здоровий як вода; як з води вийшов*; рос. *как из рога изобилия; трудолюбивый как муравей* – негативно. Така різновекторність думок учасників експерименту забезпечує аксіологічний плюралізм при розкодуванні аксіологічних ідей УП.

Крім суб'єктивності оцінки, тут слід назвати певні зміни (тенденції) в аксіологічних картинах світу зіставляваних лінгвокультур, які можна пояснити на рівні наївної картини світу. Так, наведені вище німецькі приклади свідчать, що: (1) супроводження своїх емоцій криком, навіть серед чужих людей, вважається не таким уже й непристойним у німецької молоді, як це було ще декілька десятиліть тому; (2) поняття «сало (жир)» сприймається німцями дедалі негативніше, що бере початок від гасла сьогоденної гастрокультури цього етносу – «Ні жирам». Це гасло особливо актуальне серед молоді, яка не зазнавала (і не зазнає) серйозних життєвих скрут, зокрема голоду; (3) поняття «собаче життя» буде набувати більшого позитиву, бо життя в Німеччині домашніх улюбленців – собак – задрять навіть малозабезпечені німці; (4) образ-еталон «Ochs» асоціюється насамперед із силою, а потім уже із здоров'ям. Однак сила нині не являє собою абсолютної цінності, особливо серед жінок, оскільки еталон сили часто асоціюється в сучасній молоді з розумовою обмеженістю.

Таким чином, соціолінгвістичний моніторинг демонструє свою цілковиту адекватність як дієвого інструмента для вивчення змін у ціннісних настановах і пріоритетах певної лінгвокультури на основі розкодування валоративної інформації, акумульованої в мовних одиницях. На відміну від психолінгвістичного експерименту, моніторинг забезпечив повне розкриття аксіологічного складника мовних одиниць. Наше дослідження окреслило такі перспективи соціолінгвістичного моніторингу: 1) виявлення аксіології ідей того чи іншого УП; 2) встановлення, яким чином аксіологія ідей відображається у свідомості людей і як вони сприймають ідею, передану УП; 3) вивчення того, наскільки близько носіями мови

приймається або не приймається закладена в УП думка; 4) фіксація або прогнозування змін у ціннісних пріоритетах як окремої соціогрупи, так і етносу в цілому.

Остання перспектива є особливо важливою для сучасного антропоцентричного підходу до вивчення мови, оскільки до змін у ціннісних пріоритетах етносу дуже чутливий смисловий обсяг концептів, які є цеглинками, за допомогою яких вибудовується «оселя буття» (М. Гайдеггер) людини. Отже, перманентне коригування (зміну) розвитку мови і культури спричинює валоризація, або «обростання» концептів лінгвокультурними й етнокультурними ціннісними смислами. Виявлення ж цих змін допомагає зафіксувати основні тенденції у формуванні менталітету того чи іншого народу, що сприяє пізнанню *homo lingualis* у цілому.

Фіксація семантики УП має обов'язково враховувати залежність їх аксіології від етнокультурних чинників, зміна яких спричинює зміну аксіологічної ідеї УП, що приводить до зміни значення останнього взагалі. Аналіз результатів нашого соціолінгвістичного моніторингу продемонстрував асиметрію цінностей / антицінностей минулого й сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Багаутдинова, Г.А. (2007). *Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты*. (Дис. ... д-ра филол. наук). Казанский государственный университет, Казань.
- Байрамова, Л.К. (2004). *Введение в контрастивную лингвистику*. Казань: Изд-во Казанского университета.
- Вежбицкая, А. (2001). *Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики*. Москва: Языки славянской культуры.
- Вендина, Т.И. (1998). *Этнолингвистика, аксиология и словообразование. Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого*. (с. 39-48). Т. 1. Москва: Индрик.
- Воркачев, С.Г. (2003). *Сопоставительная этносемантика телеономных концептов «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели)*. Волгоград: Перемена.
- Даниленко, Л.І. (2008). Чеська пареміологія, її концептуальний простір і культурні домінанти. *Мовознавство*, 2-3, 208-221.
- Добреньков, В.И. (2004). *Методы социологического исследования*. Москва: ИНФРА-М.

- Карасик, В.И. (2002). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена.
- Караулов, Ю.Н. (2000). Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети. *Языковое сознание и образ мира*. (с. 191-206). Москва: Ин-т языкознания РАН.
- Красавский, Н.А. (2001). *Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах*. Волгоград: Перемена.
- Маслова, В.А. (2001). *Лингвокультурология*. Москва: Изд. центр «Академия».
- Маслова, В.А. (2007). *Ното lingualis в культуре*. Москва: Гнозис.
- Мізін, К.І. (2009а). Перспектива вивчення антропоцентричності усталених порівнянь (на матеріалі компаративних фразеологій англійської, німецької, української та російської мов). *Лінгвістика*, 1, 75-81.
- Мізін, К.І. (2009б). Системні маркери компаративної фразеології крізь призму зіставлення (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов). *Мовознавство*, 5, 60-70.
- Мізін, К.І. (2010). *Сотраго ergo sum* або актуальний лінгвофілософський погляд на природу порівняння. *Мовознавство*, 1, 54-67.
- Мізін, К.І., & Петров, О.О. (2014). Морально-етичний параметр концепту «ЩЕДРІСТЬ» у британській, німецькій, українській і російській лінгвокультурах. *Мовознавство*, 5, 71-80.
- Мокиенко, В.М. (2008). Когнитивное и акогнитивное во фразеологии. *Фразеология и когнитивистика*. (с. 13-27). Материалы 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4-6 мая 2008 г.). Н.Ф. Алефиренко (Отв. ред.). Т. 1: Идиоматика и познание. Белгород: Изд-во БелГУ.
- Резник, Ю.М. (2001). Культура как предмет изучения. *Личность, культура, общество*, 3, 7-8, 27-33.
- Степанов, Ю.С. (2004). *Константы: Словарь русской культуры*. Москва: Академический Проект.
- Степанова, А.В. (2006). *Интертекстуальная природа образа и образности (на материале образных сравнительных конструкций английской и американской литературы 19 и 20 вв.)*. (Автореф. дис. ... канд. филол. наук). ГОУ ВПО «Оренбургский государственный педагогический университет», Самара.
- Терехова, Д.І. (2007). Способи репрезентації ціннісних пріоритетів лінгвокультурної спільноти. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9: Сучасні тенденції розвитку мов*, 1, 72-80.

- Тер-Минасова, С.Г. (2000). *Язык и межкультурная коммуникация*. Москва: Слово / Slovo.
- Тодор, О.Т. (1994). Порівняльні фрази у психолінгвістичному сприйнятті. *Мовознавство*, 2-3, 64-69.
- Хабермас, Ю. (2000). *Моральное сознание и коммуникативное действие*. СПб.: Наука.
- Langlotz, A. (2006). *Idiomatic Creativity: A Cognitive-linguistic Model of Idiom-representation and Idiom-variation in English*. Amsterdam / Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company.
- Weinrich, H. (1976). *Sprache in Texten*. Stuttgart: Klett.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- Жайворонок, В.В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- Мартінек, С.В. (2007). *Український асоціативний словник: У 2 т. Т. 1: Від стимулу до реакції*. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка.
- Мізін, К.І. (2005). *Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння)*. Вінниця: Нова книга.
- Мізін, К.І. (2010). *Англо-український словник компаративної фразеології*. Кременчук: Щербатих О.В.
- Мокиєнко, В.М. (2003). *Словарь сравнений русского языка*. СПб.: Норинт.
- Юрченко, О.С., & Івченко, А.О. (1993). *Словник стійких народних порівнянь*. Харків: Основа.
- Wilkinson, P.R. (2009). *Thesaurus of Traditional English Metaphors*. London & New York: Routledge.

**ЦІННІСНІ КОНЦЕПТИ
В ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

Аладько Д.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

**ОЦІННА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ ЗАСОБАМИ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ-ЗООНІМОМ
В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ**

Мова є відображенням етнокультурних стереотипів, які корелюють з національною специфікою сприйняття світу. Мовні явища входять у коло етнолінгвістичних студій, які розглядають співвідношення національної мови та культури через взаємодію мовних та етнокультурних чинників та їх функціонування в житті спільноти (Жайворонок, 2006, с. 15).

Ключовою парадигмою сучасної лінгвістики став принцип антропоцентризму, мовні одиниці при цьому розглядаються та досліджуються як продукт народу-носія, етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент національної культури. Ідея антропоцентричності мовознавства на даний час є загальноновизнаною, а людина виступає точкою початкового відліку при аналізі мовних явищ.

Принцип антропоцентризму проявляється в тому, що об'єкти оточуючого світу вивчаються передусім згідно їхньої ролі для людини, за їхнім призначенням в життєдіяльності, за їхніми функціями в процесі розвитку людської особистості та її удосконалення. Згідно з таким підходом в центрі аналізу мовної комунікації є мовленнєва система, що описує прояви діяльності людини. Сфера людини, тобто позначення емоцій, думок, видів діяльності є головною сферою фразеології; паремії також структуруються крізь призму антропоморфності (Norrick, 1985, p. 120).

У мові відображається взаємодія реальності та людини в різних аспектах, одним з яких є оцінний. Людина-мовець поділяє світ з точки зору його ціннісного характеру: добра та зла, користі та шкоди,

хорошого та поганого тощо. Цей вторинний поділ є соціально зумовленим і відображається в мовних структурах.

Оцінка як семантичне поняття означає наявність ціннісного аспекту значення мовних виразів, у яких суб'єкт оцінки висловлює своє ставлення до об'єкту оцінки.

Питання ціннісних орієнтацій досліджувались в логіці, де під оцінкою зазвичай розуміють судження про цінність. Проблема того, як розуміти цінність, є предметом аксіології, філософського вчення про природу цінностей, їх місце в реальності та про структуру ціннісного світу, тобто зв'язку різних цінностей між собою, з соціальними та культурними факторами і структурою особистості.

Оцінка як ціннісний аспект значення наявна в різноманітних мовних виразах. Вона може бути обмежена елементами меншими, ніж слово, а може характеризувати і групу слів, і ціле висловлювання. Про оцінну семантику говорять стосовно афіксів (*пес – песик*), слів (*хороший – поганий*). Існують цілі пласти лексики, що призначені для вираження оцінки. Це в першу прикметники та прислівники, які виявляють величезну різноманітність оцінної семантики.

Оцінка міститься в найменуваннях предметів та дій та в цілих висловлюваннях. Оцінка може даватися за різними ознаками (важливість / неважливість, правда / неправда), проте основна сфера значень, які зазвичай вважаються оцінними, пов'язана з ознакою добре / погано. Саме цей тип оцінки використовується у висловлюваннях про цінності.

Важливим є розрізнення оцінки у вузькому смислі слова, як відмінність за ознакою добре / погано, від кваліфікації взагалі, більш широкого поняття, куди входить як власне оцінка, так і певний перелік інших властивостей, в тому числі параметричних (великий / маленький, вузький / широкий тощо).

Оцінка, вочевидь, є універсальною категорією, навряд чи існує мова, в якій відсутнє уявлення про добре / погане. Проте у способах вираження оцінних значень різні мови виявляють свою індивідуальність. Це пояснюється в першу чергу тим, що оцінка належить до інтенціонального аспекту мови, де картина світу в свідомості носія мови ускладнена цілою низкою чинників. Можна припустити, що модальна рамка оцінки є також універсальною: так, при оцінці завжди тою чи іншою мірою присутні суб'єкт та об'єкт, у будь-якій мові оцінка означає наявність певної шкали та стереотипів, аксіологічних предикатів тощо.

Відмінності в різних мовах пояснюються не тільки особливістю власне семантичного складу, але й розмитим характером оцінних стереотипів. Ця особливість оцінки безпосередньо пов'язана з її прагматичним характером.

Оцінний характер є одним із головних показників фразеологічних одиниць і навіть вважається обов'язковим у їхньому семантичному наповненні. У сфері фразеології найбільш яскраво виражається національний спосіб світосприйняття. Вивчення семантики і внутрішньої форми фразеологічної одиниці дозволяє через усвідомлення смислових і питомих орієнтацій, зафіксованих у них, встановити особливості світобачення народу і реконструювати культурно-мовні архетипи, які розуміються як: культурні першообрази, уявлення-символи про людину, її місце в світі та суспільстві. Саме фразеологічні вирази становлять найбільший інтерес у цьому плані, адже вони безпосередньо відбивають позамовну дійсність і мають образно-символічну основу. Дослідження фразеології в аксіологічному аспекті дозволяє виявити специфічні риси менталітету нації, що зумовлені особливостями світосприйняття, системою моральних вимог, норм, цінностей і принципами виховання. У фразеологічному значенні знайшли вираження як культурні архетипи, так і сутнісні моменти географічної, геополітичної, господарчої, соціальної, політичної, релігійної, культурної реальностей, які виявили вплив на його формування.

Обов'язковість у фразеологічних одиницях експресивного, емотивно-експресивного або оцінного компонентів зумовлюється їх соціолінгвальною природою та значним прагматичним потенціалом фразеологізмів у комунікації. Так, ці одиниці, як продукти вторинного семіозису, є вторинними експресивними найменуваннями. А емоції та оцінка, особливо емоційна оцінка, вважається одним із важливіших принципів творення фразеологічної одиниці (Мізін, 2007, с. 9).

Різні прояви фізичного стану людини, її характеристики знаходять своє відображення у фразеологічному фонді мови. У числі таких фразеологічних одиниць англійської мови є й такі, що містять компонент-зоонім. Наприклад, людина, що має чудовий зір, метафорично порівнюється із твариною з гострим зором: *lynx-eyed* «with keen eyesight» (ТТЕМ, р. 58). Гострий зір у темряві, який притаманний котячим також стає основою метафоричного позначення людини: *cat-eyed* «able to see in the dark» (ТТЕМ, р. 290).

Зовнішність людини як частина її фізичного образу може викликати асоціацію із твариною, наприклад, порівняння з мавпою – *ugly as a dead monkey* (ТТЕМ, р. 59). Прикраси як елемент зовнішнього вигляду людини також метафорично відображені в зоонімічній сфері – *monkey-trap* «article or decoration to help a woman charm the man» (ТТЕМ, р. 59). до опису зовнішності людини віднесемо й лексичну одиницю *beaver-tail* «woman's hair style» (ТТЕМ, р. 60), яка дає найменування жіночій зачісці за допомогою образу частини тіла тварини. Людина ж з великими вухами асоціативно нагадує довговухого собаку: *hound-bred* «with long ears» (ТТЕМ, р. 109).

В іронічному аспекті зовнішність людини може бути порівняна з граціозністю та імпозантністю корови – *graceful /solemn as a cow* (ТТЕМ, р. 128) або її «стрункою» талією – *slender in the middle as a cow in the waist* (ТТЕМ, р. 128). Незграбна манера ходити також викликає асоціацію із коровою – *cow-footed* «of someone who wears out shoes one-sidedly» (ТТЕМ, р. 128); *cow-hocked* «thick-ankled, clumsy-footed» (ТТЕМ, р. 128). Ще однією твариною, яка асоціюється із непривабливою зовнішністю є свиня – *fat as a pig* (ТТЕМ, р. 138). Пряме порівняння із жабою також вживається для передачі ідеї зовнішньо непривабливої людини – *ugly as a toad* (ТТЕМ, р. 236). Жаба в англійській лінгвокультурі виступає ще й символом незграбності, що засвідчується стійким порівнянням *awkward as a ground-toad* (ТТЕМ, р. 236).

Так, людина, яка має добрий апетит може бути метафорично позначена як *a tiger for having appetite for something* (ТТЕМ, р. 58). Якщо ж людина знаходиться в стані алкогольного сп'яніння, вона викликає в оточуючих асоціацію з мавпою: *drunk/wise as an ape* (ТТЕМ, р. 58). Цей же вираз торкається й розумових здібностей людини, психоментальний стан знаходить своє відображення і в іншій «мавпячій» метафорі: *gorilla* «stupid, savage ruffian» (ТТЕМ, р. 59). Ще одним із способів виразити негативне ставлення до розумових здібностей людини є метафорично порівняти її розум із курячим: *hen-brained/hen-headed* «witless» (ТТЕМ, р. 147).

Неабияка фізична сила людини актуалізується у зооморфній метафорі *bear-hug* «an embrace with both arms where the victim is strained to the breast by main strength» (ТТЕМ, р. 59) використовуючи образ ведмежих обіймів як еталону сили. Ще однією метафорою на позначення фізичної сили є лексична одиниця *bull-moose* «very large, strong man» (ТТЕМ, р. 60).

Сильним, товстим в англійській фразеології є бик, про що свідчать варіації стійкого народного порівняння *fat, strong as a bull* (ТТЕМ, р. 126). Ще однією твариною, яка стереотипно є сильною та відповідно багато їсть, є кінь. Цей образ реалізується у стійкому народному порівнянні *eat/work like a horse* (ТТЕМ, р. 115).

Хропіння та сопіння людини підчас сну викликає порівняння із свинею: *sleep like a pig/pigs/swine* «soundly and noisily» (ТТЕМ, р. 138).

Блискавична, швидка реакція та рух людини позначається за допомогою порівняння із твариною, що відома своїми швидкими рухами – ящіркою: *fast as a lizard* (ТТЕМ, р. 60). Швидкий рух, біг, фізична витривалість мисливського собаки стала підставою для стійкого порівняння *run like a long dog* (ТТЕМ, р. 109).

Фізичний стан холоду відображено у порівнянні з компонентом-зоонімом *cold as a polar bear's backside* (ТТЕМ, р. 59). Гаряча ж погода асоціюється із періодом, коли змії буквально «тануть» від спеки: *hot enough to melt snakes* (ТТЕМ, р. 60). Також вважається, що ніс собаки має завжди бути холодним, тому це стало основою появи стійкого народного порівняння *cold as a dog's nose* (ТТЕМ, р. 285).

Голод як несприятливий фізичний стан також позначається зоонімічним фразеологізмом, порівнюючи голодну людину з мисливським собакою: *hungry as a foxhound/grew* (ТТЕМ, р. 109). Голодна людина також порівнюється із вовком, що притаманно багатьом лінгвокультурам, в тому числі й англійській: *hungry as a wolf* (ТТЕМ, р. 247).

Характеристика фізичного стану людини за допомогою зооморфних метафор та фразеологічних зворотів із компонентом зоонімом реалізується в численних сталих виразах, які надають різноаспектний опис людини в її повсякденному бутті.

Зокрема зовнішні несприятливі умови, в яких перебуває людина, вербалізуються у фразеологічних зворотах *голодний як (мов, ніби / т. ін.) собака* (ФСУМ, с. 839); *змерз як собака* (ФСУМ, с. 839). Цікаво, що значення «холодно» може передано і за допомогою традиційного народного календарю та того ж образу собаки: *тремтіти як (мов, ніби і т. ін.) собака (пес) у пилипівку* (ФСУМ, с. 839).

Зима, несприятливі погодні умови, холод також є предметом опису ще одного фразеологізму, де людина асоціативно поєднується із мишею: *згинути як (мов, ніби / т. ін.) руда миша зимою* (ФСУМ,

с. 490). Цей сталий вираз також має у своїй семантиці компонент «напевне, неодмінно, обов'язково».

Цікавим є фразеологічна одиниця *як собаці (Сіркові, Сірку) на перелазі* (ФСУМ, с. 840) яка використовується на позначення поганих фізичних кондицій людини, хвороби чи іншої недуги.

За допомогою образу собаки реалізується й ідея швидкого одужання від подібних негараздів – *загойтися як (мов, ніби і т. ін.) на собаці* (ФСУМ, с. 840).

Людина, яка перебуває у незручному становищі (можуть бути реалізовані як фізична незручність, так і психологічна), може бути позначена за допомогою фразеологізму *сидіти як собака в човні* (ФСУМ, с. 839). Так само пряме значення «міцно триматися» і переносне від нього «дотримуватись певної ідеї, способу мислення» реалізується в одному фразеологізмі *триматися як собака за обгризену кістку* (ФСУМ, с. 839). Обидва сталі вирази використовують як основу образ собаки в певному фізичному стані для позначення фізичного стану людини із подальшим перенесенням в сферу психоментальних характеристик.

Ще одним прикладом негативних обставин, в яких перебуває людина, є небезпека, безвихідне становище. Такий стан знайшов відображення у фразеологічній одиниці *бути як (мов, ніби / г. ін.) миша у пастиці* (ФСУМ, с. 490).

Ідея перебування людини в незвичайних умовах (наприклад, коли не вмєш плавати, або щось подібне), що може призвести навіть до летального кінця реалізується у сталому виразі *жаба пити дасть* (ФСУМ, с. 288).

Фізична слабкість, безсилля людини позначається зворотом *муха крилом уб'є* (ФСУМ, с. 514). Фізична ж кондиція поганого зору реалізується у фразеологічному виразі *сліпа курка* (ФСУМ, с. 406). Поганий слух людини описується як *ведмідь на вухо наступив* (ФСУМ, с. 72). Значення неповороткості, фізичної незграбності людини реалізоване у вислові *як муха в сметані* (ФСУМ, с. 514).

Зовнішність та її опис вважаються також фізичними ознаками, тому фразеологічний зворот *як корові сідло* (ФСУМ, с. 391) ми також відносимо до цієї групи. Він має від'ємне, протилежне до прямого твердження значення «зовсім ні».

Іронічного значення «у яскравому, барвистому або багатому вбранні» набуває фразеологічний зворот *як пава* (ФСУМ, с. 602), що порівнює людину з барвистим птахом. Якщо ж людина жалюгідна на вигляд, про неї можуть сказати *як мокра курка* (ФСУМ, с. 406).

Людина з почервонілою шкірою (наприклад внаслідок сонячного опіку) асоціативно порівнюється з відвареним раком – *як рак* (ФСУМ, с. 730).

Певною мірою схожий сенс передається у сталому виразі *чепурний як свиня в дощ* (ФСУМ, с. 781), який вживається для повного заперечення змісту слова чепурний. Ще одним виразом з подібним значенням та тим самим компонентом-зоонімом є *виглядати як свиня в хомуті* (ФСУМ, с. 781) – «негарно, недоладно».

Розмір також є однією з фізичних характеристик. Фразеологізм *собака не перескочить* (ФСУМ, с. 838) використовується на позначення чогось великого, предметів, якими користується людина, тай й самої людини. Невеликий, малий розмір чого-небудь, у тому числі й людини невисокого зросту також може бути описаний за допомогою зоонімічного сталого звороту – *як (мов, ніби і т. ін.) собаки обгризли* (ФСУМ, с. 839) який до того ж має зневажливий характер.

В той же час маленький розмір об'єкту матеріального світу вербалізується через асоціацію з іншою твариною, де основою для порівняння стає саме невеликий розмір тварини – *миша не пролізе (не проскочить, не пробіжить і т. ін.)* (ФСУМ, с. 489).

Близькою до параметричних характеристик є і поняття густоти, що дає нам підставу класифікувати наступний фразеологізм як такий, що належить саме до цієї групи: *такий, що вовк не пролізе* (ФСУМ, с. 139) із значенням «надзвичайно густий». Теж саме значення передається і за допомогою іншого фразеологізму – *такий, що вуж не пролізе* (ФСУМ, с. 160).

Зазначимо також сталий вираз, який вербалізує значення «велика кількість, надзвичайно багато», де також використано образ собаки – *собаки не їдять* (ФСУМ, с. 839). Теж саме значення передається і фразеологізмом кури не клюють (ФСУМ, с. 406).

Водночас значення нестачі, недостатньої кількості, бідності може бути реалізоване за допомогою образу іншої тварини. Прикладом такого перенесення значення є фразеологічний зворот *як (мов, ніби і т. ін.) церковна миша* (ФСУМ, с. 490).

Цікаво, що ідея малої кількості, недостатності може вербалізуватись і за допомогою образу іншої тварини, яка в традиційній народній культурі є антагоністом миші – *як кіт наплакав* (ФСУМ, с. 378). Значення поганого матеріального стану відображено і у фразеологічному звороті *і кішки нема чим годувати* (ФСУМ, с. 378).

Також значення «без засобів існування, без підтримки» реалізоване у сталому виразі *як рак на мілкому* (ФСУМ, с. 730), що порівнює людину без грошей із раком, який не може жити в мілкій воді.

З ідеєю бідності певним чином пов'язаний і фразеологічний зворот на позначення голодної людини, який використовує образ вовка – *вовк кишки догризає* (ФСУМ, с. 139).

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що фразеологічні одиниці з компонентом-зоонімом в англійській та українській мовах використовуються для позначення оцінної характеристики буття людини у фізичному, психоментальному та соціальному аспектах. Перспективою подальшого дослідження є вивчення використання фразеологізмів із зоонімним компонентом для позначення інших сфер діяльності людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури*. Київ: Довіра.
- Мізін, К. І. (2007). *Компаративна фразеологія*. Кременчук: ПП Щербатих О. В.
- Norrick, N. (1985). *How Proverbs Mean. Semantic studies in English proverbs*. Berlin: Mouton Publishers.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- ФСУМ: Білоноженко, В. М. (1993). *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Наукова думка.
- ТТЕМ: Wilkinson, P. R. (1993). *A thesaurus of traditional English metaphors*. London, New York: Routledge.

Павловська Л.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

ЕКСПРЕСИВНО-ОЦІННА СЕМАНТИКА ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

Сучасна наука характеризується бурхливим розвитком дискурсу як феномену не тільки лінгвістичного, але й прагматичного, в якому людина-мовець виступає одночасно в трьох іпостасях: як мовна, мовленнева й комунікативна особистість.

Базовою є, без сумніву, мовна особистість, що виявляє себе в мовленнєвій діяльності і має певну сукупність знань та уявлень, соціалізація якої здійснюється в першу чергу через трансляцію культури. Приналежність до певної соціальної групи / груп, до національно-лінгвокультурного співтовариства означає, передусім, комунікативну поведінку та мовленнєву діяльність людини, які демонструють національно-культурний відбиток.

Загальнолінгвістичний план вивчення культурної комунікації базується на теоретичному положенні, що основною онтологічною властивістю мови як ідеально-матеріального утворення є подвійна структурація і подвійне позначення одиниць – у системі (результати пізнавального досвіду) і в мовленні (процес формування і вираження знань).

Це дозволяє дослідникам стверджувати, що в мові відбите довкілля та внутрішній світ людини, її культурний, життєвий і перцептивний досвід, а також узагальнено результати кваліфікативно-оцінних сфер пізнання, об'єктивованих, вербалізованих у системі колективного досвіду та знань, що мають різний ступінь категоризації, оскільки акт пізнання починається з порівняння об'єктів, формування мисленневих класів, виділення певних ознак, за якими групуються елементи онтологічного, таксономічного тощо класу. Разом з тим номінація є класифікаційною, кореферентною сферою, пов'язаною з іменуванням та співвіднесенням позначуваних реалій, явищ, подій з об'єктами позамовної дійсності.

Більшість учених схиляються до думки, що саме в руслі магічного мислення розвинулись так звані першозначення, які фактично виявились попередниками розгалуженої лексико-семантичної системи індоєвропейських мов на пізніших етапах еволюції. У їх космологічних концепціях міфологічний прообраз трактується через поєднання макрокосму і мікрокосму, сягаючи основ суцього – початку / кінця, життя / смерті, ентропії / гармонії тощо. Найголовніше, що ці категорії, взаємопроникаючи, корелюють з відповідними макромотивами на формально-структурному й змістовому рівні ритуалу, якому притаманний циклічний характер, відображуваний через позначувальне мовного знака.

Це положення дає можливість зрозуміти кореляцію обрядових знаків з архетипною структурою символу, їх мотивацію за допомогою стрижневих космогонічних понять, з-поміж яких внутрішня форма слова становить унікальне джерело для свідчень зі сфери міфології, тому таким самим міфом можуть бути дійства, речі й побут первісної людини. Саме в обряді простежується давній синкретизм ідеї та імені. Доведено, що в архаїчних ритуальних системах одна й та ж обрядодія одночасно і здійснюється, і описується словесною заклинальною формулою слова-знака й позначуваної ним речі. Теорію первісного синкретичного обрядового дійства, що виводиться з мотивації колективним несвідомим, свого часу активно розробляли та підтримували О. Веселовський, О. Потебня, Л. Виготський, В. Іванов та ін. Отже, слово – це родинне ім'я цілого комплексу предметів, пов'язаних між собою семантичними асоціаціями, тому міфопоетичне трактування слова має власну специфіку, яка полягає в тому, що:

1) знаковому (словесному) утворенню приписується матеріальна субстанція, реальне фізичне існування, а сама назва або цілком зливається, отожднюється з позначуваною річчю, або становить її атрибут, невід'ємну фізичну частину предмета;

2) номатичний і прагматичний компоненти слова реалізуються, фокусуються в його креаційному фокусі, оскільки назва ідентична десигнату; сам ритуальний акт номінації викликає появу певного референта.

Внутрішня форма як ергон мовного знака, енергія сутності речі становить той ейдос, першообраз, у якому через матеріальне вираження, опредметнення фокусуються, перехрещуються аксіологічний, логічний та прагматичний компоненти. Ще О. Потебня довів, що через спосіб позначення можна вийти на реконструкцію того первісного значення, образу, що лежить в основі

об'єктивації, дескрипції культурно-семіотичних кодів, тобто інтеграції обрядодії, предмета, атрибута в етимологічно спільний, цілісний сигніфікат. Значною мірою це стосується архетипних принципів мотивації, які лежать у підґрунті будь-якого обряду, міфу, ритуалу.

За допомогою семантичної структури висловлення кодуються пізнавальні структури з усіма їхніми структурно-семантичними особливостями. Останнє свідчить про те, що синтаксичні й семантичні структури речення і тексту не довільні, вони відбивають основні категорії і структури своєрідних моделей пізнання дійсності. У свою чергу стереотипні когнітивні структури вимагають адекватних (стереотипних) засобів їхньої вербалізації. Причому ця вимога поширюється на всі форми мовної об'єктивації значенневих стереотипів: стандартизація висловлення зумовлює стандартизацію дискурсу й мовленнєву поведінку в цілому. Оптимальним способом стандартизації мовних структур є знаки вторинної і непрямо-похідної номінації, оскільки вони найбільшою мірою відповідають ритуальній мовленнєвій поведінці, адже все її різноманіття зводиться, як вже зазначалося раніше, до обмеженого набору типових ситуацій.

Для актуалізації в процесі спілкування таких ситуацій дуже зручним виявляється дискурсивна ідіома – своєрідний вербальний сигнал, завдяки якому у свідомості слухачів миттєво виникає розумовий образ – своєрідна стереотипна «картинка», що репрезентує відповідний стереотипний зміст. Спілкування цього типу не припускає особистісної мовленнєвої поведінки комунікантів. Воно здійснюється в режимі тих дискурсивно-когнітивних стереотипів, що століттями формувались у даному лінгвокультурному співтоваристві й набули статусу прецедентних феноменів. Усе це дає можливість зробити висновок, що прецедентні та ритуальні висловлення є результатом стереотипізації і стандартизації мовної свідомості. Прецедентне висловлення, на відміну від асемантичних ритуальних структур, характеризується стійким значенням та оцінністю (Алефіренко, 1993, с. 9).

Разом із досягненнями функціональної граматики, успіхами теорії мовленнєвих актів та антропоцентричної лінгвістики оновленого підходу набуває семантична структура, що розуміється як єдність взаємодіючих різнорівневих значень, організованих у межах окремого слова відповідно до системи даної мови, із закономірностями функціонування цієї системи в мові. Валентнісна властивість семантичної структури слова, що реалізується в системі його

функціонуючих словоформ, відображає певну макроструктуру, яку доцільно прийняти за функціонально-семантичне поле з усіма особливостями, властивими польовій ієрархії. Саме у вживанні приховано чимало значенневих можливостей слова. Попри те що ідея розгляду значення слова як комплексного явища не нова, сьогодні все більшої актуальності набуває аспект віддзеркалення в значенні слова цілісності сприйняття світу. Особливо важливе це для фольклорних текстів, які відображають первісне мислення, яке сприймалося як картина предмета, а не його знаковий образ. Для функціонування первісних слів у складі висловлення властивим є багатослівність, багатство епітетів, що пояснюється конкретним, образним мисленням.

З етнолінгвістичних позицій слово кодує інформацію відповідно до культурологічних стратегій певного народу, що сприяє виникненню унікальних явищ та реалій у культурі етносу. Мовний знак стає засобом специфічного маркування лексем кожної природної мови. У ньому віддзеркалюються характерологічні риси лінгвоментальності цього народу.

У свою чергу текст, зокрема художній, є продуктом реальної комунікації. Разом з тим автентичний текст – це спосіб реалізації образно-художнього, наукового мислення, яке здійснюється за властивими для конкретного етносу лінгвістичними законами. У ньому втілюються як духовні скарби конкретного етносу, так і надбання світової культури загалом, тому текст, особливо фольклорний, – це концентрація аксіологічних здобутків народу. У таких випадках відбувається універсалізація смислу. З. Василько, наприклад, цей процес розуміє як перетворення побутової назви (власне слова) у метафоричну назву (образ), яка з часом стає етнокультурною назвою (символом), оскільки кожний символ є живим віддзеркаленням дійсності, оброблюючись мисленням і набуваючи властивості знаряддя для переробки самої дійсності (Василько, 2003, с. 14). Це положення особливо важливе для фольклорних текстів, значення слів у яких найменш залежні від контексту.

Системний підхід до розуміння смислу фольклорної творчості висуває на перший план проблему творця-суб'єкта як носія певної форми свідомості (у даному разі – міфологічної).

Найважливішою рисою фольклорної поезики є те, що народний розповідач казок, варіюючи твір, контамінуючи сюжети й мотиви, не просто творить текст і не тільки розвиває традицію, а щоразу репродукує світоглядний принцип, створює й закріплює середовище

функціонування тексту і традиції. Він творить художній світ, стійку поетичну модель, за внутрішніми законами і формами якої має надалі будуватися життя.

На другому плані – проблема об'єкта, або змістовності світу, від картин якого відштовхується творець і на який націлена його пізнавально-перетворювальна діяльність. І тут питання складніше, оскільки світ (об'єкт у його реальному існуванні) завжди самодостатній. Він набагато ширший і різноманітніший передбачуваних, культурних моделей. Він більш змістовний, а значить, більш статичний.

Рухаються і змінюються в чергуванні культурних епох форми художнього пізнання, але зміст світу, заради пізнання якого потрібний весь механізм культури, магістральні ідеї, що стосуються суті і змісту буття, завжди залишаються незмінними.

Прогрес культури і мистецтва полягає в їхньому нескінченному редукуванні. Мистецтво щоразу шукає оптимальні варіанти вторгнення в дійсність і щоразу зіштовхується з її «не підпорядкованістю», випробовуючи почуття недовомовленості, невиразності, недосказаності всієї правди про світ.

Так у культурі з'являється необхідність «повторення пройденого», повернення до досвіду попередніх періодів і епох, у яких спостерігалася взаємодія і взаємопроникнення об'єктного і суб'єктного, загального й одиничного, профанного і сакрального, тобто епох, в основу яких покладено стереотип міфологічної духовної моделі світу. Звідси нескінченна продуктивність міфології, що пронизала вертикально всі без винятку культурні періоди.

Культурна функція фольклору виявляється, таким чином, у продукуванні різноманітних поетичних форм, що втілюють міфологічну картину світу. У зв'язку з цим залишається актуальним дослідження фольклорних текстів різних культур у зіставному аспекті.

До того ж особливе місце в сучасній структурній фольклористиці займають дослідження малих жанрів – прислів'їв, загадок, притч тощо. Близькість цих малих жанрів до суто мовних рівнів дає можливість прямо перенести сюди досягнення структурної лінгвістики. Усе це відкриває перспективи для подальших структурно-семіотичних досліджень в області фольклору (В. Пропп, А. Греймас).

Так, окремий різновид фольклорних текстів становлять заговорені й магічні формули типу прислів'їв та приказок, байок,

анекдотів, притч, загадок та інші розповідні тексти, з-поміж яких ми будемо розглядати досліджувані ритуальні висловлення - благопобажання та прокльони.

Метою наукової розвідки є виявлення прагмасемантичних закономірностей функціонування вербальних формул побажань у різноструктурних мовах.

Прагмалінгвістичне вивчення комунікативної поведінки людини, зокрема й ритуальної, тісно пов'язане з соціолінгвістичним виміром цього поняття. Для того, щоб охарактеризувати значення в плані прагматики, що розкривається в конкретній ситуації спілкування з урахуванням міжособистісних відносин, необхідно зробити короткий огляд ключових положень і термінів прагмалінгвістики, дотичних до завдань нашого дослідження.

Цікавим є так званий «резидуальний» погляд на прагматику: до її сфери часто відносять усе те, що не вписується в завдання фонології, синтаксису й семантики. Так у прагматичному розділі мовознавства виявляються досить різноманітні предмети: пресупозиції, мовленнєві акти, крос-культурні розбіжності, перформативи, дейксис, стратегії ввічливості й аргументації, переключення кодів. У логічному аналізі до прагматики відносять також показники часу, місця й індекси учасників мовлення.

Визначення прагматики залежить від вихідних позицій дослідника, а тому в працях лінгвістів, що розробляють проблеми синтаксису, спостерігається різне, часом суперечливе, розуміння цієї сфери лінгвістичних знань. Так, у вимірах прагматики досліджують той аспект речення, що залишився при синтаксичному й семантичному аналізі, (зокрема, нестандартні або аномальні речення). До прагматики зараховують вивчення оцінного значення, а також різних асоціацій і конотацій, що впливають із контексту. Комунікативна семантика, а також використання мови з метою впливу (мова політики, реклами, психотерапії), мовленнєва діяльність – теж становлять предмет дослідження в прагматиці (Маслова, 2008, с. 29).

У цьому дослідженні прагматика буде вивчатися в аспекті лінгвокультурології, а структура комунікативного акту – за наявності складників ілокутивного акту побажань з огляду на перлокутивний ефект – спілкування адресата з адресантом через посередництво тексту. Граматична модель благопобажань і злопобажань розумітиметься як засіб трансляції побажального змісту

аксіологічної позитивно та негативно оцінної семантики та вірного його декодування.

Стійкі мовні формули благопобажань і злопобажань безперечно належать до сфери оптативних висловлювань, що виражають опосередковану мотивованість дієслівної дії волевиявленням суб'єкта мовлення, висловлювань, у яких суб'єкт висловлює бажання, щоб чинним став справ у світі, відображений у їх пропозиції, або бажання мовця, щоб мала місце позначувана ситуація. Їх вивчення здійснюється з опорою на формальні засоби вираження оптативного змісту – оптативність розуміють як функціонально-семантичну категорію, що синтезує універсально-понятійний зміст бажальності і конкретні засоби його презентації. Водночас благопобажання і злопобажання є специфічними оцінними одиницями, у яких сема емоційної оцінки переважає над семою раціональної оцінки. Не випадково ці прагматично зорієнтовані одиниці у класифікації мовленнєвих актів Дж. Серля віднесені до експресивів, які виражають психологічний стан мовця, характеризують міру його відвертості (Безпояско, 1993, с. 173). Оптативи-побажання, зумовлені емоційним та афективним станом мовця, викликані лише певною реакцією адресанта на певну дію (або її рефлексію) з боку адресата. Вони є інституалізованими для певного різновиду мовленнєвих ситуацій, тому можна стверджувати, що дані формули виконують експресивну функцію.

Дослідники, що вивчали побажання усіх функціонально-прагматичних типів як мовленнєвий акт у різних дискурсах, сходяться на тому, що і побажання зі статусом фразеологізмів, і побажання-спонтанні утворення важко вписуються у системні схеми, тому до них раціонально підходити як до знаків маргінальної природи (Баландіна, 2003).

Благопобажання і злопобажання становлять специфічну прагматичну підсистему як особливі мовні знаки не номінативного, а сигнального плану. Це тексти, що перебувають на периферії оптативних висловлювань і на периферії ритуалізованих текстів високого ступеня стійкості словесної структури, яка дозволяє зберегти мотиви і символи архаїчного мислення. Такі тексти функціонують у мові як стійкі завершені висловлювання, що частково втратили зв'язок із вербально-магічними формулами і перетворилися на реакції на певні повідомлення чи події, зорієнтовані на типові ситуації комунікації. Вчені такі фраземи трактують як ситуативні,

оскільки вони вживаються у чітко окреслених ситуаціях соціальної взаємодії, ритуальної та етикетної поведінки.

Побаження експресивного типу, на відміну від побажань інших дискурсивних типів, не мають прескрипційного (приписуваного) характеру: у певному соціокультурному колективі прийнято бажати іншій людині блага (благопобаження), натомість не належить із соціокультурного і конвенційного погляду проголошувати комусь злопобаження за жодних обставин, більш того, деякі з них взагалі не рекомендуються до вживання правилами мовленнєвого етикету.

Зважаючи на специфічний лінгвістичний і культурологічний статус благопобажань і злопобажань у системі оптативних висловлювань, вважаємо найбільш виваженим термін на позначення вербальних формул побажань (далі ВФП) як оптативно-директивні експресиви – це вербальні формули із позитивною / негативною оцінною семантикою бажальності, яка на формальному рівні виражається через наказовий та умовний (спонукальний, бажальний) способи дієслівно-дейктичних конструкцій (Безпояско, 1993, с. 228).

ВФП є специфічним засобом позначення позамовленнєвої дійсності, адже акт ритуальної номінації передбачає не створення номінанта, а вибір наявного в мові позначення для суті відображуваної типової ситуації. Ритуальні висловлення є стійкими відтворюваними архетипами, які постають з пам'яті як мовленнєві реакції на типовість подій та явищ. Причому ці одиниці не є їхніми ідентифікуючими відбитками.

Мета актуалізованого ритуального висловлення – не кваліфікувати позамовну дійсність, а характеризувати та оцінити її. За допомогою цього вислову мовець намагається вплинути на адресата. Усі оптативно-директивні експресиви, зумовлені особливим емоційним станом мовця, можна умовно розділити на дві функціонально-семантичні групи: побаження із позитивною експресією і побаження із негативною експресією.

Благопобаження дослідники визначають як «текст, що містить побаження добра, і ритуал його вимовляння. Перебуваючи на межі між формами мовного етикету й замовляльно-магічними текстами, благопобаження регламентують і відносини між людьми, і контакти людини з надприродними силами, здатними забезпечити добробут (СДЕС, т. 1, 1995, с. 188).

Уживання побажань із позитивною експресією зумовлене наміром адресанта-мовця висловити свої позитивні емоції щодо

адресата: англ. *May your shadow never grow less* (АУФС, 2005, с. 662), укр. *Дай Боже хлібцеві урожаю, а вам здоров'я* (Фр., 1901, с. 350, 351), болг. *Здрав да бъдеш като кукуряк, Здраве да те бие по главата* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), ч. *Ať ti štěstí kvete* (Čel., 2000, с. 734).

Злопобажання – це короткі словесні формули, вислови у наказовому способі, які коротко й афористично передають одне грізне побажання (Арнаутов, 1996, с. 677); (пор. проклинати – різко засуджувати кого-небудь, висловлювати безпосередній розрив з ним, супроводжуючи такий акт зловісним побажанням, пророцтвом, а у вигуківій функції висловлювати велике невдоволення, особливу ненависть, особливо жорстке засудження, сильне обурення, особливу ненависть, досаду, відчай і т.п. (ВТСУМ, 2001, с. 1155). Вживання побажань із негативною експресією, навпаки, зумовлене наміром вербально висловити негативні емоції щодо адресата мовлення: англ. *A red nail on the tongue that said it* (IBPS, 1978), укр. *Щоб я тебе бачив на одній нозі, а ти мене одним оком, Кости би ти покрутило* (Фр., 1901, с. 593), болг. *Да ти изсъхнат ръцете до лактите* (БНТ-ППГ, 1963, с. 574), *Ега ти даде бог да поодиш с дървене ноге* (БНТ-ППГ, 1963, с. 576), ч. *Bodejž ti psi hudlí* (ČSVS, 1969, с. 310), *Kuž tě čert z rosola snědl* (ČSVS, 1969, с. 310).

Таким чином, актуальним у контексті майбутнього аналізу постає поняття емоційного ставлення суб'єкта-адресанта до адресата. Виходячи із розуміння прагматики як впливу мовних знаків та тези про те, що в основі впливу має лежати інтенція – ілокутивна сила, змістом якої має стати певне ставлення адресанта до адресата, дослідники наголошують, що емоційне ставлення спирається на дихотомію «раціональне – емоційне» і виявляється через співвідношення з нормою буття речей, з аксіологічно ціннісними орієнтаціями суб'єкта як носія соціальної та індивідуальної свідомості, як носія почуття-ставлення та почуття-переживання, що виникає унаслідок впливу об'єкта на суб'єкт.

Оцінне ставлення, своєю чергою, фокусується у оцінці того чи іншого прояву адресата, яке пізніше розгортатиметься або у вербалізоване сприяння розвитку ситуації на користь адресанта, або у вербалізоване сприяння на шкоду йому. Підстава оцінки завжди передбачає певну оцінну шкалу. Дослідники виявляють два її типи: такий, де точкою відліку є «нульова оцінка», та такий, де норма оцінки лежить не в середині шкали, а збігається з її позитивним краєм (Арутюнова, 1988, с. 112-135). У такий спосіб норма розуміється як аксіологічно позитивна сутність, як бажаний стан буття речей.

У основі емоційної оцінки, на відміну від раціональної, лежать чинники суб'єктивного плану. Емоційна оцінка як сутність біологічна викликає відповідну вербалізацію емоційного ставлення адресанта до адресата. При цьому, як слушно зазначає В. Телія (Телия, 1996, с. 136–142.), емоційна оцінка є двовершинною: це оцінка вже оціненого соціальною думкою лінгвокультурного колективу мовців і емоційним ставленням суб'єкта до позначуваного. У разі, якщо об'єкт справляє позитивне чи негативне враження на адресанта, адресант може реагувати на це враження висловами, скерованими на підсилення позитиву та негативу у стосунках.

У благопобажаннях та злопобажаннях реалізується емоційно-оцінне та афективно-оцінне ставлення адресанта до проявів чи рефлексій адресата побажання. Воно цілком зумовлене суб'єктивною сферою вербалізації суто емоційного чи афективного почуття-ставлення чи почуття-враження під впливом адресата. Оцінне ставлення такого типу дослідники визначають як рефлексію вербального захоплення або як рефлексію вербального вираження гніву, обурення – це результат переживання самого адресанта (Жуйкова, 2007, с. 71-79).

Використання оптативно-директивних експресивів у мовленнєвому акті покликане за бажанням суб'єкта «заразити» адресата своїм ставленням до нього. Зміст і форма вираження змісту вербальних формул побажань перебуває у царині фонових знань як адресанта, так і адресата. Вона є своєрідним тлом, на якому фіксується чуттєва, афективна (майоративна, схвальна, чи пейоративна, зневажлива) емоційна реакція на прояви адресата у певній мовленнєвій ситуації. Форма побажання у такому разі набуває статусу прецедентного феномена, добре відомого усім учасникам комунікативного акту як членам національно-лінгво-культурної спільноти, оскільки вони знають (як мінімум) про його існування та мають певний, загальний для усіх носіїв мови національно детермінований, мінімізований інваріант його сприйняття.

Побажання є суб'єктивно-оцінним феноменом: воно і називає, і оцінює, відображаючи передусім ставлення адресанта до адресата. Тут виняткове значення має роль оцінної та прагматичної програм. Оцінна програма побажань є цілком очевидною, оскільки дає можливість оцінної інтерпретації. У ході її декодування адресат сприймає цю програму і не може бути пасивним, оскільки усвідомлює, оцінює й порівнює нову інформацію з отриманою раніше, тобто з тим зразком, що має в пам'яті. Наявність у оцінці як мовної категорії

узагальненого інваріантного значення схвалення / несхвалення дій, процесів, явищ тощо, тобто позитивної чи негативної класифікації предмета думки як судження адресанта, на думку О. Островської (Островська, 2001, с. 2), зумовлює той факт, що адресат не отримує оцінну ідею адресанта у готовому вигляді – її необхідно декодувати. Відтак, спираючись на свій соціальний і мовний досвід, адресат самостійно виводить оцінну програму з об'єктивно-логічного змісту пропозиції мовної формули побажання. Водночас у благопобажаннях і злопобажаннях спостерігаємо два різні шляхи такого декодування: у перших характерною є безпосередня оцінка та прямий спосіб її передачі: *Будь здоровий та щасливий, Будь здоровий як вода*, у злопобажаннях вона є опосередкованою, наприклад, *May the devil take him by the heels and shake him, May the mice come in waves as his company and the rats from the kiln give him the pursuit*. Форма оптативно-директивного експресива, таким чином, вербалізує ставлення адресанта до адресата, підставою якого є обопільне розуміння змісту побажання як інструменту ілокуції, зорієнтованого на перлокутивний ефект – бажану «реакцію у відповідь».

Зфіксовані у фольклорних текстах замовляння та злопобажання відбивають колишнє реальне життя. Вітання і благопобажання пов'язуються з якимись життєвими ситуаціями, наприклад, зустрічами, прощаннями, закінченням гостини чи якоїсь події обрядового призначення.

Основою своєрідної «історичної пам'яті» ритуального висловлення є передусім емпіричні знання про навколишню дійсність, а також культурний, історичний і власне мовний досвід, що втілюється у значенні цих одиниць через внутрішню форму. Фундаментом лексичного значення і словесного оформлення ритуального висловлення є внутрішня форма останнього, під якою розуміються глибинні мотиви, покладені в основу номінації при асоціативно-образному переосмисленні значення. Внутрішня форма не тільки регулює процес генезису найменування, а й встановлює потенційний діапазон позначення та впливає на ілокутивну силу висловлень (за О. Снітко). Внутрішня форма ритуального висловлення є згустком смислу, концентратом значення, що породжує складний асоціативний механізм руху думки від абстрагованих понять, що є відображеннями дискретних елементів дійсності, до їх образного об'єктивування у номінативно-комунікативному знакові.

Наявність таких усталених образів дозволяє стверджувати, що цивілізація народу є продуктом «якогось давнього стану, в якому варто шукати пояснення образів та архетипів» (Костомаров, 1994, с. 47).

У досліджуваних ритуальних висловлюваннях збереглися сліди архаїчного світогляду людини, яка не відділяла себе від навколишньої природи, та вірила в магічну силу слова.

Щодо змістової природи, тобто сигніфікативного походження оптативно-директивних експресивів, то в їх основу покладено перш за все інтенцію мовця, його намір і бажання.

Інтенція може бути маніфестованою (що виявляється) і латентною (прихованою). Латентна інтенція, лінгвістичному аналізу не підлягає, а маніфестована може бути заданою і виведеною. Спілкування на рівні виведеного змісту завжди наявне в нормальній людській взаємодії. Учасники спілкування, як правило, щось домислюють. Проте ступінь чітко вираженого і ступінь передбачуваного змісту можуть не збігатися з очікуваннями адресата. Це також залежить від жанру й умов спілкування. Підвищене використання в мовленні імплікатур, або виведених змістів, відзначає В. Богданов, підвищує статус адресата в очах мовця і статус адресанта у власних очах: мовець здається компетентним, розбирається в деталях мовленнєвого спілкування, адресат його розуміє, а мовець довіряє його здогадливості. Спілкування на рівні імплікатур – це престижний вид вербальної комунікації, а тому він широко використовується серед освіченої частини населення, адже для розуміння багатьох імплікатур адресат повинен мати відповідний рівень мовленнєвої культури. Маніфестована інтенція властива прямим мовленнєвим актам, а латентна – непрямим. Крім цих двох різновидів, виділяють ще системні мовленнєві акти. Для розуміння системного мовленнєвого акту недостатньо включитися в контекст ситуації, слід ще орієнтуватися у контексті певного комунікативного стилю, характерного для тієї або іншої цивілізації й епохи.

Реалізація досліджуваного мовленнєвого акту включає кілька комунікативних етапів. Так, статусно-фіксовані мовленнєві акти, тобто вербальні формули побажання, містять чотири типових компоненти: 1) інтенцію (маніфестовану або латентну, від якої залежить наступний етап), 2) інтимізоване звертання (імпліцитне чи експліцитне, залежно від інтенції), 3) зміст благопобажання, 4) мотивація побажання.

У разі ритуального висловлення, коли текст виявляється однією з обрядових дій, що становлять ритуал, категорія особи фіксує відношення між учасниками події, що описується в фольклорному тексті, і його виконавцем / виконавцями і слухачем / слухачами в обрядовій ситуації.

У досліджуваних ритуальних благопобажаннях та прокльонах активність на боці «мовця». Вона виражена або через констатацію здійсненої на цей момент активної дії, або здійснюваної у даний момент.

Адресатами ритуальних висловлень виявляються авторитети, відповідальні за сакральний простір, межу якого мають намір перетнути учасники ритуалу, і об'єкт ритуальної дії. Останній може бути позначений у тексті як «ти», або може «розщепитися» на «інструмент» дії (особа) і об'єкт впливу (предмет).

Вплив на адресата є комплексним. Це перш за все вплив на його емоційну й раціональну сфери, на його знання й поведінку. Можна говорити три вектори впливу: 1) на культурологічному, 2) соціальному і 3) психологічному рівні. Вплив на культурологічному рівні здійснюється усім контекстом культури, в якому перебуває суб'єкт, наприклад, злопобажання, зокрема й системою значень слів у мові. Вплив на соціальному рівні – це вплив на суб'єкта, якому адресовано побажання блага, як представника тієї або іншої спільноти, групи, що потребує цілеспрямованого вибору засобів впливу. Вплив на психологічному рівні становить особистісний, індивідуальний вплив на людину і здійснюється як емпатія й перехід в сферу особистісних стосунків і смислів.

Ці три типи впливу формул побажань можна загалом розглядати як один соціально-психологічний вплив, що реалізується лише в контексті певної культури з властивими цій культурі морально-етичними нормами й поняттями.

У благопобажаннях, позначених емоційним ставленням до адресата, обов'язково присутня позитивна орієнтація на адресат + емоційне співпереживання, враження як вплив емоційного позитивного ставлення до нього. У благопобажаннях емоційність об'єднує емоції, почуття, настрої, мотиви і спонукальні до доброго імпульси в один смисловий комплекс. У контексті нашого дослідження важливою видається не деталізація фрагментів емоційного плану благопобажань як оптативно-директивних експресивів, оскільки їх характерною властивістю є маргінальність – здатність виражати комплекс емоцій, а головне – їхнє загальне

ілокутивне спрямування: англ. *God (Lord) bless you* (АУФС, 2005, с. 415), укр. *Пошли вам здоров'я, та з неба дощ, та хліб, та цвіт, на всячину, Щоб ти був здоровий, як вода* (Паз, 1991, с. 327), болг. *Бог да ми те оздравее* (БНТ-ППГ, 1963, с. 561), *Господ здраве да ти дава* (БНТ-ППГ, 1963, с. 563), ч. *Drž hlavu vzhůru* (ČSVS, 1969, с. 144). Як благопобажання, такі одиниці на тлі різною мірою зредукованої предметної семантики вербалізують не позамовний об'єкт (адресата побажання), а почуття-рефлексії адресанта на підставі доброзичливого ставлення до адресата. Оцінне ставлення до адресата у таких мовних формулах визначається одночасно системою психологічних та естетичних констант концептуальної картини світу адресанта та стереотипними уявленнями про еталон приємної людини і системою образів та асоціацій, закріплених суспільною свідомістю за конкретною денотативною сферою (благо = здоров'я, щастя, достаток, добрий врожай тощо). Денотативна сфера у побажаннях як знаках культури тісно переплетена із сферою символічною і надає у кінцевому результаті словесній формулі здатності виражати схвалення адресата та вербально стимулювати сприяння розвитку подій на його користь.

Питання про те, чи ці позитивні ознаки об'єктивно властиві адресатові, чи приписуються йому адресантом, залишається у площині конкретної комунікативної ситуації, адже тут йдеться про його суб'єктивні реакції. Прагматична інтенція адресанта – вплинути вербалізованою емоційною реакцією як стимулом, тут реалізується через пошук уже наявної у мові формули, яка транспонується із звичної для адресата і адресанта мовної картини світу, із сфери «вищого порядку», позначеної символічним значенням та асоціаціями онтологічного плану, усталеними у суспільній лінгвокультурній свідомості – в усіх мовах, що вивчаються, семантичними актантами, які дозволяють змоделювати бажане – здоров'я, довгий вік, розум, врожай, достаток (багатство): англ. *May you have love that never ends* (АУФС, 2005, с. 1013), укр. *Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий як земля* (Паз., 1991, с. 318), *Дай Боже хлібцеві урожаю, а вам здоров'я* (Фр., 1901, с. 350, 351), *Дал ти господ здраве и кола имане* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), *Догодина живо и здорово* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), *Здрав да бъдеш като кукуряк* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), ч. *Bodej ti je mysl vždy zdravá* (ČSVS, 1969, с. 144), *Ať ti štěstí zpívá* (Čel., 2000, с. 734).

На іншому полюсі маємо злопобажання (прокльони), що концентруються у межах афективної модальності. Емотивність у них

набуває статусу значення, стає облігаторною. Вибір мовної формули як вербальної реакції на прояви адресата, його поведінку, вчинки тощо є виявом емоційного «зриву» адресанта. Прокльони є нічим іншим, як усталеними у лінгвокультурній свідомості вербальними формулами вияву емоційної агресії, що передбачає виразно негативну оцінку адресата. Негативній оцінці, за припущенням Н. Арутюнової, властива ще більша тенденція до відриву від денотата, ніж оцінці позитивній (Арутюнова, 1988, с. 231). Це твердження повною мірою стосується і злопобажань.

Прагматична інтенція прокльонів реалізується як вербалізована агресія через вплив тенденційного образу із символічним значенням, який у мовній картині світу і адресанта, і адресата стійко асоціюється із насиланням лиха, біди, покарання тощо. Вибір мовної формули на позначення дії проклинати, різко засуджувати кого-небудь, висловлювати безпосередній розрив з ним, супроводжуючи такий акт зловісним побажанням, пророцтвом, а у вигуківій функції висловлювати велике невдоволення, особливу ненависть, особливо жорстке засудження, сильне обурення, досаду, відчай і т.п., зумовлений не стільки внутрішньою формою прокльону, скільки загальною орієнтацією усієї мовної формули на побажання зла. Попри часто доволі розгалужену внутрішню форму прокльони – у своєму найчистішому й вільному вигляді – це словесні формули, вислови у наказовому способі, які коротко й афористично передують одне грізне побажання (Арнаутов, 1996, с. 677).

Вибір самої форми (формули) прокльону зорієнтований на семіотичні сфери «нижчого порядку», які потенційно уможливають вербальне забезпечення емоційного «зриву» адресанта. У прокльони лише вкладається побажання загрози здоров'ю, добробуту, щастю, а інколи й життю. Семантичними актантами – об'єктами злопобажань, здатними у лінгвокультурній свідомості колективу мовців змодельовати бажане як біду, смерть, хворобу, деструкцію, виступають нечисті сили й локуси, земні й небесні стихії, божества як символи покарання тощо. В англ. *Woe betide you* (АУФС, 2005, с. 1033), *May the snails devour his corpse and the rains do harm worse, May the devil sweep the hairy creature soon* (ВІС, 1974, с. 78), *May you be broken over the masons cliff* (ВІС, 1974, с. 67), укр. *Лети з усіма вихрами* (Фр., т. 1, 1901, с. 196); *Нехай тебе свята земля не прийняла* (Паз., 1991, с. 330), *А щоб ти скис* (Паз., 1991, с. 327), *А перун би ті ясний тріс* (Фр., т. 2, 1901, с. 513), болг. *Да го не приеме земята* (БНТ-ППГ, 1963, с. 569), *Взел та дядвола* (БНТ-ППГ, 1963, с. 568), *Дано го помете черната*

чума (БНТ-ППГ, 1963, с. 575), ч. *Třebas ho vlk vzal* (ČSVS, 1969, с. 310), *Pešlo do tebe* (ČSVS, 1969, с. 310), *Jdi na krkavčí zámek, Ať tě zem pohltí* (ČSVS, 1969, с. 311).

Таким чином, і у благопобажаннях, і у злопобажаннях є підстави говорити про специфічну структуру фразеологічного значення, у якому основне навантаження перебирає на себе його прагматичний компонент (експресивність, емоційність, оцінність) (Телия, 1996, с. 136-142); предметно-понятійний зміст виявляє тенденцію до «згасання» у напрямку від благопобажань до прокльонів і лише різною мірою «проступає» на його тлі.

Процес вербалізації і позитивних, і негативних вражень адресанта формально живить культурний складник семантики таких одиниць. Він у контексті аналізу побажань як уламків давніх ритуалів та магічних дій є надзвичайно важливим.

Благопобажання у системі ритуальних формул, займають перехідне місце між формами мовленнєвого етикету і заклинально-магічним текстом; злопобажання тяжіють до заклинально-магічних текстів, але і ті, й інші у свій спосіб регламентують стосунки між людьми і контакти людини з потойбічним світом. Водночас статус благопобажань, так само, як і замовлянь, заклять, примовок, прокльонів такий, що саме їх виголошення (виконання) являє собою певний ритуал або ж в усякому разі має ритуалізований характер.

Виконавцем таких позитивно-творчих дій може бути як сам адресант, так і божество. Уявлення про бога-дарувальника благ, відповідно до гіпотези Р. Якобсона, відображене у імені давньоруського бога Даждьбога. На думку Вяч. Іванова, позначення бога-дарувальника, з одного боку, відповідає його ж позначенню як гостя, що отримує дари, з іншого, відповідає усій реконструйованій системі взаємного обміну дарами. У такому розумінні благопобажання мають характер оцінки адресата як з боку самого адресанта побажальної формули, так і з боку Бога, до якого звертаються як до дарувальника, промовляючи благопобажання.

На нашу думку, у такому культурному контексті доцільно розглядати і злопобажання. Зважаючи на віру давньої людини у магічну силу слова-дії, можна небезпідставно припустити, що і злопобажання – це теж свого роду дар – злого у магічному сенсі слова, яке передбачає зміну небажаного у концептуальній картині світу народу-носія мови у бажане з погляду адресанта злого побажання у даній конкретній ситуації спілкування. Злопобажання – це вербальне обдарування злом певної людини за певну провину.

Виконавцями нищівних дій можуть бути явища природи, космогонічні першоелементи, потойбічні сили тощо.

Як бачимо, і попри те, що благопобажання і злопобажання є генетично різними магічними ритуальними формулами, вони виявляють чітку семантику дуальності, що сягає системи бінарних світоглядних опозицій, надзвичайно важливих у категоризації ритуалу.

Починаючи з 20-х років ХХ в. представники лінгвістичного структуралізму Празької школи розглядали значимість бінарних протиставлень (дуальних опозицій) щодо мовної системи. Пізніше подібні методи були поширені на об'єкти, досліджувані в інших гуманітарних науках, зокрема в етнології. При цьому виявилось, що досліджувані в цій науці явища чітко виявляють бінарну структуру або ж більш складні відношення, що зводяться до бінарності. Можливо, основою бінарності в архаїчному членуванні слід уважати прагнення людини аналізувати всі явища дійсності в контексті користі або шкоди для себе або для своєї соціальної групи, і кожному з пар протилежностей можна розглядати як рефлексію основного протиставлення: «сприятливий / несприятливий». Це – психологічна версія виникнення опозицій, однак можливі й інші, основою яких, приміром, є специфічні властивості самої людини (скажімо, парність частин її власного тіла: рук (як у цілому, так і їх фрагментів – долонь, ліктів і т.ін.), ніг (та їх частин), очей, вух, губ і т.ін., що пояснюється антропоцентричною константою. Утім, ця ж парність спостерігалася людиною й у живих істот, що оточували її. Наявні й більш загальні закономірності парності, що мають біологічний і фізичний характер.

Як відомо, бінарні опозиції не тільки беруть участь у категоризації навколишнього світу, але й становлять основу систем, сформованих в архаїчній космології, на яких передусім ґрунтуються ритуали, ритуалізована поведінка й міфології. Саме опозиційні пари формують межі поля смислів культури. Одна частина цих пар культурно специфічна, інша – представлена майже в усіх лінгвокультурах. Так, для опису картини світу слов'ян у давньому періоді В'яч. Вс. Іванов і В. Топоров, а слідом за ними й О. Тищенко, використовували в своїх роботах такі семантичні опозиції: життя/ смерть, близький / далекий, верх / низ, доля / не-доля, небо / земля, вогонь / волога, освоєний / неосвоєний, посвячений / непосвячений, правий / лівий, свій / чужий, щастя / не-щастя, цілий / не-цілий, живий / мертвий, добро / зло тощо.

Вихідним дуальним протиставленням у контексті благопобажань і злопобажань (прокльонів) є протиставлення добро – зло. Опозиція добро – зло належить до універсальних семіотичних опозицій. Їй властива здатність виявляти полярну оцінність. Позитивна і негативна маркованість конститuentів антонімічної пари добро – зло пов'язана із дуалістичним поглядом на природу. Зокрема наші предки-слов'яни, розуміння світу яких не обмежувалося зовнішньою, матеріальною стороною, усі природні явища залежно від їхнього впливу на людину розділили на дві протилежні сили, що відбилося у віруваннях у Білобога та Чорнобога – представників світла і темряви, добра і зла. За С. Плачиндою, Білобог – головний бог добра. За повір'ям – творець землі, води, світла; батько Перуна; захисник людей від зла. Народні легенди зображують Білобога у постійній боротьбі з Чорнобогом (Плачинда, 1993, с. 14).

Для вираження понять добра, щастя тощо, зауважує Н. Бобух, вживалися лексеми, що означали світло, тепло, а поняття зла, нещастя передавалося за допомогою слів, що означали темряву й холод. Субстантивний біном добро – зло належить до базових опозицій, які експлікують архаїчну мовну картину світу. Символічне протиставлення добро – зло ґрунтується на позитивному оцінному змісті першого конститuenta і негативному – другого.

Номінанти добро «усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям; благо, добро, щастя; протил. лихо, зло» (ВТСУМ, 2001, с. 307, 86) та зло «що-небудь недобре, погане; нещастя, лихо, горе; протил. добро» (ВТСУМ, 2001, с. 463) етимологи виводять із індоєвропейської прамови. Так, добро етимологічно сягає інд.-євр. *bod-рть, bhadrā- (t/v) з *dhabh- 'підходящий, хороший' (у с.-в.-н. dhab, у д.-в.-н. tapfar, у н.-в.-нім. tapfer 'хоробрий, сильний, міцний, збитий' (Mach., 1957, с. 90). Зло вчені виводять із і.-е. *ǵvel- (пор. лит. atžūlūs «грубий, неприємний, немилосердний», įžvilnas «косий, уривчастий», įžūlūs «нахабний, безсоромний, докучливий» pražūlnas «похилений, косий», лит. zvilavo («кланятися», давньоінд. hváratī, hválatī «іде непрямыми шляхами, петляє, спотикається, падає» (Mach., 1957, с. 586).

У такому розумінні не позбавленою сенсу видається психологічна версія про те, що у архаїчному членування світу на перше місце ставилося прагнення людини всі явища дійсності сприймати у контексті користі або шкоди для себе чи для своєї соціальної групи, і кожному з наявних світоглядних опозицій

розглядати як рефлексію основного протиставлення «сприятливий / несприятливий». У будь-якому разі таке бінарне членування має антропоцентричне підґрунтя. У архаїчному світосприйнятті, як вважають дослідники, надзвичайно важлива роль належала емоціям. Їх розрізняють за такими оцінками: позитивна, негативна, подвійна (амбівалентна) та невизначена. Зокрема позитивна оцінка задовольняє певні емотивні вияви людини (що відповідає лівій стороні протиставлення «сприятливий»), натомість негативні перешкоджають такому задоволенню (правий член опозиції «несприятливий»)).

Образи, що лежать у основі внутрішньої форми благопобажань / злопобажань як ритуальних вербальних формул імплікують ідею вербальних дій – стимуляторів задоволення, радості людини, приємних та неприємних емоційних переживань. Однак у семантичній структурі благопобажань ідея позитивних емоцій є експліцитною через наявність компонента благо. Досліджувані благопобажання різною мірою відображають інтегровані позитивні емоції адресанта, реалізовані через побажання благ та усього, що у свідомості адресата із благом асоціюється. Своєю формою благопобажання апелюють до джерел безпеки людини – вони людині сприяють.

Злопобажання, навпаки, відбивають негативний емоційний стан адресанта та його психічні реакції щодо проявів та рефлексій адресата, пов'язаних із різними проявами зла (фізичного, що завдає людині страждань і порушує її добробут; морального, закоріненого у недосконалої моральної природи людини; соціального, що виходить із недосконалої соціальних відносин). Злопобажання, виражаючи інтегровані негативні емоції адресанта (заперечення, незгоду, обурення, роздратування), апелюють до джерел небезпеки для людини, до усього, що у концептуальній та мовній картинах світу є уособленням зла – тобто несприятливим для людини.

Зло у архаїчній свідомості носіїв досліджуваних мов було нерозривно пов'язане із добром через низку бінарних протиставлень лівий – правий, чорний – білий, життя – смерть, верх – низ, доля – не-доля, прямий – кривий, щастя – не-щастя тощо, однак, як свідчить зібраний нами матеріал, вихідним протиставленням у системі семантично поляризованих благопобажань та злопобажань було семіотичне протиставлення свій – чужий як таке, що має універсальний характер для всіх народів світу.

Двочленне аксіологічне протиставлення «свого» та «чужого» особливо характерне для архаїчної, повсякденної свідомості, для колективного несвідомого: чужий (cizí) – від гот. *thiuda*, лит. *tautà* «народ», відповідно, чужі – ті, що не належать до моєї сім'ї, родини, люди» (Mach., 1957, с. 61). Етнографи дослідили, що у селян завжди присутнє відчуття небезпечності «чужих» територій, найменш небезпечними вважали свій дім і обійстя, решта ділянок вже становили певну загрозу для життя. Не випадково серед прокльонів виокремлюються також і так звані «відсилки» чи посили (у В. Мокієнка), посилки (у Ю. Левіна) – «формули, що позначають місце відсилення адресата – «чужий» простір, особливо сприятливе для впливу нечистої сили (баня, болото, ліс, перехрестя та ін.), невизначені локуси, локуси міфологічних персонажів, тілесний низ». Їх семантичним ядром є відсторонення адресата від адресанта.

На думку багатьох дослідників, очевидним є, що егоцентризм – елемент будь-якої культури. Це комплекс уявлень, переконань, згідно з якими «своє» є центром, мірилом усього, порівняльною шкалою для усіх інших людей і соціальних груп. Егоцентризм – це аргумент на користь етичного дуалізму, за яким усе хороше у соціальному світі пов'язане із індивідуальним чи соціальним Я, натомість усе погане, ганебне, непорядне приписується іншому, не-Я. Егоцентризм виходить із дефінітивної аксіоматичності культурної вищості «свого» над «чужим» (Селіванова, 2005, с. 26–34).

Саме опозиція свій – чужий була покладена в основу соціальної організації племені, що поділялося на дві екзогамні половини, шлюби між якими були заборонені. Найголовнішою особливістю ранніх культур було те, що дуальний розподіл колективу символізувався через полярні дуальні символи, які пов'язувалися з кожною із половин племені. О. Тищенко пише, що «у найбільш загальному вигляді «своє» – це те, що належить людині, засвоєне нею, близьке й безпечне, а «чуже» – нелюдське, небезпечне, тваринне, належне богам, потойбічне і віддалене від людини» (Тищенко, 2008, с. 4).

Аналізований матеріал дає підстави говорити про взаємодію «свого» і «чужого» у системі побажань в усіх мовах, що вивчаються. Виходячи з того, що благопобажання – це слово-дар (як джерело безпеки), цілком вмотивовано можна говорити про благопобажання як залучення «чужого» до стану «своїх». А. Гуревич зауважує: «Встановлення дружніх зв'язків, укладення шлюбу, гостина, поминальний обід успішне завершення торгівельної угоди чи мирних

переговорів... супроводжувалося взаємними подарунками» (Гуревич, 1984, с. 234-235). Будь-який дар передбачав взаємність. Згадаймо хоча б надзвичайно важливу роль дарообміну хлібами, рушниками тощо у весільному обряді.

На нашу думку, у даному разі об'єкт, що з погляду сакральної значущості потребує охорони, те, що містить життя та може його примножити, береться під заступництво адресантом. Вербально відсилаючи адресата у сферу джерел безпеки, суб'єкт залучає тим самим адресата до стану «своїх» незалежно від того, чи адресат сам виступає суб'єктом імперативності (укр. *Будь здорова, як вода, багата, як земля, щаслива, як зоря* (Паз., 1991, с. 318), *Будь здоров (здоровий)* (ФСУМ, 1999, с. 61–62), *Живи здоров та багатий* (Паз., 1991, с. 321), ч. *Měj se dobře, Měj všechno do Boha* (Čel., 2000, с. 734), чи адресант виступає у ролі прохача блага для адресата (англ. *God (Lord) bless you* (АУФС, 2005, с. 119), укр. *Дай, Боже, разом двоє – щастя і здоров'я* (Паз., 1991, с. 320), *Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати* (Паз., 1991, с. 320), болг. *Бог да ми те оздравее* (БНТ-ППГ, 1963, с. 561), *Бог да ти чува здравето* (БНТ-ППГ, 1963, с. 562). Залучення «чужого» (адресата) до «своїх» (з погляду адресанта) завершується за правилами етикету «віддарюванням» – перлокуцією «Дякую». Цікаво, що В. Махек слово *dík* «дякую, дяка» пов'язує з німецьким *denk-* (пор. *denken* «думати; також – добра думка», що пізніше змінилося у *dank*). Німецький розвиток слова *dank* вчений пояснює так: за дар або за добру службу у разі, якщо людина не може своєю чергою віддячити даром або доброю службою, вона повинна виявити принаймні *uznalou mysl* – слова визнання, тобто словесну подяку (Mach., 1996, с. 86), пор. також рос. *благодарю*: «благо + дарю», тобто віддячую тобі тим же даром. Якщо розглядати слово у вербально-магічному контексті як дію, то у багопобажаннях даром є слово-конструктивна дія.

Натомість злопобажання – це символічне вилучення адресантом «свого» зі стану «своїх», перетворення його на «чужого» за вчинене зло у будь-якому його вияві – відлучати від себе. Даром відтак виступає слово-деструктивна дія, локалізована у сферах джерел небезпеки. Втім, якщо у царині благопобажань віддарювалося також слово-дія, то у сфері прокльонів віддарювання як перлокуція зорієнтована на актантний, а не вербальний аспект. Вербально вилучаючи «свого» зі «своїх», адресант сподівається на усвідомлення адресатом своєї провини, зміну його на краще. Спонукає до цього адресата вербальна агресія адресанта через

пониження соціального статусу адресата, звинувачення його у знайомстві з нечистою силою, відсилання у сферу дій нечистих сил, хвороб, нещастя тощо.

Можна вважати, що опозиції добро-зло та свій-чужий у цій системі вербальних формул є основоположними. На їх тлі виявляємо й інші бінарні протиставлення, релевантні з погляду логіко-семіотичної характеристики благопобажань та злопобажань. Обрядова роль таких бінарностей визначається проміжним місцем людини у світі – її одночасною залежністю від вищих сил, що є покровителями та союзниками людини, та його вразливістю, недостатньою захищеністю від сил зла.

Активно представленою у вербальних формулах побажань в усіх мовах є опозиція життя – смерть. Саме їй, за переконанням Л. Виноградової, належить провідна роль з-поміж базових концептів культури, співвідносних з основними антропологічними категоріями буття. Серед побажань нами виявлено значно менше тих, що зорієнтовані на вектор «життя» (життя у благопобажаннях найбільш пов'язане із атрибутом «довгий»: англ. *May your shadow never grow less* (АУФС, 2005, с. 662), укр. *Доброму чоловіку продовж, боже, віку* (Паз., 1991, с. 320), болг. *Да остарееш и побелееш като Стара планина* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564); *Да те забрави господ. – Пожелание за дълъг живот* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), *Да те поживи господ триста години. – Да бъде дълголетен* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), ніж на вектор «смерть» (англ. *Evil, death short life to* (ВІС, 1974. р. 20), *Let it not be long till you die despite the son of God*, укр. *Любчику мій солоденький, бодай тобі вік коротенький, А безголов'я та короткий вік на тебе, Не дав би ти Бог віку Прокляте: щоб ти не жив довго, щоб умер за молоду* (Фр., т. 16, 1901, с. 217) – болг. *Да ти посадят на гробът цветъ. – Да умреш млад, неженен* (БНТ-ППГ, 1963, с. 575), *Венчило да не видиш* (БНТ-ППГ, 1963, с. 568), ч. *Aby tě kat spral, Jdi na šibenici* (ČSVS, d.3, 1969, s. 310). М. Арнаудов перелічує страшні ситуації й покарання в лихих болгарських побажаннях, у яких йдеться про смерть «от брадва, от вода, от огън, от вълци, от вихрушка, от гръм, от куршум, от стрела, от чума, от бясно куче, от дявол, от змия, от ветрове, от отрова, от припадък, от мраз, от изгаряне, от ръгване на бивол, от разчекване на коне, от задавяне в гърлото, от закопаване жив в земята, от обесване» і т. ін. (Арнаудов, 1996, с. 677). Їхній репертуар є зіставним у мовах, що вивчаються.

У спеціальній літературі неодноразово акцентувалося на значній мірі табуйованості лексики, пов'язаної із смертю – народній

свідомості властиво оминати прямого називання усього того, що так чи інакше пов'язане із сферою смерті. Однак у семантиці побажань саме правий член бінарної опозиції життя – смерть виявляється виразно більш значущим і експлікованим у багатьох культурних текстах.

У архаїчній моделі світу принципово важливим є залучення людини або до світу живих, або до світу мертвих (укр. *Щоб ти ані жив, ані вмер, Щоб ти не був ні ту ні там* (Фр., т. 3, 1901, с. 395). Цікаво, що побажання легкої смерті (адже усі люди тлінні) належить до благопобажань, однак воно ніколи не виголошується суб'єктом у присутності ти- або ви-адресата. Його вживання може бути зрозумілим як експліковане або імпліковане побажання адресанта самому собі (*Я бажав би собі легкої смерті. Як сизий голуб, відлетіло життя, - горбатою тінню нахилилася над матір'ю літня, висушена сонцем і наймами жінка. – Легка смерть. За роботою, - позаздрив хтось із заробітчан* (СУМ, т. IX, 1980, с. 4000), або побажання з боку адресанта третій особі (*Побажаймо йому легкої смерті*). Натомість компоненти злопобажань є найчастіше побажанням не-своєї смерті англ. *The death of the kittens to you, A stiff hanging hasty suitable rope round the thin throttle of this thieving villain torturing and hanging and shaking and trembling on a rope, You will go and live always in that place where the fishes and sprats live*, не-людської (тваринної) смерті (укр. *Щоб ти здох як собака, Розтягли би ти пси кості* (Фр., т. 3, 1901, с. 37), *Хай тобі собаки губи лижуть, Хай тобі собаки марша грають* (Жайворонок, 2002, с. 558).

Іншою опозицією у системі побажань, тісно пов'язаною із опозицією життя – смерть, є логіко-семіотична опозиція верх – низ із високою мірою актуалізації правого вектора – низ. Межею між освоєним людиною простором і хтонічним нижнім світом є земля. О. Белова, Л. Виноградова, А. Топорков зауважують, що мотиви, пов'язані із землею (хтонічним низом) у прокльонах звичайно виступають як побажання смерті: англ. *A mountain landslide down upon you*, укр. закарпат. *Земля би ти побила, Земля би тя помкла, Наївбися сирій землі*, болг. *Тая земя у очите му ожива* (СДЭС, т. 2, 1995, с. 318), *Земята да го погълне, Земята да се разтвори, та жиф да го погълне* (БНТ-ППГ, 1963, с. 577), *Дано в земята пойдеш* (БНТ-ППГ, 1963, с. 575), *Дано го земя изпие* (БНТ-ППГ, 1963, с. 575), ч. *Aby sis do země propadl, Ať tě země pohltí* (ČSVS, d. 3, 1969, s. 310).

Ще більш грізним було побажання, щоб людину земля не прийняла укр. *Нехай тебе свята земля не прийме* (Паз., 1991, с. 330),

Бодай тебе земля не прийняла (Паз., 1991, с. 330), *Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла* (Паз., 1991, с. 336), болг. *Да го не приеме земята* (БНТ-ППГ, 1963, с. 569), *И земята да те не прибере* (БНТ-ППГ, 1963, с. 577), *Да не ти се знае гробът* (БНТ-ППГ, 1963, с. 573), *Да му се провали гробът* (БНТ-ППГ, 1963, с. 572), ч. *Vodejt' bys nepašel místa v hrobě* (ČSVS, 1969, s. 127).

Цікаво, що у архаїчній свідомості верх залучений до безперечно позитивних констант: верх, небо – це місце перебування вищих божеств, небесний світ – рай тощо (Жайворонок, 2002, с. 77). Саме тому у багоповажаннях небо є джерелом благодаїним, джерелом і місцем перебування божеств і у язичницькій, і у християнській традиції (укр. *Подай з неба чого треба* (Паз., 1991, с. 323), *Дай, боже, тобі з неба, чого тобі треба*. Водночас образи верхніх божеств є амбівалентними – вони можуть виступати у архаїчній свідомості носіїв мов і як благодаїна, і як каральна сила (укр. *А перун би ти ясний тпис* (Фр., т. 2, 1901, с. 513), пор. також англ. *I pray the powerful Creator that you may go as high as the shaft of the missile and in the clouds of heaven as any bird and may the death you gave my companion-death at spear point-come also on you* (ВІС).

З семіотичним верхом асоціюється внутрішній образ виразу *Щоб тебе горою підняло*, однак людина, як істота грішна, до небожителів (хтонічного верху) не належить – піднятися їй на символічний верх – лихе побажання (укр. *Щоб тебе взяло та понесло поверх дерева*).

Логіко-семіотична опозиція здоровий – хворий представлена у внутрішній структурі побажань в усіх мовах, однак активізована різною мірою. Здоров'я у традиційній народній культурі є цінністю вищого порядку. Це природний і бажаний стан людини, який у обрядовій системі є об'єктом профілактичної магії, категорія, протиставлена хворобі і смерті, основа благополуччя (СДЭС, 1995, с. 299). Уявленням про здоров'я як обов'язкову умову життєдіяльності людини пояснюється активне використання побажання здоров'я у традиційних побутових благоповажальних формулах: укр. «*На здоров'я*» (при ікавці), хорв. «*U zdravlju sviju*», «*Bog ti da' zdravlje!*»; болг. «*Много здраве, Останете със здраве*» (при прощанні) (СДЭС, 1995, т.2, 299), *Дай Боже (Бог) здоров'я* (ФСУМ, 1999, с. 219), ч. *Hodně zdraví* (Čel., s. 2000, 734), болг. *Бог да ти чува здравето* (БНТ-ППГ, 1963, с. 562], *Остани си със здраве* (БНТ-ППГ, 1963, с. 56), *От здраве да се не отървеш* (БНТ-ППГ, 1963, с. 565), *Остани си със здраве* (БНТ-ППГ, 1963, с. 565). Часом побажання довгого життя за відсутності

здоров'я перетворюється на злопобажання: *Дай ти Боже вік, а здоров'я ніт – прокляте, довге жите в хоробі тяжке і страшнійше від смерті* (Фр., т. 16, 1901, с. 217).

Дослідники виявляють етимологічний зв'язок побажання здоров'я із символікою дерева (дуба). Слово дуб у слов'ян позначало дерево взагалі, священне для язичників. Монолітність дуба виявляє зв'язок із виразом «здоровий» - *su-dorov-o* → *сдоровъ*, що буквально означало «з хорошого дерева, міцний, як дерево, здоровий і сильний». Таким чином, побажання з цим компонентом утворилися, за В. Колесовим, від побажання бути міцним, як дерево. В. Махек також вбачає етимологічний зв'язок слова *zdravý* із староперським *duruva-* «здоровий» та староіндійським *dhruvá* «надійний, витривалий» (Маш., 1957, с. 584). Побажання здоров'я є складником благопобажань в усіх мовах, що досліджуються. За спостереженнями В. Усачової, побажання здоров'я часто супроводжується побажанням багатства, довголіття, щастя та інших актуальних цінностей традиційного світогляду: укр. *Дай, Боже, разом двоє – щастя і здоров'я* (Паз., 1991, с. 320), *Дай, Боже, жартувати, аби не хорувати* (Паз., 1991, с. 320), болг. *Дал ти господ здраве и кола имане* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), *Да те поживи господ триста години. – Да бъде дълголетен* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), ч. *Hodně štěstí a zdraví* (SSJČ, 1960, d. 1, s. 144).

Хвороба у традиційній народній культурі сприймається як результат дії демонів хвороб, різної нечистої сили. Саме поняття хвороба позначається у слов'янських мовах словами із коренем **xvor-*, **bolj-*, **slab-* або заперечними дериватами **ne-mogt-*, **ne-dugъ-*, **ne-sъdorov-* (СДЭС, 1995, т.1, с. 225).

У зібраних нами побажаннях спостережено насилання на людину хвороб як фізичних, так і ментальних, станів, що супроводжують хвороби: англ. *Dysentery on you* (ВІС, 1974, р. 13), *May you be afflicted with the itch and have no nails to scratch with* (ВІС, 1974, р. 17), *May a stich or convulsion strike you* (ВІС, 1974, р. 78), укр. *Щоб тебе родимець побив (убив, взяв), Бода-с срав тонше волоса, а дальше голоса* (Фр., т. 3, 1901, с. 219), болг. *Гущере да блюваш* (БНТ-ППГ, 1963, с. 569), *Да бекнеш, че да пукнеш* (БНТ-ППГ, 1963, с. 569), ч. *Vodejť jsi se sklíčil, Vem tě nežť* (ČSVS, d. 3, 1969, s. 310-311). Іншими векторами насилання хвороб є відсилання до їх типових локусів (на край світу, за море, до води, в болото, в пусті місця, хаші тощо: укр. *Хай тебе винесе на роздоріжжя* (Паз., 1991, с. 335), болг. *Иди на оня свет* (БНТ-ППГ, 1963, с. 577), *У пусти гори да иде* (БНТ-ППГ, 1963,

с. 583), ч. *Jdi na zlou horu, Jdi k šířku, Jdi na horoucí skálu* (ČSVS, d.3, 1969, s. 310-311). Натрапляємо у злопобажаннях і на насилання зооморфних демонів хвороб (англ. *The Roasting of the salmon to the very end on you* (BIC, 1974, p. 66], ч. *Krkavec po tobě, Jdi ke všem kozlům, Tisíc veverek do tebe* (ČSVS, d.3, 1969, s. 310-311).

Наступною актуалізованою у побажаннях усіх мов є опозиція чистий – нечистий (особливо правий її вектор). Опозит чистий представлений у прокльонах в контексті відлучення від «добрих», «чистих» сил. У слов'ян зі сферою чистих (добрих) сил корелює передусім доля – добрий дух, який захищає людину, приносить щастя та багатство, або неминучість, кому що судилося (Жайворонок, 2001, с. 192): укр. *Хоч руда та погана, та доля її кохана*. Таким чином, якщо людина лінива або погана, доля покидає її. Вилучення адресанта з-під охоронної функції долі засвідчують українські прокльони *Бодай тобі долі не було* (ФСУМ, 1999, т. 1, с. 62), *Щоб ти долі не знав* (Паз., 1991, с. 337). Розуміння доброї і злої долі (лихої долі, недолі) відбилося у прокльоні укр. *Гнала би сі за тобов лиха доля* (Фр., т.4, 1901, с. 345), адже доля як біполярна сутність символізує і добру долю, і фатум (Жайворонок, 2001, с. 193). Доля, отже, стає елементом благодійної нищівної магії.

Значно вищу активність виявляє правий член опозиції нечистий. Нечиста сила – це збірне позначення нижчих демонічних персонажів, злих духів чи демонів, які приносять прикрощі людям. До нечистої сили відносять бісів, чортів, дідьків, водяників, русалок, мавок, і усіх їх в народі вважають однаково шкідливими та злими (пор. *Один чорт, Чорт біса пізнав та й на пиво позвав* (ФСУМ, 1999, т. 2, с. 951-955). Однак, як свідчать дослідження А. Ковтун, найбільше остерігалися саме чорта (Ковтун, 2003, с. 228). Чорт – це зловорожий дух, уособлення темних земних і небесних вод. І якщо серед русалок, природних відьом, домовиків, навіть упирів можна зустріти нешкідливих, зичливих, то чорти – справжні виплодки зла. Вважали, що від чорта пішли всі нечисті духи на землі. Сама ж назва чорт пов'язана із словом чорний (темний, чорнота (пітьма), бо й справді чорт, за народними легендами, утворений з мороку і брудної піни.

Нечисте у народній культурі пов'язане передусім із впливом демонів. Такими впливами можуть бути атмосферні явища та явища природи: англ. *And the rains do harm worse* (BIC, 1974, p. 78), укр. *А громи би тя ясні побили* (Фр., т. 1, 1901, с. 456), *Грім вдарив би на тебе з ясного сонця* (Фр., т. 1, 1901, с. 142), *Щоб грім убив (побив) [і блискавка спалила]* (ФСУМ, 1999, с. 198), болг. *Да те гръмне, да те*

светне, да те тресне (СДЭС, 1995, т. 1, с. 561), *Да те тресне из ясно* (БНТ-ППГ, 1963, с. 574), *Да го убие гръм* (БНТ-ППГ, 1963, с. 570), *Гръм да те тресне* (БНТ-ППГ, 1963, с. 569), *Муњята (мълњията) да го смуньоса (сразу)* (БНТ-ППГ, 1963, с.579), ч. *Hrom do tebe uhoď, Hrom ti do čerice, Tisíc hromů a blesků do tebe* (ČSVS, d. 3, 1969, s. 310). Відсилення адресата у «нечисті» сфери передусім пов'язується в усіх народів з чортом – язичницьким божеством, що після прийняття християнства було проголошене демоном: англ. *The devil sweep him, The devil swallow him sideways, Your soul to the devil, May the devil take a fool of you, May the devil sweep the hairy creature soon* (ВІС), укр. *К дияволу (до диявола), Іди к бісовому батькові* (ФСУМ, 1999, с. 350), болг. *Да те вземат дяволите, Да та вземе Панчо (Панчо – дяволът), Да го вземат дяволите, Да го вземе дяволът, Взел та дявола* (БНТ-ППГ, 1963, с. 568), ч. *Aby tě všichni čerti vzali, Aby tě černej vzal, Kůž tě čert z rosola snědl, Čert by tě trestal, Čert ti děkuj* (Čel., 2000, s.732). Нечистий безпосередньо корелює із опозицією білий – чорний. У слов'ян білий день (світ) пов'язувався зі світлом, життям, чорний день – із лихою годиною ч. *Bodejt' ti zčernal boží svět* (Čel., 2000, s.132). У чеській мові евфемістичне найменування чорта актуалізує його первинний етимологічний образ: *Aby tě černej vzal* (ČSVS, d. 3, 1969, s. 310–311). У англійській натрапляємо на семантичний актант «темний»: *Harm and death to you swarthy* (ВІС).

Особливе місце у системі прокльонів посідає вихор як специфічне перевтілення демонів. Вихор є вмістищем їх душ. Вважалось, що з вихором літають душі великих грішників, сильний вихор віщує чиясь насильницьку смерть. За польським та словацькими повір'ями, у завиванні вихора чути стогін вішалника. За українськими, він супроводжує ходячих покійників. Вихор – це джерело хвороб. Часто вихор супроводжує смерть відьми чи відьмака (СДЭС, 1995, т. 1, с. 380). Тому прокльони за участю вихора пророкують або смерть, або бажають приєднатись до нечистої сили (укр. *Лети з усіми вихрами* (Фр., 1901, т. 1, с. 196), *На три вихри, на четвертий шум* (Фр., т. 1, 1901, с. 196), *О щоб їх вихором винесло, Носило би тя попід хмари* (Паз., 1991, с. 332), болг. *Ветрица да те завейт, та да се не върнеш, Ега те ветър отнесе, Ега те вихри (ветрове) яхнали* (БНТ-ППГ, 1963, с.576). У англійській мові архетипний символ вітру також зустрічаємо у контексті, пов'язаному із побажанням смерті: *A high windy gallows to him* (ВІС).

Опозит нечистий тісно пов'язаний із смертю. Нечистими уважалися і покійники-самогубці, і ті хто помер без покаєння.

Нечистих покійників і ховали окремо, відмежовуючи від «своїх» (англ. *May the snails devour his corpse and the rains do harm worse, May the devil sweep the hairy creature soon* (ВІС, 1974, р. 78), *I pray the powerful Creator that you may go as high as the shaft of the missile and in the clouds of heaven as any bird and may the death you gave my companion-death at spear point-come also on you* (ВІС), укр. *Бодай ти не знав ні дна ні покришки* (ФСУМ, 1999, т. 1, с. 130), болг. *Да го не приеме земята* (БНТ-ППГ, 1963, с. 569), *И земята да те не прибере* (БНТ-ППГ, 1963, с. 577), *Да не ти се знае гробът* (БНТ-ППГ, 1963, с. 573).

Опозиція цілий – не-цілий у системі аналізованих благопобажань і злопобажань виявляє цікаві закономірності. У благопобажаннях вона актуалізується (щодо лівого її вектора) у семантичному обсягові цілий, увесь в усіх проявах із домінуванням експлікованої чи імплікованої семи багато всього доброго (англ. *To wish one all the luck in the world* (АУФС, 2005, с. 1013), укр. *Бувай здорова од припінка до порога!* (Паз., 1991, с. 319), *Боже вам ударуй на тіло здоров'є, на душу спасеніє* (Фр., т. 3, 1901, с. 309), болг. *Дал ти господ здраве и кола имане* (БНТ-ППГ, 1963, с. 564), ч. *Měj všechno co hrdlo račí, Ať ti jde všechno co po šňůře* (Čel., 2000, s. 734-735). Ціле у наївній картині світу корелює з конструктивним як непорушеним, повним, неушкодженим: *Щоб думки твої були повні, як криниця водою.*

На іншому полюсі маємо не-ціле, частину як деструкцію, як порушення цілісності (англ. *The treatment of the boiled broken little fish to you* (ВІС)). В українській мові натрапляємо на не-ціле як метафоричне переосмислення процесу псування продуктів: *А щоб ти скис, Щоб ти лиснув* (ФСУМ, 2000, т. 2, с. 974). Метафору деструкції живої матерії містять прокльони: англ. *May you be tangled, May you be broken over the masons cliff* (ВІС), укр. *Бодай тебе лихий злизав* (ФСУМ, 2000, т. 2, с. 427), *Спух бис як бубень* (Фр., т. 3, 1901, с. 218), болг. *Ала да те ланне, Пукнал, та треснал, да би дал бог* (БНТ-ППГ, с. 581), ч. *Vodejž ti kat hlavu srúpl, Ať ti had oči vyštipe, Vodejž tě červ vzal* (ČSVS, d. 3, 1969, s. 310-311).

Своєрідний зв'язок із опозицією цілий – не-цілий виявляє англійська усталена формула, зовні орієнтована на семантичну конструктивність (об'єднання розрізнених частин), але за змістом – злопобажання, або усі невдачі (біди) притягувалися до адресата *Wrong join him* (ВІС).

Специфічну мовну репрезентацію виявляє опозиція щастя – не-щастя. Якщо на лівому її полюсі актуалізується сам опозит та його

семантичні асоціати, адже щастя – поняття широке (це стан цілковитого задоволення життям, відчуття безмежної радості, якого зазнає хто-небудь), яке не випадково уміщує й синонімічні поняття доля, талан (пор. Таке її щастя, така її доля (Т. Шевченко), відомий юкстапозит щастя-доля, щастя-доленька, стійке словосполучення щастя й доля «народнопоетичні назви радості в житті, вдоволеності ним, успіху, добробуту у ньому» (Жайворонок, 2002, с. 654).

Так само, як і у благопобажаннях, у злопобажаннях маємо персоніфікацію давніх божеств, зокрема долі. Це божество амбівалентне (доля – щастя, удача, благополуччя і навпаки, невезіння, обділеність, безталанність), тому й спостерігаємо у прокльонах два вектори «відлучення» потенційного адресанта усталеної формули від долі: з одного боку, від долі доброї (укр. *Бодай (щоб) долі не було* (ФСУМ, 1999, с. 62), з іншого – побажання впливу на людину протилежної (злої) іпостасі – долі (укр. *Гнала би сі за тобов лиха доля* (Фр., т. 1, 1901, с. 345).

Не-щастя у архаїчній свідомості безпосередньо взаємодіє з іншими зловорожими людині божествами – лихом, горем та бідою. Зокрема біда у дохристиянських віруваннях – одна з персоніфікованих злих сил, окремий бог, демон, який виконує людиноподібні дії: Біда з Лихом (іншим персоніфікованим духом) ходить разом поміж людей, підстерігає їх на кожному кроці (Жайворонок, 2002, с. 336]: англ. *May harm overtake you, May you have no good luck and I recant the curse, May mischief befall, May woe betide* (ВІС), укр. *Лихо з ним (з нею, з ними)* (ФСУМ, 1999, с. 428), *Лихо його бери* (ФСУМ, 1999, с. 428), *Лихо (лиха) матері* (ФСУМ, 1999, с. 428), *Лихо на голову* (ФСУМ, 1999, с. 428), *Хай (щоб, бодай) лих* (ФСУМ, 1999, с. 429), *Гонило би тобою, як вітер лихом* (Фр., т. 1, 1901, с. 228), пор. англ. *May mischief befall, May woe betide* (ВІС, 1974, р. 123).

Із лихом безпосередньо корелює і лиха (зла, нещаслива, нагла, куца) година (час) «горе, нещастя, скрута»: *Лихий год на тебе, Бери [вже] його (її, їх) лиха година* (ФСУМ, 1999, с. 176), *Бий/ побий (побила б) тебе (його, її, їх) лиха [та нещаслива] година (морока, грім, хрест)* (ФСУМ, 1999, с. 176), *Хай (нехай, бодай) поб'є лиха [та нещаслива] (нагла) година* (ФСУМ, 1999, с. 178).

Отже, вивчення структурно-семантичних характеристик побажань у прагмалінгвістичному аспекті дало можливість здійснити комплексний аналіз побажань на матеріалі різноструктурних мов.

У вербальних формулах структурно-семантичну конфігурацію побажального контексту формує прагматична пресупозиція –

потенційна налаштованість адресанта на істинність змісту, сформульованого у пропозиції з огляду на питомий ритуально-магічний характер благопобажань і злопобажань. Побажання, за Дж. Серлем, проаналізовано як ілокутивний акт, що реалізує цільову настанову адресанта. Оптативна ілокутивна функція реалізується у пропозиції, що уміщує як обов'язковий компонент перформатив «бажаю» як «предикат досягнення» ілокутивної мети, зверненість до адресата як до суб'єкта пропозиції або об'єкта у взаємодії із семантичними актантами «вищого» або «нижчого» порядку. Суб'єктом у пропозиції виступає або сам адресат, або, відповідно, добра та зла надприродна сила, від якої цілком залежить вербальне сприяння розвитку ситуації на користь чи на шкоду адресатові. Граматична модель пропозиції благопобажань і злопобажань (усі виявлені нами її загальні та симетричні у досліджуваних мовах типи) зорієнтовані на ідентифікування та дешифрування її адресатом добро- чи злопобажання.

Із загальною структурно-семантичною моделлю побажань-експресивів взаємодіє загальна семантика обдаровування як приєднання до «свого» у благопобажаннях та відмежування, відчуження, деструкції як вилучення зі «свого» у злопобажаннях. Перлокутивний ефект досліджуваних одиниць зорієнтований передусім на зміни у емоційній сфері адресата; цей ефект не можна вважати буттєвим, адже зміст пропозиційної частини співвідноситься із самим побажанням добра (блага) або зла лише у сфері оцінності, емоційності та експресивності.

Увиразнення людського чинника у семантиці благопобажань і злопобажань (прокльонів) дозволяє говорити про семантичні і прагматичні характеристики значення стійких побажальних формул. Вивчення семантико-прагматичної специфіки побажань-експресивів виявляє у досліджуваних мовах такі типологічні характеристики.

Побажання в усіх мовах утворюють типову прагматичну систему. Семантичну їх специфіку складає переформатування і транспозиція сем денотативного і прагматичного значення. У семантичній структурі побажань чітко проступає експресивність як провідна онтологічна риса їхнього мовленнєвого призначення – передавати через почуття адресанта його ставлення до проявів та рефлексій адресата, виступати засобом вербального впливу на нього. Тут основне навантаження перебирає на себе прагматичний компонент (експресивність, емоційність, оцінність), натомість

предметно-понятійний зміст виявляє стійку тенденцію до згасання у напрямку від добропобажань до злопобажань і лише різною мірою актуалізується на його тлі. Така семантична специфіка побажань зумовлена тим, що і ті, й інші маніфестують суб'єктивні смисли. Це оцінні вирази; у одних з них домінує емоційна оцінка (благопобажання), у інших – афективна (злопобажання). Емоції адресата у нашому випадку постають як вербальне сприяння розвитку ситуації на користь адресата (благопобажання) або на шкоду йому (прокльони).

І благопобажання, і злопобажання є одиницями із інформаційно слабкою, «вивіреною» предметно-понятійною частиною обсягу значення, натомість у них особливої ваги набуває культурний компонент значення. Культурний складник семантики експресивів-побажань як знаків культури апелює до міфопоетичних, релігійних уявлень. Нами спостережена інтеркультурна константа благопобажань і злопобажань, яка концентрується у надрах вербальної магії навколо бінарностей добро – зло та свій – чужий. В усіх мовах, що вивчалися, благопобажання і злопобажання семантично ґрунтуються на логіко-семіотичних протиставленнях життя – смерть, верх – низ, здоровий – хворий, чистий – нечистий, цілий – не-цілий, щастя – не-щастя, що, своєю чергою, взаємодіють із іншими, менш актуалізованими у системі благо побажань і зло побажань бінарними опозитами прямий – кривий, білий – чорний, довгий – короткий. Досліджений матеріал засвідчив, що на тлі глибоко вкорінених язичницьких стереотипів у свідомому та підсвідомому сприйнятті світу народами-носіями мов переконливо проступають інтеркультурні християнські символи, оскільки християнські поняття цілком адаптувалися до язичницького світорозуміння.

Усі наведені факти з погляду матеріалу аналізу є інтеркультурними та інтерлінгвальними. На тлі визначеного спільного у наступному дослідженні є перспективним здійснення пошуку як спільного, так і відмінного в образно-мотиваційній структурі пропозиції побажання як мовленнєвого акту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Алефіренко, М. Ф. (1993). Мова – свідомість – культура: проблеми взаємодії. *Мова (Матеріали 3-ї Міжнародної конференції)*, 1, 3-10.
- Арнаутов, М. (1996). *Български народни празници: обичаи, вярвания, песнии забави през цялата година*. Велико Търново: Сириус 4.
- Арутюнова, Н. Д. (1988). Образ (опыт концептуального анализа). *Проблема текстообразования*. Москва: Наука.
- Баландіна, Н. Ф. (2003). *Функціонально-прагматичний і лінгвоментальний аналіз чеських прагматичних кліше*. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Київ.
- Безпояско, О. К. (1993). *Грамматика української мови. Морфологія*. Київ: Либідь.
- Василько, З. С. (2003). *Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях)*. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Київ.
- Гуревич, А. Я. (1984). *Категории средневековой культуры*. Москва.
- Жайворонок, В. В. (2002). Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі. *Слово. Фраза. Текст. Сборник научн. статей к 60-ти летию проф. М. А. Алексеенко*. Москва: Азбуковник.
- Жуйкова, М. В. (2007). Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. *Збірник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: РВВ «Вежа».
- Ковтун, А. (2003). Уявлення українців про чорта у мовній картині світу. *Семантика мови і тексту: Зб. статей VIII Міжнар. наук. конф.* Івано-Франківськ: Плай.
- Костомаров, М. І. (1994). *Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ: Либідь.
- Маслова, А. Ю. (2008). *Введение в прагмалингвистику*. Москва: Флинта, Наука.
- Островська, О. М. (2001). *Лінгвостилістичні засоби реалізації категорії оцінки (на матеріалі американської художньої прози)*. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Львів.
- Плачинда, С. П. *Словник давньоукраїнської міфології*. (1993). Київ: Український письменник.
- Селіванова, О. О. (2005). Опозиція свій – чужий у етносвідомості. *Мовознавство*, 1.

- Телия, В. Н. (1996). *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа «Языки русской культуры».
- Тищенко, О. В. (2008). Мовно-культурний образ «своїх» і «чужих» в етнономінаціях: семантика і прагматика (на матеріалі західно- і східнослов'янських мов і фольклору). *Слов'янський вісник. «Філологічні науки»*, 7. Рівне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І МОВНИХ КОРПУСІВ

- АУФС: *Англо-український фразеологічний словник*. (2005). К.Т. Баранцев (ред.). Київ: Т-во «Знання», КОО.
- БНТ-ППГ: *Българско народно творчество: В 12 т.* (1963). Д. Осинин (ред). Софія: Български писател.
- ВТССУМ: *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (2001). І. Т. Бусел (ред). Київ; Ірпінь: ВТ «Перун».
- Паз.: *Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми*. (1991). М. М. Пазяк (ред). Київ: Наукова думка.
- СДЭС: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. (1995). Н. И. Толстой (ред.). Москва: Международные отношения.
- СУМ: *Словник української мови*. (1980). Київ: Наукова думка.
- Фр.: *Галицько руські народні приповідки*. (1901). І. Франко (ред). Львів: Наукове товариство імени Шевченка.
- ФСУМ: *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн.* (1999). Білоноженко В. М. (ред). Київ: Наукова думка.
- ВІС: *The book of Irish Curses*. (1974). P.C. Power (ed). Octavo Press, Springfield, Illinois.
- Čel.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. (2000). F. L. Čelakovský (zpr). Praha: LIKA KLUB.
- ČSVS: *Český slovník věcný a synonymický: V 4 d.* (1969). J. Haller (zpr). Praha: SPN.
- IBPS: Skelton R. *Spellcraft. A handbook of invocations, blessings, protections, healing spells, binding and bidding*. Toronto, 1978. 195 p.
- Mach.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. (1957). Praha: ČSAV.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého. V 4. d.* (1960). Praha: Academia.

ОЦІННІ СИТУАЦІЇ В СТРУКТУРІ ТЕКСТУ ТА ДИСКУРСУ

Константинова О.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПЕРЕКЛАДУ ІРОНІЇ В РОМАНІ ШОНА БАЙЗЕЛЛА «ЩОДЕННИК КНИГАРЯ»

Вступ. Метою розвідки є дослідити способи перекладу іронії у художньому тексті з точки зору передачі оцінного компонента як складової конотації в структурі іронічного висловлювання засобами української мови. Матеріал дослідження – автобіографічний роман Шона Байзелла «Щоденник книгаря» та його переклад українською мовою, здійснений перекладачкою Ярославою Стріхою (Bythell, 2017; Байзелл, 2019).

Досягнення поставленої мети потребує виконання ряду завдань: пояснити явище іронії з точки зору лінгвістичної аксіології; визначити місце іронії в системі понять «комічне», «сатира», «гумор», «сарказм» тощо; дослідити засоби створення іронічного оцінного компонента висловлювання в англійськомовному творі Шона Байзелла «Щоденник книгаря» та способи його перекладу українською мовою.

1.1. Іронія як засіб створення оцінних смислів у тексті.

Цінність і оцінка в широкому смислі є предметом вивчення аксіології. Аксіологія – це філософська теорія про природу цінностей, яка з'ясовує значущість та місце духовних, моральних, естетичних, етичних цінностей в реальності та структурі ціннісного світу, зв'язки цінностей між собою, з соціальними і культурними факторами, структурою особистості. Оцінка є однією з ключових категорій світосприйняття і діяльності людини. Людина аналізує навколишню дійсність, існуючі речі, явища, властивості, дії. Можна аналізувати саму людину, її думки, поведінку та почуття. Таким чином, практично всі речі і явища матеріального і нематеріального світу можуть стати предметом оцінки.

Будь-яка оцінка базується на системі людських цінностей, тобто на співвідношенні правильного і неправильного, добра і зла, прийнятного і неприйнятного і т. ін. В сучасну добу інтеграції та глобалізації аксіологічні аспекти осмислення дійсності стають актуальними в різноманітних сферах діяльності людини: вони привертають увагу фахівців із філософії, соціології, культурології, політики, лінгвістики.

Аксіологічний аспект вивчення мовних одиниць стає одним із найбільш пріоритетних в сучасній лінгвістиці у зв'язку з домінуючою антропоцентричною парадигмою вивчення мовних явищ в етнолінгвістиці, лінгвокультурології, лінгвістиці тексту, соціолінгвістиці, когнітивній лінгвістиці, психолінгвістиці, комунікативній лінгвістиці, політичній лінгвістиці тощо (див. Селіванова, 2008). Аксіологічний підхід до вивчення мови зумовлює розуміння природної мови як інструмента для відображення базової системи цінностей суспільства (включаючи її варіанти, характерні для різних соціальних, ідеологічних, вікових та інших верств і груп) і як найважливішого джерела інформації про таку систему. Підхід до мови як до віддзеркалення базової системи цінностей дає підстави вважати, що мова не лише відображає спільні цінності та антицінності, а й формує кожну окрему людину та впливає на неї. Отже, цінності як ідеали та пріоритети людської діяльності фіксуються й відображаються в мові, характеризують особливості національно-культурного світогляду, а також внутрішній світ кожної окремої особистості.

Деякі дослідники стверджують, що на сучасному етапі необхідно виокремити аксіологічну лінгвістику (лінгвоаксіологію) як дослідницький підхід, «орієнтований на дослідження способів пред'явлення світу рефлексії в їх контекстуальній представленості та ефективності в міжособистісному / соціальному планах у культурі, часі та просторі» (Дячук, 2019).

Аксіологічна лінгвістика – це напрям мовознавства, об'єктом якого є вербалізовані аксіологічні структури, передусім – оцінні висловлювання. Найповніше аксіологічні аспекти мови було досліджено в працях О. Вольф, В. Телії, Н. Арутюнової, В. Говердовського, Т. Космеди, О. Бессонової, С. Жаботинської, О. Тараненка, Г. Черненко та ін. Предметом лінгвоаксіології є дослідження експліцитних й імпліцитних елементів у структурі оцінки та різноманітних способів вираження оцінки засобами мови: вивчення «мови значень» у діахронічному та синхронічному аспектах,

розмежування й вивчення okazіонального та узуального типів значень, створення оцінних тезаурусів, аналіз оцінних компонентів фреймів або когнітивних моделей, дослідження ціннісних концептів, аксіологічного аспекту різних типів дискурсу, аксіологічного компоненту в структурі значення мовних одиниць різних рівнів тощо (Черненко, 2018, с. 9-10).

Актуальними залишаються аксіологічні дослідження художнього тексту, зокрема, такого потужного інструменту художнього переосмислення й оцінки явищ дійсності як іронія. Іронічність визнається однією з найсуттєвіших ознак постмодерністського стилю письма. Як зауважують дослідниці О. Бабелюк і О. Бадюк, «іронічне ставлення до себе і до оточуючого світу, особливо у ХХІ столітті, стало чи не єдиним можливим засобом, здатним відкрити завісу безглуздості та завуальованості, яка нависла над людським постмодерним світосприйняттям» (Бабелюк О. et al., 2021, с. 15). Вважаємо, що твір Ш. Байзелла, написаний в кращих традиціях англійського самоіронічного автобіографічного роману, є прикладом того, що оцінність є основною ціллю використання іронічних мовних засобів у художньому тексті.

1.2. Іронія як різновид комічного.

Категорія комічного розглядається як естетична категорія, що відображає, на думку О. Кузьмич, «невідповідність між недосконалим, віджилим, неповноцінним змістом явища чи предмета і його формою, що претендує на повноцінність і значущість, між важливою дією і її недосконалим результатом, високою метою і непридатним засобом». Вияв і розкриття цієї невідповідності породжує почуття комічного, а комічне завжди смішне – в цьому полягає особливість його сприйняття. Водночас, на відміну від смішного, комічне має соціальний і суспільний смисл, зв'язане з утвердженням позитивного естетичного ідеалу (Кузьмич, 2015, с. 13).

Сміх може бути доброзичливим, знущальним, дошкульним, відчайдушним, крізь сльози, і виражатися через гумор, сатиру, сарказм, фарс, іронію тощо.

Іронія як частина комічної парадигми довгий час вивчалася естетиками та філософами різних епох, однак мовна сторона цього явища залишалася поза їхньою увагою. Перші згадки про іронію з'являються в працях античних філософів – Платона, який розглядав її як спосіб ведення діалогу, пошуку щирого знання, й Аристотеля, де іронія розглядається як фігура риторики. Іронію без перебільшення можна вважати феноменом культури, інтерес до якого не слабшає

протягом багатьох століть. У широкому філософському й культурологічному контексті іронію розуміють як елемент аксіосфери, як один з рефлексивних механізмів і певний інструмент критики людини і суспільства, непрямого висловлення правди (Білецька, 2016, с. 25-27). «У ній вбачають естетичну категорію, суттю якої є неприховане скептичне або насмішкувато-критичне ставлення до зображуваного у формі серйозного поцінування чи хвали, що засвідчує перевагу автора над об'єктом глузування, внутрішнє звільнення з-під його влади» (Ковалів, Том 1, 2007, с. 437).

О. Калита визначає іронію «формою комізму, яка виражається в емоційно-оцінному естетичному суб'єктивованому ставленні до дійсності, характеризується триплановою структурою вираження, при відносній рівноправності цих планів, амбівалентністю, здатністю до двоспрямованості і специфічним емоційним переживанням. Як і інші форми комічного, іронія як форма критики об'єкта ґрунтується на певному уявленні про ідеал, про вищу гармонію». Якщо комічне є «одномоментним» і залежить від ефекту несподіванки, а від повторення перестає бути смішним, то іронія меншою мірою, ніж інші форми комічного, залежить від несподіванки і від повторення не зникає. Вона в найбільш поширеній формі приписує об'єкту неіснуючі позитивні якості і в зв'язку з ними дає йому позитивну оцінку, але через натяк, контекст ситуації вказує на удаваність такого твердження (Калита, 2013, с. 31-33).

Іронія, наряду з метафорою, гіперболою і літотою, є одним з найбільш уживаних тропів у художньому тексті ще з античного періоду. Іронія – це метод світосприйняття і водночас породження тексту, який зазнав розвитку протягом різних ідейно-художніх етапів літератури. Так, наприклад, в творах філософів французького Просвітництва це інструмент раціоналістичної критики людини і суспільства; в романтичному мистецтві – найбільш дієвий різновид гумору; в період модернізму – засіб переоцінки всіх цінностей методами глузування, пародіювання; у постмодернізмі – форма тотального заперечення. Фігура іронії стає визначальною в сучасному мистецтві через свою рефлексивну природу, яка проявляється в періоди кризи суспільно-культурної думки (Білецька, 2016; Галич et al., 2005, с. 208, 375, 395).

Поняття іронії охоплює різномірні й різнорівневі явища: це й феномен культури, і літературний прийом, троп, форма людського спілкування і риторики (різновид комічного) тощо, тому визначити

чіткі всеохоплюючі критерії лінгвістичного статусу іронії доволі складно.

Наприклад, щоби схарактеризувати відмінність іронії від інших субкатегорій комічного – гумору та сатири, необхідно врахувати, що в різні періоди історії лінгвопоетики різні види іронії ставали основним творчим інструментом: сократівська іронія (маевтика) – одночасне поєднання сумніву і виявлення об'єктивної істини, трагічна «іронія долі», коли персонаж не знає, що його дії пришвидшують його загибель, «гірка іронія», коли наратор нарікає на власну обмеженість, «чорна іронія» – розпач у ситуації абсурду, «романтична іронія», «сатирична іронія», «тотальна іронія» модернізму і т.д. (Бабелюк, 2021, с.16; Ковалів, Том 1, 2007, с. 438).

В основі розрізнення гумору, іронії і сатири лежить критерій ставлення автора до об'єкта комічного і різниці в оцінній семантиці мовно-стилістичних засобів, що їх використовують для створення комічного ефекту.

Так, гумор, на думку О. Калити – це форма комічного, у якій висміюються окремі сторони об'єкта чи явища, але при цьому їхня привабливість зберігається (Калита, 2013, с. 14). В «Літературознавчій енциклопедії» гумор визначається як «різновид відображення смішного, кумедного в життєвих явищах та людських характерах; він водночас є вираженням ставлення автора до смішного і явищем художньої рецепції, «схваленням через висміювання». Гумор може бути доброзичливим, м'яким, інтелігентним, товарицьким, сумним або саркастичним» (Ковалів, Том 1, 2007, с. 246).

На відміну від гумору, сатира як різновид комічного полягає в «гострому, осудливому, дошкульному висміюванні негативних, потворних явищ. Сатира викриває невідповідність між змістом і формою, не використовуючи прямих форм критики, заперечуючи недосконалість світу в ім'я його докорінної зміни відповідно до ідеалу. Сатира виявляє амбівалентність сміху крізь сльози, вказує на трагічний аспект людського буття у ситуації безглуздя» (Ковалів, Том 2, 2007, с. 368).

Про неоднозначність вже наявних підходів до визначення іронії згадує й С. Походня, яка вважає, що недооцінка іронії як художньої форми критичного освоєння дійсності бере свій початок від невизначного статусу іронії в системі категорій комічного; іронія – форма «критичного, оцінного, емоційного освоєння дійсності, в чому й полягає її соціальна значимість». Дослідниця пропонує розрізнити

іронію як засіб, техніку, стилістичний прийом, й іронію як результат – певний «іронічний смисл», який створюється за рахунок величезного набору мовних засобів, що здатні викликати найрізноманітніші асоціації, в тому числі й образні, а також стверджує, що в цілому іронія може бути набагато результативнішою як засіб впливу, оскільки вона здатна виразити більш широку гаму почуттів, емоцій, ніж сатира; вона менш прямолінійна і більш гнучка. Тобто іронія відрізняється від сатири способом вияву суб'єктивно-оцінної модальності (Походня, 1984, с. 5-12).

Дійсно, сучасні лінгвісти відмічають той факт, що іронія більшою мірою, ніж інші різновиди комічного, залежить від особистісного ставлення суб'єкта. Наприклад, іронія може бути спрямована на об'єкт, у якому немає комізму, а, навпаки, наявний трагізм, і виключно завдяки іронічному ставленню автора в одних випадках цей об'єкт постає в комічному ракурсі, а в інших цього не трапляється, натомість іронія піддає сумніву і перевіряє істинність і значимість об'єкта, його відповідність тому, що іронізуючій особистості уявляється моральною цінністю (Калита, 2013; Походня, 1984).

Отже, іронія, яка полягає в емоційно-оцінному ставленні до дійсності і є засобом вираження глузливо-критичного ставлення автора до об'єкта зображення, – це рівноправна форма комічного, нарівні із сатирою та гумором. При цьому більшість дослідників зазначають, що чітко визначених, непроникних меж між типами і формами комічного не існує, вони часто доповнюють або переходять одне в одне. Іронія може виникати як на сатиричній, так і на гумористичній основі. Автори «Словника сучасної лінгвістики» прямо визначають іронію як «важливий стилістичний засіб гумору або сатири» (Загнітко, 2012, с. 395).

У вузькому значенні іронію розуміють як вживання слова з позитивною оцінкою для вираження негативної оцінки. Іронією у широкому значенні називається така побудова тексту, при якій зовні позитивне або нейтральне ставлення мовця до особи, предмета чи явища насправді виражає негативну оцінку (Мацько et al., 2006, с. 157-158). Однак такий підхід багатьма вважається дещо спрощеним, мовознавці відзначають, що іронія як троп характеризується доволі широкою палітрою оцінної семантики – від негативної (глузливої, саркастичної) і нейтральної до позитивної. Так, наприклад, теоретико-емпіричне дослідження вербальної іронії (яка ґрунтується на протиставленні того, що розуміється, тому, що говориться),

проведене на матеріалі двох мов – англійської й іспанської (Alba-Juez et al., 2014) – підтверджує універсальний механізм утворення іронічних смислів і дозволяє розподілити види вторинних оцінних значень у семантичній структурі іронії на три групи: 1) іронія з негативною оцінністю, направлена на співрозмовника, третю сторону, або на себе, 2) іронія з позитивною оцінністю, направлена на співрозмовника, третю сторону, або на себе, 3) іронія з нейтральною оцінністю, або такою, що її можна віднести як до позитивної, так і до негативної в залежності від розуміння ситуації, і яка створюється з метою розважити дотепним жартом.

Вважають, що найповніше іронія як явище вторинної номінації й інструмент суб'єктивно-оцінної модальності реалізується в мові художньої літератури. Сучасні лінгвостилістичні дослідження вивчають іронію не тільки як троп, а й як категорію, що реалізується на рівні цілого тексту, оскільки це явище вторинної номінації не тільки лексичного, але й пропозитивного, а також дискурсивного типу. Іронія залежить від контекстів усіх рівнів і об'ємів: мікро- і макроконтекстів, вертикальних і горизонтальних, експліцитних й імпліцитних тощо.

Контекст є основним мовним семантичним фоном, який сприяє виникненню і розумінню іронії, адже вона «різнооб'ємна, часто зосереджена не в одній одиниці, а розсіяна в тексті і виявляється тільки в зіставленні кількох одиниць» (Мацько et al., 2006, с. 157). Тому комплексний філологічний підхід до вивчення іронії як контекстно обумовленого явища вторинної номінації вважають найбільш продуктивним.

Розглянемо засоби створення іронії на прикладі сучасного англійськомовного твору, в якому іронія є невід'ємним і найважливішим компонентом ідіостилю письменника, а також способи передачі її в українськомовному перекладі.

Способи перекладу іронічного оцінного компонента значення в художньому творі розглядаються нами в межах комунікативно-функціонального підходу в перекладознавстві, який вимагає враховувати в перекладі специфіку цього процесу як найважливішого етапу міжмовної та міжкультурної комунікації, фактори екстралінгвістичного характеру, пов'язані з особистостями комунікантів, із їхніми фоновими знаннями, пізнавальними можливостями, з тим впливом, який тексти мають на адресатів. Центральне місце займає аналіз комунікативної ситуації – цілі, предмет комунікації, відправника, одержувача, які комунікативні

спільноти вони представляють, засоби комунікації й умови передачі інформації, а також врахування в процесі перекладу семантики, прагматики й функцій різноманітних мовних одиниць.

Основи комунікативно-функціонального підходу в перекладознавстві закладено в працях таких лінгвістів і перекладознавців як Ю. Найда, К. Райс і Г. Фермеер, О. Каде, А. Нойберт, М. Бейкер. Теоретичні засади вітчизняного перекладознавства розроблено в працях Р.П. Зорівчак, В.І. Карабана, Т.Р. Кияка, Л.В. Коломієць, О.І. Чередниченка, Л.М. Черноватого та багатьох інших.

Для нашого аналізу важливим є поняття стилістичної еквівалентності в перекладі, що його було запропоновано словацьким перекладачем Антоном Поповичем (Попович, 1980). Досліджуючи комунікативно-функціональну еквівалентність художнього тексту на макростилістичному і мікростилістичному рівнях, він виділяє різні види стилістичних перекладацьких трансформацій:

- стилістична відповідність – адекватне відтворення смислового інваріанту оригіналу; функціональна і структурна відповідність зображальних елементів перекладу й оригіналу;

- стилістична субституція – заміна стилістичних елементів / засобів вираження, неперекладних елементів, ідіом мови оригіналу сталими виразами мови перекладу; стилістична заміна (інверсія) як різновид стилістичної субституції – переміщення окремих мовних елементів у тексті, коли смислова побудова поетичного тексту є залежною від його структурної організації;

- стилістичне підсилення – підсилення виразності й експресивності тексту в перекладі перекладачем;

- стилістична типізація – створення засобами мови перекладу певних типових рис персонажів, таких, наприклад, як мовна характеристика персонажа за допомогою сленгу, креолізації, діалекту, характерних для певного мовного середовища;

- стилістична індивідуалізація – підсилення ідіолекту перекладача за рахунок структури оригіналу, тобто переклад тексту замінюється відтворенням «принципів» побудови тексту;

- стилістичне послаблення – приглушення виразних стилістичних прийомів і заміна їх на менш виразні й навіть нейтральні;

- стилістичне нівелювання – нівелювання виразальних особливостей оригіналу, спрощення його стилю, втрата характерних рис побудови оригіналу;

- стилістична втрата – втрата важливих стилістичних рис оригіналу, що призводить до неадекватної передачі смислу.

Оскільки значення іронічного вислову небуквальне і часто контекстуально і ситуативно обумовлене, постає питання, наскільки адекватно і якими засобами перекладачеві вдасться передати найголовніший оцінно-емоційний компонент іронічного значення, чи не стануть на заваді структурні або культурні розбіжності між мовами.

2.1. Засоби створення іронічного оцінного компонента значення в творі Ш. Байзелла «Щоденник книгаря» і способи передачі його в перекладі українською мовою.

У творі Ш. Байзелла, який характеризують в онлайн-відгуках як «кумедні мемуари, присвячені одному року роботи власника книгарні», «мемуари ексцентричного шотландського книгаря» або «іронічний автобіографічний роман», де автор «доволі потішно описує, якої він невисокої думки про відвідувачів книгарні», широко використовується іронія як основний прийом художнього опису.

Книжку написано з гумором, у «сардонічному стилі», як зазначено на обкладинці, але, як в багатьох кумедних творах, у ній іноді відчувається сарказм і справжній гнів. По суті, роман «Щоденник книгаря» – це опис боротьби маленької книгарні із «всюдисущою примарою Amazon» за виживання на книжковому ринку. Тому автор оповіді так емоційно реагує на клієнтів, які іноді охоче користуються нестабільністю становища книгарні і вимагають знижок, або відкрито обговорюють свої плани повернутися додому й купити ті самі книжки дешевше онлайн. У книжці знаходимо велику кількість жартівливих, іноді саркастичних описів відвідувачів книгарні, які відображають іронічно-критичне ставлення власника закладу до своїх покупців, які, здається, випадково заходять у крамницю, а не для того, щоби купити омріяну книжку.

Спробуємо виокремити різноманітні мовні засоби вираження іронії в тексті роману з урахуванням рівнів мовної структури та різних контекстів, у межах яких відбувається реалізація іронічного смислу.

Іронічні описи відвідувачів або друзів і колег, створені за допомогою фонографічних стилістичних засобів, підкреслюють чутливе ставлення оповідача - власника книгарні до безграмотності, неосвіченості персонажів, або до нечіткого мовлення, нестандартної вимови, як-от у наступних прикладах:

1) *Nicky didn't manage to list a single book over the weekend because, as her note says: «The printer **wilnae** work.» I checked: she hadn't switched it on* (Bythell, 2017, p. 42).

*Нікі за вихідні не внесла до каталогу жодної книжки, бо, як вона пояснила в записці, «Принтер **не робе**». Я перевірів: вона його навіть не вмикала* (Байзелл, 2019, с. 47).

У цьому фрагменті доцільно наголосити на некоректному для англійської мови написанні «will not» як «wilnae»; графон «wilnae» передає безграмотність та неосвіченість героїні – вона переносить особливості розмовного мовлення, як у «простого люду», на письмо. Наступна репліка оповідача *I checked: she hadn't switched it on* є тим контекстом, на тлі якого проявляється іронічне ставлення автора до персонажа. Перекладачка Ярослава Стріха вживає у перекладі еквівалентну просторічну лексему «не робе»; додавання в наступному реченні слова «навіть» підкреслює іронію висловлення.

2) *She and I had a discussion about death. Nicky: «If I die before Armageddon, my **pal** George is going to make me a coffin out of an old pallet, put me in the back of my van and dump me in the woods somewhere.» I told her that I want a Viking ship burial, to which she responded, «**Ye cannae** do that. The only way around it is to have a Romany funeral. You'll have to build yourself a caravan and set fire to it. **Oh**, wait, you'll be dead. You'll have to get someone else to set fire to it.»* (Bythell, 2017, p. 308).

Поговорили з Нікі про смерть.

*Нікі: Якщо помру до Армагеддону, то **друзяка** Джордж зробить мені труну зі старого ящика, покладе у мій фургон і лишить десь у лісах.*

*Я розповів їй, що вікінги спалювали мерців у човнах, на що вона сказала: – Так **ніззя**. Хіба що по-ромськи похорон влаштувать. Збудувать воза і підпалить. **Не**, стоп, ти ж мертвий будеш. Хай хто інший підпалює* (Байзелл, 2019, с. 301).

Іронічний тон передачі прямої мови в цьому уривкові також простежується за допомогою неправильного написання слів «уе» замість «you» і «cannaе» замість «cannot» – оповідач підкреслює елементи шотландського діалекту англійської мови в мовленні героїні. Цікаво, що вигук «oh» привертає увагу співрозмовника до наступної жартівливої репліки і підсилює іронічний смисл слів у ній. Перекладачка підбирає еквівалентні фонографічні засоби створення іронічного ефекту.

Здається, що загальний іронічний тон діалогу в романі зумовив в українському перекладі вибір просторічного синоніма «друзяка» для лексеми «рал», яка в словнику ремаркується як *informal* (COD, 1025), і, на нашу думку, еквівалент абсолютно доречний і не має ефекту стилістичного підсилення. В обох мовах іронічний ефект створюється одиницями одного порядку – стилістично маркованою лексикою (розмовними і просторічними словами), які через порушення стилістичної однорідності висловлювання у зіткненні із загальноновживаною лексикою й створюють іронічний смисл.

Як бачимо, фонографічні засоби створення іронічної оцінки в тексті є допоміжними і розкривають свій потенціал лише в певному контексті, а також обумовлюють певні перекладацькі рішення на лексичному рівні.

Найбільшим іронічним потенціалом, на думку більшості лінгвістів, володіють лексико-семантичні засоби вираження, оскільки саме лексика характеризується емоційно-оцінною виразністю. Морфологічні і синтаксичні засоби вираження можна назвати допоміжними, зв'язуючими, оскільки у більшості випадків вони не є самостійними, як і фонетичні. Рівень тексту поєднує усі засоби створення іронії, адже дозволяє адекватну її інтерпретацію в контексті речення/висловлювання.

Іронічний смисл може виникати внаслідок переосмислення денотативного і конотативного компонентів значення слова. Конотативний компонент значення – це емоційне, оцінне або стилістичне забарвлення мовної одиниці, яке може бути закріпленим за нею в системі мови або виникати в певному контексті. Оцінний компонент значення – схвальна або несхвальна оцінка; оцінний компонент часто супроводжується емоційним компонентом. Для створення іронічного ефекту в тексті використовують лексеми з узуальною іронічною конотацією, стилістично марковану лексику в іронічному контексті, а також різновиди тропів, що будуються на двоплановості мовного знака, на вживанні слова у протилежному значенні. В цьому випадку найважливішими прийомами вираження іронії є алюзія, гротеск, гіпербола, літота, кліше, метафора, пародія, парадокс, еналага, апосіопеза, преокупація, плеоназм, паралепсис, архаїзми, неологізми та інші засоби (Мацько et al., 2006, с. 157-161; Походня, 1984).

У монографії «Інтертекстуальна іронія і переклад» (Кам'янець et al., 2010, с. 16) автори стверджують, що «як властивість стилю, іронія полягає в навмисній суперечності між дослівним змістом

висловлювання та його істинним смислом, який виражають не прямо, а розпізнають завдяки різноманітним чинникам супровідно-контекстуального характеру». Лінгвісти, які розглядають іронію як стилістичний прийом, зокрема, наголошують на тому, що вона може актуалізуватися у тексті за допомогою ряду тропів та стилістичних фігур (метафори, порівняння, епітета, різних видів повторів), які завдяки своєму лексичному наповненню та контексту набувають іронічного забарвлення.

Серед лексико-семантичних засобів вираження іронії, насамперед, слід зазначити використання в тексті роману «Щоденник книгаря» т.зв. експліцитних маркерів іронії – виразів на кшталт *it is ironic that, ironically, in an ironic example of, there is a certain irony* і т.п. Такі маркери передаються в перекладі стилістично еквівалентними засобами – відповідними сталими виразами. Наприклад:

3) *I thought I'd do some research for the business plan, so I googled «Run a Bookshop». **Ironically**, top of the list is a book for sale on Amazon called The Complete Guide to Starting and Running a Bookshop* (Bythell, 2017, с. 45).

*Перш ніж скласти бізнес план, я вирішив провести невелике дослідження й погуглив, «як керувати книгарнею». **За іронією**, перше ж посилання вивело на Amazon, що пропонував книжку під назвою «Вичерпний посібник для тих, хто хоче відкрити книгарню»* (Байзелл, 2019, с. 50).

У цьому уривкові іронія ситуації полягає в тому, що книгар намагається конкурувати з компанією Amazon і дуже не любить, коли його відвідувачі дорікають йому, що ціни там нижчі. Без широкого контексту іронічний смисл уривка важко зрозуміти.

А в наступному прикладі, окрім експліцитного маркеру іронії, спостерігаємо вираження позитивної оцінки щодо прочитаної книги; розуміння оцінного іронічного значення не потребує широкого контексту:

4) [...] *but Blindness was astonishing. There are few other books in which I have felt so completely immersed and – **ironically** – visualised so clearly* (Bythell, 2017, с. 258).

*[...] але «Сліпота» просто приголомшлива. Мало я пам'ятаю книжок, які б настільки мене затягнули й, **за іронією**, створили таку яскраву картину* (Байзелл, 2019, с. 253).

Задля адекватного перекладу експліцитних маркерів вираження іронії «at the irony» та «with no sense of irony» в двох

наступних прикладах перекладачка застосовує трансформацію смислового розвитку:

5) *As Nicky was leaving, someone on a mobility scooter almost ran her down on the pavement. Initially I thought it might have been Andy, who bought hers a few weeks ago. As I was musing **at the irony** of her being run over by her own mobility scooter, she came back into the shop to collect her hat, which she had left in a corner somewhere* (Bythell, 2017, с. 167).

Коли вона вийшла з книгарні, її ледь не переїхав якийсь чоловік на електричному інвалідному візку. Мені спочатку здалося, що це Енді, який купив у неї такий візок кілька тижнів тому. Я саме розмірковував, що оце була б **іронія долі** – потрапити під колеса власного інвалідного візка, але тут Нікі повернулася, бо забула шапку (Байзелл, 2019, с. 168).

6) *On the whole, booksellers dislike librarians. To realise a good price for a book, it has to be in decent condition, and **there is nothing librarians like more than** taking a perfectly good book and covering it with stamps and stickers before – **and with no sense of irony** – putting a plastic sleeve over the dust jacket to protect it from the public* (Bythell, 2017, с. 232).

Книгарі недолюблюють бібліотекарів. Щоб книжка дорого коштувала, вона мусить бути в доброму стані, а **бібліотекарів хлібом не годуй**, тільки дай обліпити прекрасну книжку наклейками, а потім – **мовби вони і не помічають у цьому певної іронії** – запакувати у пластик поверх суперобкладинки, щоб захистити від публіки (Байзелл, 2019, с. 229).

В останньому прикладі використано сталий вираз *there is nothing somebody likes more than*, який підсилює іронічне негативне ставлення оповідача до бібліотекарів. У перекладі українською мовою використано стилістично еквівалентний відповідник, за визначенням Р.П. Зорівчак – міжмовну конотативну транспозицію, коли «одиниця тексту оригіналу замінюється реалією мови перекладу з іншим денотативним, але рівновартним конотативним значенням» (Зорівчак, 1989, с. 133).

Наступний фрагмент демонструє інший випадок використання фразеологічної одиниці – інтертекстуальну іронію, «ефект, що утворюється за допомогою алюзії» (Кам'янець et al., 2010, с. 30). Відвідувач книгарні реагує на зауваження книгаря евфемістичним парафразом, що його приписують Вінстону Черчилю, котрий нібито в подібній ситуації відповів на зауваження Леді Ескот: «Fear not dear

lady, dead birds don't fall out of nests». Іронічний смисл в тексті роману виникає через невідповідність ситуацій і персонажів, описаних у творі і тих, на кого натякає алюзія:

7) *When the old man in the crumpled suit came to the counter to pay for the copy of Dostoevsky's The Idiot, I discreetly pointed out that his fly was open. He glanced down – as if for confirmation of this – then looked back at me and said, «A dead bird can't fall out of its nest», and left the shop, fly still agape* (Bythell, 2017, p. 308).

Коли старший чоловік у пом'ятому костюмі прийшов до каси, щоб купити «Ідіота» Достоевського, я тихенько вказав, що в нього розстібнута ширинька. Він опустил погляд, мовби хотів перевірити, а тоді знову підняв очі і сказав:

– **Мертва пташка з гнізда не випаде.**

Так і пішов із книгарні, не застібаючи штанів (Байзелл, 2019, с. 301).

Перекладачка обрала спосіб буквального перекладу фразеологічної одиниці, що створює у читача відчуття приналежності фразеологізму чужій культурі. І навіть якщо алюзія залишається нерозпізнаною, реципієнт перекладного тексту легко зчитає іронічно-гумористичний характер уривка.

Розглянемо наступні приклади:

8) *Every Friday she brings me a treat that she has found in the skip behind Morrisons supermarket in Stranraer the previous night, after her meeting at Kingdom Hall. She calls this «Foodie Friday»* (Bythell, 2017, p. 4).

Щоп'ятниці вона приносить мені гостинці, які знайшла напередодні на смітнику за супермаркетом Моррісонс у Странрарі після зустрічі в Залі Царства Свідків Єгови: вона це називає «п'ятничним банкетом» (Байзелл, 2019, с.11).

9) **Foodie Friday.** *Today Nicky brought in two egg custard tarts that she had pillaged from the skip. She had accidentally sat on one of them in her van* (Bythell, 2017, p. 74).

Сьогодні в нас «п'ятничний бенкет». Нікі принесла два еклери, які знайшла на смітнику, але на одному **випадково** встигла посидіти (Байзелл, 2019, с. 79).

У цих фрагментах словосполучення *Foodie Friday*, що асоціюється в носіїв англійської мови з фестивалями вуличної їжі (де основне значення слова *foodie*, яке в словнику ремаркується як *informal*, – ‘гурман’ (COD, 551), вкотре демонструє, як стилістично

марковане слово, стикаючись у контексті речення із загальноновживаними словами, створює іронічний ефект.

Контекст в обох випадках підказує, що *foodie* не має нічого спільного з гурманством чи смачною їжею, адже її знайдено на смітнику. В прикладі № 8 комічно-іронічний ефект створюється сусідством словосполучення *Foodie Friday* зі словами *skip* і *Kingdom Hall*, а в прикладі № 9 – з описом того, як Нікі, не помітивши (*accidentally*), всілася на один з еклерів.

Перекладний еквівалент лексичної одиниці *Foodie Friday* – *п'ятничний бенкет* – є дуже вдалим, але демонструє, на нашу думку, певне стилістичне підсилення її іронічно-оцінного смислу, пор., *бенкет* – 1. урочистий обід, сніданок або вечера, що влаштовується на честь кого-небудь або на відзначення якоїсь події; 2. взагалі багатолюдна учта, бучне гуляння з частуванням (СУМ).

Матеріал нашого дослідження демонструє, що в перекладі не завжди вдається зберегти еквівалентне іронічно-оцінне конотативне значення лексичних одиниць. Насамперед це пов'язано з неможливістю відтворити певні асоціативні смисли слів-реалій, як у попередніх двох прикладах, адже вони тісно пов'язані з невідомими в цільовій мові культурними явищами.

Іноді ж, на нашу думку, перекладацьке рішення покликане підсилити іронічний ефект у цільовому тексті. Проілюструємо це наступним прикладом. Автор твору іронічно описує не лише своїх персонажів, але й себе через характеристики, якими його наділяють герої роману:

10) *I spent some of the afternoon interviewing more local business people for the radio station that will be broadcasting from the Martyrs' Cell in the County Buildings during the festival. One of the interviewers was Nicky, who described me as «a big ginger conundrum»* (Bythell, 2017, p. 203).

По обіді брав інтерв'ю в місцевих для радіо, яке транслюватимуть під час фестивалю із Камери мучениць. Одна з моїх співрозмовниць – Нікі. Вона описала мене як «пуде одоробло» (Байзелл, 2019, с. 200).

Вираз *a big ginger conundrum* має іронічний смисл через поєднання в ньому кількісної оцінки (зріст – *big*), метонімічного опису зовнішності (колір волосся – *ginger*), та суб'єктивно-маркуючого оцінного компонента через метонімічний опис поведінки або характеру – *conundrum* 'confusing and difficult problem or question > a riddle' (COD, 310). Як бачимо, опис оповідача скоріше іронічно-

позитивний. Український відповідник *одоробло* має переносне негативне конотативне значення 'зневажл. незграбна людина'. В процесі перекладу відбулося стилістичне підсилення іронічно-оцінного значення висловлення.

Іронічний ефект може створюватися шляхом використання лексеми із закріпленим у мові конотативним значенням. Контекст лише виявляє таку конотацію. У наступному прикладі відбувається іронічне переосмислення конотативного значення лексеми *forgotten*, при цьому її денотативне значення не змінюється. *Forgotten* тут вжито у значенні 'занедбаний, закинутий, нікому не потрібний' (COD, 556). Перекладачка експлікує переносне значення цієї лексеми виразом «Богом забутий»:

11) *It is home to just under a thousand people and is in Galloway, the **forgotten** south-west corner of Scotland* (Bythell, 2017, p. 2).

*Вігтаун, населення якого становить до тисячі осіб, розташовується в Гелловії, **Богом забутому** південно-західному закутку Шотландії* (Байзелл, 2019, с. 8).

Традиційний спосіб створення іронії – використання слів у протилежному значенні. Досліджуваний твір не виняток, зіставлення протилежних значень слова (буквального і контекстуального) є найрозповсюдженішим методом створення іронічного суб'єктивно-оцінного смислу в творі Ш. Байзелла. Розглянемо кілька прикладів.

12) *Of all his observations in that essay, Orwell's comment that «many of the people who came to us were of the kind who would be a nuisance anywhere but have **special opportunities** in a bookshop» is perhaps the most apposite* (Bythell, 2017, p. 2).

З усіх Орвеллових спостережень у тому есеї найвлучніше, на мою думку, звучить так: «Чимало наших відвідувачів належать до тієї людської породи, що де завгодно завдає клопоту, але особливо розперізується в книгарні» (Байзелл, 2019, с. 8).

Словосполучення *special opportunities*, яке має позитивну семантику, у контексті твору набуває прямо протилежного значення – «вміння завдавати клопоту, надокучати, набридати». В перекладі відбувається експлікація негативної оцінки таких відвідувачів через жартівливий опис *особливо розперізується*.

У наступному прикладі іронія створюється завдяки епітетним конструкціям з позитивними денотативними значеннями, які реалізують в контексті протилежні негативні значення. Власник книгарні (оповідач твору) вирішив написати анонімний схвальний

відгук на свою крамницю. Він сам доволі скептично оцінює свій опус. Мікроконтекст (*ridiculous review, unlikely superlatives*) і макроконтекст твору, завдяки якому читач знає про ситуацію з крамницею, дозволяють виявити в цьому фрагменті негативні іронічно-оцінні смисли:

13) *Inspired, I wrote a ridiculous review praising the owner's magnificent good looks, convivial charm, captivatingly beautiful scent, the wonderful stock, the electric atmosphere and a litany of other unlikely superlatives. In no time at all it had been removed and TripAdvisor had sent a threatening email warning me not to do it again* (Bythell, 2017, p. 31).

Надихнувшись, я написав іронічний відгук, де розхвалював вроду, доброзичливу вдачу й шарм власника, п'янкий запах книгарні, прекрасну добірку книжок, незабутню атмосферу, і таке інше: на тому низка гіперболічних компліментів не скінчилася. Коментар майже одразу стерли, і TripAdvisor прислав мені суворий мейл із попередженням більше так не робити (Байзелл, 2019, с. 37).

Перекладачка застосувала необхідні для відтворення смислу трансформації додавання (*п'янкий запах **книгарні**, прекрасну добірку **книжок***). Вибір перекладного варіанту «іронічний відгук» для «ridiculous review» знімає двозначність контексту і прямо вказує читачеві на стилістичні особливості фрагмента тексту.

Лексико-семантичні засоби створення іронічних смислів у тексті часто супроводжуються і доповнюються **морфологічними**. Найуживанішим засобом у романі є використання найвищого ступеня порівняння прикметника. Розглянемо наступний приклад:

14) *The few people who give second-hand books as gifts for Christmas are usually eccentric, though, so it is worth opening purely for the entertainment these characters afford. They are **the most interesting** customers. And it wouldn't do to close; if the shop wasn't open, it would disappoint those few souls who do venture into rural Galloway in the winter months, and they would be unlikely to return another time* (Bythell, 2017, p. 262).

*Утім нечисленні кадри, які дарують на Різдво букіністичні видання, – зазвичай ще ті ексцентрики, то ж книгарню варто відчиняти хоча би заради того, щоб розважитися, спостерігаючи за ними. Це – **найцікавіші** наші клієнти. Та й не можна нам закриватися: поцілувавши замок книгарні, рідкісні зухвальці, які зважуються вибратися вглиб Геловею взимку, розчаруються і більше сюди не повернуться* (Байзелл, 2019, с. 258).

Звісно ж, опис *the most interesting customers* вжито автором з іронічним підтекстом, який зчитується у контрастному поєднанні найвищого ступеня прикметника як ніби позитивної оцінки зі словами *purely for the entertainment, these characters afford, those few souls, who do venture*. Саме ці лексеми в перекладі зазнали стилістичного нівелювання іронічної оцінки. Задля її збереження в перекладі довелося застосувати трансформацію компенсації – запропоновані варіанти перекладу *поцілувавши замок книгарні, рідкісні зухвальці* не є повними лексичними еквівалентами відповідних місць тексту оригіналу, але компенсують іронічно-глузливий тон цього фрагменту в цілому.

Розглянемо ще один приклад, де найвищий ступінь порівняння прикметника є катализатором появи іронічного смислу:

15) *Nicky brought in a cake that was made to look like a giant caterpillar. It had been reduced to 49p in Morrisons and she picked it up at the weekend. It looks absolutely revolting, covered in the most hideous icing* (Bythell, 2017, p. 205).

Нікі принесла торт у формі велетенської гусені, який продавали в Morrisons зі знижкою, за 49 пенсів – от вона й купила його на вихідних. Мене верне від самого вигляду цього творива, вкритого огидною глазур'ю (Байзелл, 2019, с. 201).

Іронічний смисл створюється у фрагменті за рахунок кількох мовних засобів – стилістичного порівняння з кількісно-експресивним компонентом перебільшення *look like a giant caterpillar*, лексеми-інтенсифікатора *absolutely* в поєднанні з прикметником із негативною конотацією, а також (формально) найвищого ступеня порівняння прикметника, який і без того має закріплене в мові негативне конотативне значення найвищого ступеня – *hideous* ‘extremely ugly, extremely unpleasant’ (COD, 669). В цьому прикладі форма найвищого ступеня порівняння має стилістичну функцію інтенсифікатора.

Формальний підмет (*it looks...*) і специфічна синтаксична структура другого речення зумовили ряд абсолютно необхідних граматичних трансформацій у перекладі, який є бездоганним лексично й стилістично – з точки зору збереження іронічно-глузливого смислу фрагмента переклад можна вважати стилістично еквівалентним.

Перекладачка вдало підбирає стилістичні еквіваленти для виразів з інтенсифікатором *the most*, як-от у наступному фрагменті, де іронічно-оцінну модальність підкреслено у перекладі часткою:

16) *As I was sorting through the boxes of books from Haugh of Urr, I came across a copy of Collins French Phrasebook in a box. You really would have to be on **the most dismal** holiday to find the following phrases useful:*

«Someone has fallen in the water.»

«Can you make a splint?»

«She has been run over.» [...] (Bythell, 2017, p. 187).

*Перебираючи книжки з Го-оф-Ерра, я знайшов «Французький розмовник» Коллінза в коробці. **Паскудні ж** мають випасти канікули, щоби вам знадобилися такі фрази:*

- *Хтось упав у воду.*

- *Ви вмієте накладати шини?*

- *Її збила машина. [...] (Байзелл, 2019, с. 186).*

Тут також простежуємо іронію ситуації, коли очікуване не відповідає дійсному, як-от ці дивні нерадісні фрази в розмовнику для вивчення французької.

У нижченаведеному прикладі зневажливо-іронічний опис працівниці книгарні Ніки побудований на контекстуальному протиставленні стилістично маркованих лексем *Jehova's Witnesses* (назва однієї з християнських деномінацій, спеціальна лексика) зі словами, що глузливо описують хобі Ніки – *hobby of making strangely useless «craft» objects*. Окрім оцінно-негативного епітету *strangely useless*, іронічного забарвлення цієї одиниці додають лапки, ніби оповідач піддає сумніву якість того, чим займається Нікі. Речення «She is [...] one of Jehova's Witnesses, and that [...] defines her» підсилюється вставною конструкцією з вираженням зневажливо-оцінним значенням, яке експлікує іронічне ставлення автора до релігійних поглядів Ніки.

17) *She is in her late forties, and has two grown-up sons. She lives in a croft overlooking Luce Bay, about fifteen miles from Wigtown, and is one of **Jehova's Witnesses**, and that – along with her hobby of making **strangely useless «craft» objects – defines her** (Bythell, 2017, p. 4).*

*Її під п'ятдесят, і вона мати двох дорослих синів. Її **прикмети**: живе на фермі, розташованій над затокою Лус, кілометрів за двадцять п'ять від Вігтауна; належить до **свідків Єгови**; має хобі – майструвати **дивовижно ні на що не придатні предмети** (Байзелл, 2019, с. 10-11).*

Синтаксичні трансформації в перекладі цього уривку дозволили ввести в текст адекватні, притаманні українській мові

конструкції і підсилити іронічний ефект фрагмента завдяки списку «прикмет» із різномірною інформацією про Нікі.

Іронічний смисл нижчевказаного фрагменту тесту розкривається завдяки широкому контексту книжки й нашим знанням про персонаж. Як би не ставився автор до релігійних переконань Нікі, той факт, що вона віруюча людина, дає нам зрозуміти, що фраза *She was visibly upset to see me home safely* не відповідає дійсності. Можливо, вона засмутилася через надто швидке повернення, але аж ніяк не через «неушкодженість» свого боса.

18) *I got back to the shop from the sailing trip at 4 p.m. to a startled Nicky, who had no idea when we were due to return. She was **visibly upset to see me home safely*** (Bythell, 2017, p. 151).

*Я повернувся до книгарні майже о четвертій, чим дуже засмутив Нікі: вона поняття не мала, коли ми прибудемо, і **явно засмутилася, побачивши мене живим і неушкодженим*** (Байзелл, 2019, с. 151).

У творі Ш. Байзелла знаходимо приклади актуалізації комічного через такі антропонімічні ознаки, як прізвиська, які характеризують персонажа з точки зору його зовнішності, фізіології тощо. Наприклад, *Smelly Kelly* в уривкові:

19) ***Smelly Kelly** appeared at the precise moment that Nicky had disappeared for her lunch break. I suspect her nose is now finely tuned to detect the advance of Brut 33 and give her enough advance warning to escape when he is approaching.* (Bythell, 2017, p. 100).

***Смердючка Келлі** з'явився саме в ту мить, коли Нікі пішла на обідню перерву. Вона, мабуть, так натренувала ніс, що чує запах «Бруту 33» на відстані й устигає втекти ще до появи залицяльника* (Байзелл, 2019, с. 104).

Сленгова одиниця із яскраво вираженою негативною конотацією *Smelly Kelly* вдало передана в перекладі виразом, що нагадує дитячу дражнилку і є дуже близькою за оцінною конотацією до оригіналу. Іронічний ефект англійського уривку підсилюється завдяки контрастній за стильовими ознаками літературній лексиці в описі (*finely tuned, detect, advance, escape*), а також грі слів, оснований на контактному повторі лексеми *advance (to detect the advance, enough advance warning)* з різними контекстуальними значеннями. Гра слів, як відомо, не є самоціллю в перекладі, оскільки її неможливо передати повними стилістичними еквівалентами. Її функція в цьому тексті – підсилення іронічної модальності висловлення. Підсилення в перекладі засобами цільової мови відбулося завдяки

трансформаціям смислового розвитку (*натренувала ніс*) і компенсації (*залицяльник*).

Наведемо ще приклади іронічного опису персонажів за допомогою прізвиськ. У цих фрагментах лексеми *submariner*, *bishop*, *hat* використано для метонімічних номінацій персонажів за певною ознакою (рід діяльності, елемент одягу):

20) *Among the regulars is a charming retired submariner called Angus. He and I tend to huddle together and discuss the other buyers at the sale. He has nicknames for all of the regulars – **Dave the Hat, The Bishop** and others – none of them cruel, but all perfectly fitting* (Bythell, 2017, p. 14).

*Серед тамтешніх завсідників варто згадати Ангуса, милого підводника на пенсії. Ми з ним зазвичай тримаємося купи і пліткуємо про інших покупців. У Ангуса є прізвиська для всіх завсідників – **Кентарик Дейв, Єпископ** абощо: усі вони незлосливі й дуже влучні* (Байзелл, 2019, с. 20).

21) *I had a long chat with **Angus the submariner** about the conspicuous absence of **Dave the Hat**, who never misses a sale* (Bythell, 2017, p. 92).

*Ми з **Пнгусом-підводником** звернули увагу, що **Кентарика Дейва** не видно, а він-бо не пропускає жодного аукціону* (Байзелл, 2019, с. 97).

У перекладі важливо було підкреслити жартівливе ставлення автора тексту до своїх персонажів, що вдалося зробити морфологічними засобами, використавши зменшувальний суфікс – *Кентарик Дейв*.

Ще одним потужним інструментом створення іронічного смислу на лексичному рівні є метафора, яка традиційно співвідноситься із експресивно-емоційною функцією мовлення. Метафора – це троп, який виникає внаслідок накладання на пряме значення слова під впливом вузького чи широкого контексту додаткового смислу, який стає домінуючим (Калита, 2013, с. 110).

Наведемо приклад того, як автор за допомогою метафори описує письменницький стиль своєї подруги Анни, яка, попри літературний успіх, вважає себе не письменницею, а лінгвістичною імпресіоністкою, що на ходу переосмислює мову; це і зачаровує, і дратує автора:

22) *Her method of interpreting the words she hears through halfclosed ears and repeating them in a version that bears some proximity to the original, but with blurred lines, results in an occasionally*

incomprehensible stew of words, seasoned with a handful of Yiddish words that she picked up from her grandmother (Bythell, 2017, p. 10).

Почувши певне слово краєм вуха, вона починає повторювати його у викривленій версії, яка мало нагадує оригінал, і часом це породжує цілковито незрозумілий **мовний сун, приправлений дрібкою їдишних слівцець**, які вона чула від бабусі (Байзелл, 2019, с. 16).

Метафора *stew of words, seasoned with a handful of Yiddish words* набуває іронічно-саркастичного забарвлення під впливом прямого значення слова *stew* та негативно-оцінного означенням *incomprehensible*. В перекладі українською мовою метафору передано повним стилістичним відповідником зі збереженням іронічно-оцінного смислу.

Синтактико-стилістичні мовні засоби також можуть виражати іронічний смисл або використовуватись для емоційно-експресивного підсилення думки. Вираження комічного можливе через використання всього спектру наявних у мові синтаксичних засобів за умови продуктивного поєднання з семантичними неузгодженостями чи невідповідностями, які провокують сміхову реакцію. Речення, висловлення та текст є необхідними інструментами для створення контексту, у якому відбувається реалізація комічного ефекту.

Як-от у наступному прикладі, де засобом актуалізації іронії є ствердна відповідь на безглузді запитання відвідувача. Словосполучення *lucky day* вжито в переносному значенні, автор має на увазі протилежне тому, що говорить насправді, адже чиясь смерть не є приводом для радощів і не має нічого спільного з щасливим днем:

23) *Just as I was returning from the kitchen with my cup of tea, a customer with polyester trousers about six inches too short and a donkey jacket almost knocked it out of my hand and asked, «Have you ever had a death in here? Has anyone ever died falling off a stepladder in the shop?» I told him, «Not yet, but I was hoping today might be my lucky day.»* (Bythell, 2017, p. 54).

Я саме повертався з кухні із чаєм, коли покупець у спецівіці та полієстрових штанах, сантиметрів на 15 коротших, ніж треба, ледь не вибив мені чашку з рук і спитав:

– *А у вас тут ніхто не вбивався? Було таке, щоб хтось упав із драбини у книгарні й убився?*

Я відповів:

– *Ще ні, але сподіваюся, що сьогодні пощастить* (Байзелл, 2019, с. 58).

Переклад адекватно передає цей атмосферний діалог – недоречні запитання дивакуватого відвідувача й несхвальне ставлення до них з боку власника книгарні через іронічну відповідь.

Серед засобів вербалізації комічного на синтаксичному рівні у творі Шона Байзелла було виокремлено риторичні запитання. Риторичне питання, або емфатичне твердження, є виразним і продуктивним способом створення іронії, адже функція його в тексті – привернути увагу, посилити враження, підвищити емоційний тон, залучити читача у співпереживання, ніби змушуючи його самого робити висновки. В цій конструкції потенційно закладено здатність до вираження експресивних, емоційних, оцінних смислів.

Своєрідним епіграфом до роману «Щоденник книгаря» став уривок з книжки Орвелла у формі риторичного запитання. Важко переоцінити значення широких історико-філологічних знань для відтворення і розуміння тих форм іронії, які створюються за допомогою різноманітних цитатій. Цей засіб створення іронії надзвичайно поширений в англійській художній прозі. Авторська суб'єктивно-оціночна позиція виявляється у самому виборі матеріалу для цитування:

24) *Would I like to be a bookseller de métier? On the whole – in spite of my employer's kindness to me, and some happy days I spent in the shop – no.*

George Orwell, «Bookshop Memories», London, November 1936 (Bythell, 2017, p. 1).

Чи хотів би я стати книгарем de métier? Загалом – попри ласкавого роботодавця і певну кількість щасливих днів, проведених у книгарні, – ні.

Джордж Орвелл, «Спомини із книгарні», Лондон, листопад 1936 року (Байзелл, 2019, с. 7).

Через контраст між позитивним описом досвіду роботи і негативною відповіддю на риторичне запитання виникає іронічний смисл висловлення, адже слова *my employer's kindness to me, happy days* сприймаються у протилежному значенні. Ш. Байзелл, розвиваючи на перших сторінках книжки ідею, висловлену в епіграфі, в свою чергу, створює контрастний опис свого досвіду роботи в книгарні. Відповідь на власне риторичне запитання така ж, як і у Орвелла в цитаті – «Ні». Але в цьому контексті вона є повною протилежністю ідеї Орвелла: автор нічого не хотів би змінювати у своєму житті, тобто, він хоче залишитися книгарем. Іронічний опис

професійного досвіду в цьому фрагменті використано для висловлення позитивної оцінки:

25) [...] *before buying the shop I recall being quite amenable and friendly. The constant barrage of dull questions, the parlous finances of the business, the incessant arguments with staff and the unending, exhausting, haggling customers have reduced me to this. **Would I change any of it? No.*** (Bythell, 2017, p. 1).

[...] до того, як придбати книгарню, я був життєрадісним та доброзичливим, а до ручки мене довів шквал тупих запитань, загрозливе фінансове становище, невпинні суперечки із працівниками і нескінченні виснажливі спроби покупців поторгуватися. **Але чи я змінив би щось у своєму житті? Ні** (Байзелл, 2019, с. 7).

Для створення контрасту між негативним досвідом і несподіваною відповіддю у фрагменті використано інший потужний синтаксичний стилістичний засіб – паралельні конструкції. В перекладі їх потенціал збережено, хіба що змінено синтаксичну роль через необхідні перекладацькі граматичні трансформації – однорідні групи підметів в оригіналі стали однорідними додатками в цільовому тексті. Перекладачка вкотре застосовує експлікацію іронічних смислів лексичними засобами, словосполучення *а до ручки мене довів* є адекватною стилістичною заміною для вираження підтексту фрази *have reduced me to this*.

Наступний приклад демонструє використання ще одного синтаксичного засобу – вставленої конструкції для підсилення контрасту в тексті й створення іронії. Вставлена конструкція передає додаткові відомості до змісту речення. Її стилістична маркованість зумовлюється протиріччям, яке виникає між структурною автономністю та наявністю смислового зв'язку з основним реченням.

26) *Nicky decided that today – traditionally the busiest day of the festival – would be a good day to paint the shop windows and spent most of the morning doing that while I dealt with customers and the chaos of the first day of the Writers' Retreat* (Bythell, 2017, p. 209).

Нікі вирішила, що найлюдніший день фестивалю – прекрасний час для того, щоб перефарбувати у книгарні вікна, і займалася цим весь ранок, доки я намагався дати собі раду з покупцями й хаосом першого дня роботи Куточка письменника (Байзелл, 2019, с. 206).

Семантика словосполучення *good day* в умовах мікроконтексту виражає імпліцитне іронічне ставлення оповідача до поведінки своєї колеги. Відбувається накладання негативного контекстуального

значення на позитивне словникове. В перекладі не відтворено вставленої конструкції, протилежне значення фрази *прекрасний час для того, щоб перефарбувати у книгарні вікна* реалізується в протиставленні з початком речення – *найлюдніший день фестивалю*.

Іронічна оцінка може проявлятися через невласне пряму мову, яка володіє властивістю виражати емоційно-експресивне забарвлення і відтворювати дійсність в різноманітних суб'єктних відбитках. Наприклад:

27) *A ferrety man wearing a beret came to the counter and said, 'Just thought I'd tell you, you've got a book in the railway section called The Railway Man. It's not about railways, you need to move it to the right section.'*

No. I need to bludgeon you with it. (Bythell, 2017, p. 121).

До каси підійшов схожий на тхора чоловічок у береті:

– *Я просто хотів вам сказати, що у відділі видань про залізницю стоїть книжка «Залізничник». То от вона – не про залізницю. Вам треба переставити її у правильний відділ.*

Ні. Нам треба пристукнути вас цією книжкою (Байзелл, 2019, с. 125).

Невласне пряма мова дає можливість герою висловити свої справжні емоції. Провідне місце в створенні іронічного смислу належить, безперечно, лексичним одиницям, як-от у цьому фрагменті: *a ferrety man* – опис зовнішності, *bludgeon* 'to hit someone hard and repeatedly with a heavy weapon' (COD, p. 149) – неочікувана у цьому контексті лексема. Іронічний підтекст підсилюється на синтаксичному рівні за допомогою повтору-підхоплення і парцелляції: *...you need to move it to the right section – No. I need to bludgeon you with it.*

Перекладачка передає імпліцитний іронічний смисл англійських лексем українською мовою за допомогою засобів інших мовних рівнів, словотвірного (зменшувальний суфікс) і синтаксичного (порівняльна конструкція): *A ferrety man – схожий на тхора чоловічок.*

Експресивний синтаксис прямого мовлення також використовується для іронічної характеристики персонажів у творі, наприклад, у цьому уривкові оповідач глузує з Нікі, копіюючи її занадто емоційну манеру висловлюватися і вживати діалектизми:

28) *Nicky arrived and stared at the space where the commode had been: «Where's that hideous thing gone? Dinnae tell me that some idiot's*

bought it. Oh no, surely naebody could be that daft.» (Bythell, 2017, p. 121).

Нікі одразу втупилася в місце, де ще вчора стояв комод:

– А куди подівся цей каліч? Мені ти не казав, що якийсь ідіот на нього

поклав око. І як таких йолопів земля носе? (Байзелл, 2019, с. 125).

Створенню іронічного ефекту сприяє стилістично маркована лексика зниженого тону (*dinnae, naebody, idiot, daft*), емоційно-оцінний епітет (*hideous*), еліптична конструкція (*Dinnae tell me*). Задля збереження експресії уривка, перекладачка вдається до трансформації конкретизації (*hideous thing - цей каліч*), а щоби зберегти іронічний тон тексту, серед варіантів-синонімів обирає відповідники з негативною конотацією, діалектизми передано просторіччям (*втупилася, йолопів, земля носе*). Синтаксичні структури зазнали перетворень у перекладі – еліптичне речення перекладено повним, а емоційне ствердження – риторичним запитанням.

Висновки.

Сучасна лінгвістична парадигма характеризується особливою увагою до вивчення аксіологічного аспекту мовних одиниць. Цінності й оцінка виражаються через мову, фіксуються в мові, тому аксіологічна лінгвістика є значущим джерелом аксіологічної інформації.

Іронія в художньому тексті є одним з основних способів вираження оцінки автора щодо подій, персонажів і самого себе (самоіронія), оскільки реалізуючись лінгво-стилістичними засобами як текстова категорія, іронія тісно пов'язана з екстралінгвістичними факторами, що визначають творчу манеру письменника, такими як загальні філософські та мистецькі парадигми епохи, біографія і соціальний статус письменника, його етичні та моральні принципи.

Автобіографічний твір Шона Байзелла є яскравим прикладом того, як іронія може стати основним інструментом, творчою манерою письменника в сучасну постмодерністську добу. Іронізуючи, письменник звільняється від незадоволення, ненав'язливо й неагресивно критикує поведінку людей, суспільні явища, тенденції, пануючі ідеї. Такий твір сприймається з гумором, привертає увагу до певних проблем суспільного життя. Отже, іронія виконує не лише характерологічну функцію персонажів, функцію висміювання і т. ін., але й когнітивну – іронія є засобом мислення і пізнання дійсності, її основна мета – підкреслити значущість та серйозність ситуації.

Іронія є явищем вторинної номінації, сильно обумовленим контекстом. Вона реалізується мовними засобами усіх рівнів у мікро- і макроконтекстах художнього тексту, а також на рівні інтертекстуальності. Іронічне переосмислення відбувається шляхом зміни значення слова на протилежне (зміна денотативного значення), зміни позитивної оцінки на негативну і навпаки (зміна конотативного, аксіологічного значення), появи в контексті імпліцитного суб'єктивного оцінно-емоційного значення.

Переклад мовно-стилістичних засобів створення іронії потребує від перекладача враховувати аксіологічний компонент значення, що іноді призводить до експлікації іронічних смислів тексту оригіналу лексичними засобами цільової мови.

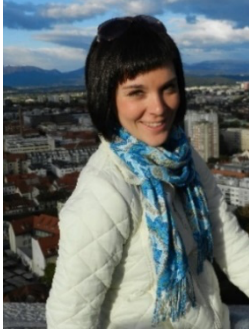
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Бабелюк, О.А., Бадюк О.О. (2021). Авторська постмодерністська іронія в англomовному художньому тексті. In *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*, 9. (с. 15-20).
- Білецька, О.О. (2016). Іронія як феномен культури (на прикладі британської літератури). In *Культура і мистецтво у сучасному світі*, 17 (с. 25-34). Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2016_17_6
- Галич, О., Назарець, В., & Васильєв, Є. (2005). Теорія літератури. Київ: Либідь.
- Дячук, О.В. (2019). Лінгвоаксіологічні особливості дискурсу соціальної реклами США. In *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*, 6(74). (с. 57-60). Острог: Вид-во НаУОА.
- Загнітко, А. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Донецьк: ДонНУ.
- Зорівчак Р.П. (1989). *Реалія та переклад*. Львів: Видавництво при Львівському державному університеті.
- Калита, О. (2013). *Засоби іронії в малій прозі (кінець ХХ – початок ХХІ століття)*. Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Кам'янець, А., Некряч, Т. (2010). *Інтертекстуальна іронія і переклад*. Київ: Видавець Вадим Карпенко.
- Ковалів, Ю.І. (2007). *Літературознавча енциклопедія: У двох томах*. Том 1. Київ: Видавничий центр «Академія».

- Ковалів, Ю.І. (2007). *Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Том 2.* Київ: Видавничий центр «Академія».
- Кузьмич, О.Я. (2015). *Мовні засоби творення комічного в українській прозі кінця ХХ століття – початку ХХІ століття.* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк.
- Мацько, Л. І., Мацько, О. М. (2006). *Риторика.* Київ: Вища школа.
- Попович, А. (1980). *Проблемы художественного перевода.* (Перевод со словацкого И.А. Бернштейн и И.С. Чернявской). Москва: Высшая школа.
- Походня, С.И. (1984). *Языковые средства выражения иронии в англоязычной художественной прозе (на материале английской и американской художественной литературы XIX– XX веков).* (Дисс. канд. филол. наук). Киев.
- Селіванова, О.О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми.* Полтава: Довкілля-К.
- Черненко, Г.А. (2018). *Мовленнєвий вплив на ціннісні системи: діапазон імовірностей.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Alba-Juez, L., Attardo, S. (2014). The evaluative palette of verbal irony. In *Evaluation in Context* (p. 93-116). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- Bythell, S. (2017). *The Diary of a Bookseller.* London: PROFILE BOOKS LTD.
- Байзел, Ш. (2019). *Щоденник книгаря.* (Переклала з англійської Ярослава Стріха). Київ: Наш формат.
- СУМ: *Словник української мови.* (1970-1980). Київ: Наукова думка.
Available at: <http://sum.in.ua/>
- COD: *The Concise Oxford Dictionary.* (2000). Oxford University Press.

Чеберяк А.М.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

КОНФРОНТАТИВНА СТРАТЕГІЯ ДИСКРЕДИТАЦІЇ В АСПЕКТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕГАТИВНО-ОЦІННОГО ВПЛИВУ

Сучасний політичний дискурс вирізняється безперервною боротьбою ідеологій, зіткненням полярних інтересів, використанням широкого спектру конфронтативних комунікативних стратегій задля створення негативного ставлення до суб'єктів політичного процесу, їх поглядів й намірів, результатів роботи. ЗМІ є основним каналом здійснення політичної комунікації, в результаті чого сформувався так званий політичний дискурс ЗМІ – складне комунікативне явище, що має на меті боротьбу за владу через формування суспільної думки, яке включає текст як вербалізований результат мовлення, контекст – ситуативний, соціокультурний й прагматичний, а також спеціальні мовні засоби, котрі відповідають цілям та завданням дискурсу. Основу політичного дискурсу ЗМІ становить сукупність медіа-текстів, що відносяться до політичної сфери суспільного життя та опосередковані друкованим або електронним каналом комунікації.

Політичний дискурс ЗМІ паралельно виконує інформативну й персуазивну функції (впливає на формування суспільно-політичної думки). Учасники політичного дискурсу ЗМІ передають не лише певний об'єм інформації для досягнення своїх невербальних цілей, але і способом передачі інформації, вибором тих чи інших лексичних одиниць маніфестують додаткові відомості. Саме ці відомості відображають систему аксіологічних координат, якість соціальних ролей, взаємостосунки між комунікантами тощо.

Особливістю будь-якого медіавидання є соціальна оцінність, що виявляється у відборі і класифікації фактів і явищ дійсності, у їх описі під певним кутом зору, у специфічних лінгвістичних засобах. Читач завжди отримує інтерпретацію інформації, як би не підкреслювався її об'єктивний характер, услід за автором він сприймає задану оцінку на сугестивному, емоційному рівні. Формування у читача потрібної оцінки відіграє величезну роль в ідеологічній орієнтації останнього.

Відповідно до того, як саме (позитивно чи негативно) читач почне ставитися до описуваної події, він і буде діяти у сучасному політичному процесі. Саме тому автори політичних статей використовують різноманітні лінгвістичні засоби та комунікативні прийоми для здійснення впливу на аудиторію та формування потрібної їм громадської думки.

Однією з конфронтативних стратегій, спрямованих на вираження негативної оцінки, є стратегія дискредитації. Її розуміють як макромовленневий акт, який реалізується у рамках певної мовленневої культури та є одним із видів потенційно конфліктної взаємодії. Він ґрунтується на підриві довіри до мовця, применшенні його авторитету, акцентуації його негативних якостей чи вчинків, поширенні негативної інформації про нього, формуванні його негативного іміджу в очах громадськості, заподіянні йому моральної, психічної, емоційної шкоди, що експлікується відповідними вербальними засобами. Стратегія дискредитації передбачає різкий тон висловлювань і оцінок в експліцитному плані тексту, що відображається у категоричності негативно-оцінних висловлень стосовно об'єкта дискредитації. Дискредитація завжди спрямована на мінімізацію, а подекуди навіть деструкцію мовної особистості адресата (Шарифуллин, 2004, с. 120); в її основі – цілеспрямований та усвідомлений характер мовних дій. Поняття дискредитації тісно пов'язане з поняттям мовленневої агресії, яка є формою мовленневої поведінки, спрямованої на образу, навмисне заподіяння шкоди, експресивне вираження негативного ставлення до адресата чи предмета мовлення.

Дискредитація передбачає імплементацію в умовах публічності, бо характеризується спрямованістю на реакцію спостерігачів, і тому наносить шкоду соціальному обличчю адресата. Так, комунікатору необхідно підірвати авторитет, применшити статус і навіть принизити об'єкт дискредитації, і одночасно зробити це применшення гідності переконливим для аудиторії. Задля досягнення цієї мети автор використовує характерне для стратегії дискредитації протиставлення ВОНИ – МИ. В групу МИ автор зараховує себе і читачів, ставлячи їх на один бік з собою проти об'єкта дискредитації. Група ВОНИ негативно оцінюється автором, викривається перед аудиторією шляхом апеляції до її думок, почуттів, емоцій, дій. Дискредитування співрозмовника активує категорію неввічливості, і тому є різновидом оцінного впливу. Тактики, які лежать в основі реалізації стратегії дискредитації,

об'єднані спільною ідеєю «вираження негативної оцінки». За нашими спостереженнями, ядро стратегії дискредитації становлять тактики звинувачення, осуду, образи, викриття та насмішки.

Об'єктом нашого дослідження стали вияви дискредитації у статтях про колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона, розміщені на інтернет-сторінці видання The Guardian (<https://www.theguardian.com/international>). Після звинувачень у брехні Борис Джонсон став об'єктом жорсткої критики журналістів, які для вияву негативної оцінки діяльності політика використали типові засоби стратегії дискредитації. Розглянемо їх детальніше.

Тактика звинувачення у стратегії дискредитації є однією з провідних. Звинувачення – це мовленнєва дія оцінного впливу, яка спрямована на почуття співрозмовника і належить до сфери соціально-правової оцінки поведінки. Звинувачення передбачає покладання провини на об'єкт оцінки за скоєння ним певної дії, злочину, порушення певних норм і законів, встановлених у суспільстві, а також розкриття, виявлення його негативних намірів, якостей. Тактика звинувачення надає можливість автору пов'язати негативні дії з особою, що їх здійснила, а також «оприлюднити» цю негативну інформацію, супроводжуючи її аргументами і фактами. Адресант виражає своє негативне ставлення до вчиненої дії, роблячи акцент на відповідальності адресата. Дослідниця Т.В. Дубровська вважає, що мотив засудження завжди присутній у звинуваченні, адресант впевнений, що дії, які виконує об'єкт звинувачення, є поганими, шкідливими для суспільства (Дубровская, 2003, с. 65). З огляду на це, суб'єкт звинувачення більшою мірою відчуває свою правоту, оскільки вважає, що оточення підтримує його оцінку. «Дії, слова, вчинки об'єкта звинувачення можуть завдавати йому моральної або фізичної шкоди, або не стосуватися його особисто, однак викликати неприйняття як такі, що не збігаються з його особистісними життєвими настановами» (Дубровская, 2003, с. 89). Вираження несхвалення за допомогою метамови можна пояснити так: Х відчуває негативне емоційне відношення до У, оскільки він вважає, що відповідно до норм та стандартів поведінки, прийнятих у цьому суспільстві, поведінка У не відповідає цим нормам (Герасимів, 2018, с. 34).

Звинувачення є особливо ефективним, здатним змінити ставлення читача до об'єкта дискредитації, якщо воно є соціально значущим, актуальним та відповідає емоційному переживанню адресата. Персуазивність звинувачення виражається в свідомому,

навмисному впливові на когнітивно-ментальну сферу читача. З іншого боку, негативні оцінки досягають сприйняття тих осіб, які піддаються звинуваченню, і тим самим завдають їм моральної шкоди.

Експліцитне звинувачення характеризується вживанням особливого шару лексики, в лексичному фоні якої є семантична доля «делікту»:

So Johnson is left to rage against the dying of the light. He will not go gentle into the night. He let it be known that Sunak double-crossed him. But really no one cares. He has been exposed as the charlatan and the fraud he is (The Guardian, 12/06/2023).

Автор висловлює свою зневажливу оцінку політика, називаючи його шарлатаном і злочинцем (the charlatan and the fraud he is). Така публічна оцінка діяльності екс-прем'єра покликана знизити комунікативний статус адресата звинувачення.

There is no crisis at Westminster so serious that it cannot be made to look trivial by the inclusion of Boris Johnson. And there is no scandal involving Johnson that cannot be explained, partially or wholly, by his lies.

A former prime minister turned his back on truth and put himself in contempt of parliament. Johnson lied because he had broken the rules that most other people observed during the pandemic, often at significant personal cost. He lied because he felt no duty of submission to rules imposed by his own government or any other authority. He lied because breaking rules and refusing to admit it had been a reliable method of self-advancement throughout his life, propelling him all the way to Downing Street. He lied because that is what he always does (The Guardian, 14/06/2023).

Нанизування конструкцій з дієсловом *to lie*, анафоричний повтор у поєднанні з паралельними конструкціями вказують на безвідповідальність політика та його привілейоване ставлення до правил, створюють особливий негативний тон висловлювання та посилюють аргументативний вплив на аудиторію.

Звинувачення шляхом апеляції до авторитету передбачає негативну оцінку об'єкта дискредитації через посилення на видатних/відомих або значущих для адресата осіб, інституцій тощо:

His character flaws have been well documented, Max Hastings, his former editor at the Daily Telegraph, commented just before Johnson became prime minister: "There is room for debate about whether he is a scoundrel or mere rogue, but not much about his moral bankruptcy, rooted in a contempt for truth" (The Guardian, 11/06/2023).

Таке звинувачення покликане зробити очевидним негативні моральні якості об'єкта дискредитації та дозволяє автору заручитися підтримкою третіх осіб, що робить його звинувачення більш обґрунтованим.

As a master of public manipulation Boris Johnson has ruined Britain's place in the world. Even before the Brexit referendum and Johnson's ascent to the cabinet and Downing St, Matthew Parris, a former Conservative MP, warned: "There's a pattern to Boris's life ... It's the casual dishonesty, the cruelty, the betrayal; and beneath the betrayal, the emptiness of real ambition; the ambition to do anything useful with office once it is attained" (The Guardian, 11/06/2023)

Наступний приклад демонструє непряме звинувачення у корупційній діяльності через натяк. Автор використовує маніпулятивний прийом узагальнення, генералізації прибічників власної точки зору (*not a single member of his family or supposed friendship group*), а імпліцитна оцінка знаходиться у контексті.

The main question left hanging is how such a man ever reached a position of power for which he was obviously unfit. What sickness in British politics produced the hallucination of merit in Johnson's candidacy for No 10? What did he ever believe in, apart from himself? There is not a single member of his family or supposed friendship group who would even dream of claiming he got into politics for public service. (The Guardian, 14/06/2023).

Імпліцитне звинувачення шляхом опису ситуації, яка склалася в результаті дій, вчинків, слів звинуваченого покликане дискредитувати та продемонструвати читачам неспроможність чинного політика.

He's gone. Again. Ducking and swerving, crashing and picking himself up, Boris Johnson is a political wrecker. He smashed David Cameron's leadership with his mendacious Brexit campaign, and then returned it to smash Theresa May. When he won and reached Downing Street, he made it a music-hall turn. The government was reduced to a shambles over Partygate, and was found to have broken the law during lockdown.

Johnson is a mess quite unsuited to high office. He brought discredit to Downing Street in the eyes of the world, and those who worked with him and knew him best told him a year ago that he had to stand down (The Guardian, 13/06/2023).

Подібною до звинувачення є тактика осуду. Вона покликана виявити негативне, несхвальне ставлення до об'єкта дискредитації,

дати гостру критичну оцінку його діям, і таким чином вплинути на його морально-емоційну сферу та поведінку, зробити явними його недоліки для істинного адресата-спостерігача. Засуджуючи, «суб'єкт дає негативну оцінку, виходячи з власного життєвого досвіду, уявлень про хороше і погане, морально-етичних норм у цілому» (Дубровская, 2003, с. 68). На відміну від звинувачення, де оцінка носить соціально-правовий характер, осуд стосується, передусім, морально-етичної сфери. У випадку звинувачення шкала цінностей, згідно з якою вчинок кваліфікується як негативний, є загальноприйнятною, у випадку ж осуду шкала цінностей встановлена індивідуально. У наступному прикладі автор засуджує зневажливе, на його думку, ставлення Джонсона до своїх виборців.

What struck me, watching the interaction, was Johnson's disgust, palpable beneath the pantomime bonhomie. He really likes votes; I'm not sure how much he likes voters. (The Guardian, 12/06/2023).

Автор натякає, що Джонсон може бути більш зацікавлений у політичних голосах, ніж у самих виборцях. Осуд виражається через використання слів «*disgust*» та зауваження про несправжню, удавану приязнь (*the pantomime bonhomie*), що створює негативне уявлення про політика.

Mr. Johnson had presided, if that is the right word for someone so narcissistic and slapdash, over the government of the disastrous Brexit deal; over the botched response to the Covid pandemic (the courts ruled on Thursday that Mr. Johnson's unredacted pandemic era WhatsApps will be handed to the Covid inquiry); and has showed a selfish disregard, verging on corruption, towards many of the most basic rules and ethics of government. (The Guardian, 06/06/2023).

Фрагмент тексту реалізує тактику осуду через оцінку негативного характеру політика, порушення ним етичних, моральних та правових норм.

Викриття спрямоване на виявлення злочинних чи негативних дій об'єкта дискредитації, розвінчання його позитивного образу та публічне оприлюднення вад політичного суб'єкта.

For all the damage that Johnson has done, his power to make everything trivial has proved self-diminishing. He thought he stood above the institutions that he corrupted, but he was brought down by conventional democratic mechanisms. He lies about lockdown parties were exposed by a free press and punished by parliament. The Tory majority he claims as proof of his unique popularity did not save him. The system that swallowed his shtick also disgorged him. The real tragedy is

that he was host to a more stubborn parasitic worm of an idea – the Brexit delusion that has nested in the guts of British politics and will not so easily be excreted. (The Guardian, 14/06/2023).

Крайньою формою реалізації стратегії дискредитації є тактика образи, яка концентрує усі форми мовленнєвої агресії щодо об'єкта дискредитації.

Образою є «такий ілокутивний мовленнєвий акт, за якого, внаслідок мовленнєвої агресії, відбувається пониження соціального статусу адресата», це «спосіб здійснення вербальної агресії, який сприймається у даній семіотичній (під)групі як різкий або табуйований» (Кусов, 2004, с. 7). Оцінне значення образи найчастіше є статусно-оцінним. Негативна оцінність знижує статус об'єкта оцінки, навіть якщо за об'єктивними ознаками суб'єкт оцінки має нижче соціальне положення. Образа може бути виражена у прямій або непрямій формі. До першої групи належать лексичні засоби з інвективним відтінком смислу, до другої – слова, які набувають подібного змісту у відповідному контексті. Експліцитні образи на лексичному рівні найчастіше марковані інвективами або пейоративами у поєднанні з вказівкою на реальний об'єкт негативної оцінки. Засобами вираження імпліцитної образи є слова, які початково не мали у своєму значенні інвективних відтінків смислу, проте набули їх в умовах контексту.

Нерівноправність соціальних статусів комунікантів у політичному дискурсі ЗМІ зумовлює практичну відсутність у текстах публікацій експліцитної образи, вираженої пейоративами за формулою «Ти – х» (де х – пейоратив-іменник з інвективним або вульгарним значенням). З огляду на правила етикету такі послання навряд чи могли б бути надрукованими на шпальтах видань. Домінують образи, виражені лексемами з пейоративним або негативно-оцінним значенням, що фігурують як образлива характеристика особи не прямо, а у контексті.

Так, наступні приклади демонструють пейоративну характеристику особи як такої, що має вади, засуджувані суспільством, або виявляє неповагу до суспільства та парламенту. Автор використовує яскраві метафори для приниження об'єкта дискредитації та одночасно створення яскравого образу для привернення уваги читачів.

His toxic self-involvement has contaminated the Conservative party so completely that even in rejecting him it inflates his vanity. He is a lump

of weapons-grade narcissium polluting the political era (The Guardian, 06/06/2023).

Розгорнуте метафоричне порівняння Джонсона з монстром-акулою, що становить загрозу для суспільства, виступає образливою характеристикою діяльності та особистості політика:

Contrary to one of his favourite riffs, Johnson wasn't the mayor in Jaws – he was the shark. An obvious monster, a proven menace, and ultimately a creature who needs a big mouthful of explosives. That process currently appears to be under way. There will be a sequel, of course, just as there were several unfortunate sequels to Jaws. The shark will continue its hyper-lucrative speech tour; the shark will do a bestselling memoir; the shark will become a much-laughed-at tourist sight as a second-tier theme park. Hey – it's a living. But for the greatest narcissist of the deep, who only made sense to himself in that one job, it is not a life. He won't disappear from view, but Johnson is now firmly condemned to the realm of diminishing returns (The Guardian, 13/06/2023).

Тактика образи може бути реалізована шляхом пейоративної характеристики особи як професійно-неспроможної, посередньої людини. Нам зустрілися кілька прикладів, де високопоставленого політика називають публічно клоуном, таким чином знецінюючи його діяльність.

The Clown-in Chief was shocked by his own success, and the rest is British ignominy. ... Clowns belong in the circus – but unless we take politics seriously there will be more like Boris Johnson. Politics is a serious business that needs to be conducted by serious people. Leave the clowns to the circus, the entertainers to comedy shows (The Guardian, 13/06/2023).

Для зневажливої характеристики особи може використовуватися насмішка, яка подекуди межує з образою, особливо за умови комунікативної дистанції між мовцями. Вона спрямована на те, щоб очорнити добре ім'я осіб, які займають високе соціальне становище у суспільстві.

Тактика насмішки полягає у вираженні комічно оформленої негативної оцінки у поєднанні з наміром завдати моральної шкоди об'єкту дискредитації, висміяти, досадити йому, виказати ворожість. Насмішка є фактично актом приниження, покликаним виказати презирливе ставлення засобами пародії або фальшивого вираження щирості. Предметом висміювання є якості об'єкта, які оцінюються адресантом як негативні: розумові здібності, поведінка, мовлення, думки, смаки, а також його оточення. Інвектогенний характер

тактики дає можливість оцінити насмішкуватий тон тексту як неприпустимий, такий, що дискредитує честь, гідність і ділову репутацію об'єкта висміювання.

But now, once again, the man a Labour official once memorably described as a “honking pudding”, and one followed by its own travelling circus, has returned. (The Guardian, 12/06/2023).

Даний фрагмент підкреслює негативну оцінку особистості та діяльності Бориса Джонсона, вказує на саркастичне та насмішкувате ставлення до його політичної особистості та оточення.

Насмішка тісно пов'язана з іронією. У політичному дискурсі іронія дуже часто вживається як прийом вербальної агресії, яка виконує насамперед інвективну функцію. Сама іронія не містить у собі дискредитуючого характеру, однак цей стилістичний засіб характеризується значною експресивністю, оскільки володіє емоційною та оціночною перлокутивною дією. На мовленнєвому рівні під час реалізації іронії нейтральні в стилістичному аспекті мовні засоби набувають експресивного значення (Гуз, 2009, с. 184). В наступному фрагменті автор використовує риторичні питання з саркастичним підтекстом, вказуючи на невідповідність між очікуванням і реальністю щодо поведінки Бориса Джонсона.

Can I just check something before we begin, because it feels as though we're dealing with a weight of irony that defies all known physics? Is Boris Johnson leaving British politics absolutely howling with anger because someone supposedly told him a lie? Is Boris Johnson wetting his pants thrice daily over the injustice of him being supposedly misled? Is Boris Johnson now appalled at someone else's supposedly casual relationship with the truth? It seems, incredibly, that he is. In which case I honestly don't think I could take this story more seriously. It's too perfect. Boris Johnson has been Boris Jihsonned. (The Guardian, 13/06/2023).

Отже, насмішка – один із засобів непрямого вираження негативних емоцій: вона націлена на імпліцитну демонстрацію негативного ставлення до дискурсу опонентів. Насмішку часто використовують для висміювання явища, яке являє собою велику цінність для комунікативного партнера. Об'єктом насмішки завжди є конкретна людина, її погляди, діяльність та результати її діяльності.

В даному випадку автор використовує насмішку для негативної характеристики об'єкта дискредитації через висміювання його близького оточення.

But arguably the most unbelievable thing of all is the Johnson allies who are still out there spouting off on how appallingly he's been treated.

Behold an absolute cavalcade of betas, who spent the nicest weekend of the year so far crying anonymous quotes down the phone about the guy who'd cheerily have sex with their wives while they were out of town doing some boring little job for him that he couldn't be arsed doing himself. And after reading some of their output over the past few days, I strongly suspect their only reaction to this would be to apologise for not having changed the sheets for him before they set off (The Guardian, 13/06/2023).

Отже, аналіз мовного матеріалу дозволяє зробити висновок, що стратегія дискредитації здатна здійснювати мовленнєвий вплив через арсенал мовних засобів, що супроводжуються різноманітними оцінними конотаціями, які формують у читача відповідне ідеологічне спрямування. Вона використовується для вираження негативного ставлення до опонента, зниження його авторитету, впливу або руйнування його репутації. Тактики стратегії дискредитації спрямовані на створення негативного уявлення про об'єкт дискредитації у свідомості аудиторії, зменшення довіри до нього, розкриття його недоліків та неправомірних дій, а також виклик негативної реакції читачів або слухачів. Однак важливо пам'ятати, що використання стратегії дискредитації може бути суб'єктивним і спрямовуватися на досягнення певної мети або відповідати переконанням автора тексту.

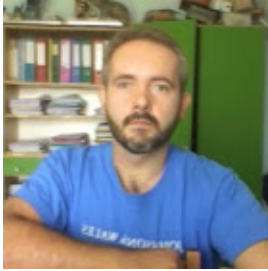
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Герасимів, Л.Я. (2018). Тактика звинувачення як конфронтативна тактика в комунікативній ситуації звинувачення/виправдання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія* (32), 34-37.
- Гуз, О.П. (2009). Насмішка та іронія як основні засоби вираження вербальної агресії в політичному дискурсі (на матеріалі промов Ж.-М. Ле Пена). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Розділ IV. Прагмалінгвістика* (6), 183-186.
- Гуз, О.П. (2015). Стратегія дискредитації і засоби її реалізації у політичному медіадискурсі (на матеріалі передвиборчих виступів кандидатів у президенти Ніколя Саркозі і Франсуа Олланда). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»* (53), 79-81.

- Дубровская, Т.В. (2003). Речевые жанры «осуждение» и «обвинение» в русском и английском речевом общении (*дис. ... канд. филол. наук*). Саратов.
- Кусов, Г.В. (2004). Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт (*автореф. дис... канд. филол. наук*). Волгоград.
- Чрділелі, Т.В. (2017). Мовні засоби вираження категорії оцінки в англomовному політичному дискурсі. *Одеський лінгвістичний вісник* (9) (Том 1), 250-256.
- Шарифуллин, Б.Я. (2004). Языковая агрессия и языковое насилие в свете юрислингвистики: проблемы инвективы. *Юрислингвистика-5. Юридические аспекты языка и лингвистические аспекты права*, 120-132.

МЕТОДОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ОЦІНКИ

Калініченко М.М.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ В ЛІТЕРАТУРНОМУ АНАЛІЗІ ТА АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ

Семантичні моделі, що увійшли до арсеналу світової гуманітаристики ще у 1970-ті роки та набули загального розповсюдження наприкінці минулого сторіччя, революціонізували магістральні напрямки літературознавства та сферу комп'ютерної обробки текстів, дозволивши машинам розуміти людську мову й виконувати такі завдання як переклад і статистичні дослідження текстів. Розглянемо особливості практичного застосування семантичних моделей у двох споріднених галузях, де науково-методичні засоби, які пропонуються фахівцям семантичні моделі, виявилися особливо корисними – мова йде про експертизу авторського права та літературний аналіз.

У галузі експертизи авторського права, семантичні моделі використовуються для аналізу значних обсягів тексту та ідентифікації можливих порушень авторських прав. Ці моделі здатні виявляти схожості між текстами, навіть якщо у них наявні радикальні перефразування, аналізуючи імпліцитний семантичний субстрат змісту слів та їхніх комбінацій. Застосування семантичних моделей у експертизі авторських прав та літературному аналізі істотно покращує ефективність і точність текстуального аналізу. Використання семантичних моделей у цих областях має величезний потенціал на майбутнє, зокрема, у програмах виявлення плагіату, або в розробці цифрових інструментів для допомоги експертам з авторських прав у їх роботі. Однак важливо усвідомлювати, що ці моделі також мають свої обмеження, і використовувати їхній інструментарій у поєднанні з іншими методами аналізу, щоб забезпечити більш цілісне і об'єктивне розуміння тексту. Зрештою, як це відбувається із будь-якою іншою новою технологією, ефективність

семантичних моделей для експертизи авторських прав та літературного аналізу немалою мірою залежить від фахових компетентностей експертів і науковців.

Latent Semantic Analysis (LSA) одна з найперших і найпопулярніших семантичних моделей літературного аналізу, що активно використовується у експертизі авторського права. Дана модель була представлена в роботах Томаса К. Ландавера, Пітера В. Фольца і Даррелла Лахама ще наприкінці 1990-х років. LSA – це математична, кількісна техніка, яка використовує декомпозицію з метою дослідження латентної семантичної структури тексту (Landauer, Foltz, Laham., 1998, p. 259-284.). Її використовують у різноманітних комп'ютерних застосунках для виявлення випадків плагіату та порушення авторського права.

Іншою популярною семантичною моделлю, яку використовують у витонченості авторського права, є тематичне моделювання, яку вперше представили Девід Блей, Ендрю Ні та Майкл І. Джордан у 2003-му році (Blei, Jordan, 2003, p. 993-1022). Тематичне моделювання – це техніка машинного навчання, яка ідентифікує латентні теми в тексті на основі співвідношення слів. Вона використовується в сфері авторського права для визначення теми твору та характеристики відмінностей досліджуваного тексту у порівнянні із оригінальним твором з метою визначення можливості добросовісного використання творів згідно з доктриною «fair use».

Загалом, як свідчить історія використання семантичних моделей літературного аналізу у сфері авторського права, цей науковий напрямок має істотний вплив на галузь, дозволяючи більш ефективно і точно виявляти випадки плагіату та порушення авторського права.

Розглянемо деякі з магістральних напрямків застосування семантичних моделей у літературному аналізі та експертизах текстів як об'єктів авторського права.

Одна з популярних семантичних моделей, яка використовується у експертизі авторського права, – це латентний семантичний аналіз (LSA). Його сутність полягає у аналізі взаємозв'язків між словами та виявленні їхньої імпліцитної семантики. Ця модель може бути використана для порівняння тексту двох документів та виявлення подібності змісту, навіть якщо використані відмінні слова або фрази. Ідентифікуючи ці схожості, експерти із авторського права можуть визначити, чи є один документ несанкціонованою копією іншого.

Для прикладу, з метою дослідження певного документа, що містить ознаки академічного плагіату, ми можемо використовувати семантичні моделі для аналізу цього документа та порівняння його з відомими джерелами інформації, щоб визначити, чи плагіат дійсно може бути підтверджений. З цією метою LSA застосовується для генерації так званої «векторно-просторової моделі» для документа, яка представляє досліджуваний об'єкт у вигляді набору векторів у багатовимірному просторі, де кожен вектор представляє різні слова або фрази у тексті. Наступним кроком є порівняння векторно-просторової моделі із аналогічними моделями інших відомих документів, таких як раніше опубліковані роботи або інші джерела інформації, щоб виявити ознаки схожості (Manning, Schütze, 1999, p. 123).

Подібним чином латентний семантичний аналіз у літературознавстві може бути використаний для визначення теми, аналізу розвитку персонажів та розуміння багаторівневого змісту тексту. Ця модель допомагає літературним критикам і науковцям відшукати такі приховані елементи тексту, які залишаються непоміченими під час першого «поверхневого читання» (що цілком відповідає основоположним принципам «close reading» Нової Критики).

Окрім латентного семантичного аналізу, у літературознавстві використовується так зване тематичне моделювання (topic modeling). Тематичне моделювання працює шляхом аналізу слів, котрі використовуються в тексті та групує їх за темами, заснованими на їх латентному змісті. Ця модель може допомогти літературним аналітикам визначити повторювані теми в тексті, а також простежити взаємозв'язки між різними персонажами і сюжетними точками. Втім, цей науково-методичний засіб використовується й у авторському праві. У галузі експертизи таких об'єктів авторського права як літературні тексти, згадані семантичні моделі можуть бути використані для аналізу значних обсягів тексту та виявлення можливих порушень авторських прав. Ці моделі здатні виявляти схожості між різними текстами, навіть якщо використані слова різні, аналізуючи латентний зміст цих слів (Aggarwal, Zhai, 2012; 2014, p. 208).

Topic modeling або ж тематичне моделювання виявилось цінним інструментом для експертизи об'єктів авторського права у кількох напрямках. Ось кілька конкретних прикладів:

- виявлення плагіату: topic modeling може використовуватись для виявлення випадків плагіату, порівнюючи теми документа із тими, що відомі з інших джерел. Наприклад, якщо два документи мають високу ступінь схожості в розподілі й розкритті змісту теми, це може свідчити про те, що один документ було скопійовано з іншого;

- визначення оригінальності: тематичне моделювання також може використовуватись для визначення оригінальності документа, порівнюючи його теми з тими, що відомі з раніше опублікованих робіт. Якщо документ має унікальний набір тем, які не дуже схожі з темами будь-яких інших відомих робіт, це може свідчити про те, що документ є оригінальним;

- аналіз порушення авторських прав: тематичне моделювання може використовуватись для аналізу порушення авторських прав, ідентифікуючи теми, які найбільш пов'язані з певним автором чи роботою. Порівнюючи ці теми з тими, що відомі з інших робіт, експерти можуть ідентифікувати можливі випадки порушення авторських прав.

Аналіз допустимого (несанкціонованого) використання: тематичне моделювання також може використовуватись для аналізу допустимого використання, ідентифікуючи теми, які найбільш пов'язані з певним використанням роботи. Порівнюючи ці теми з тими, що відомі з інших робіт, експерти можуть визначити, чи є певне використання трансформативним (тобто набуває ознак оригінального твору) чи похідним щодо оригінального тексту (Rosenberg, 2015, p. 98).

Хоча LSA й тематичне моделювання широко застосовуються у різних царинах аналізу тексту, вони мають деякі ключові відмінності, на які варто звернути увагу науковцям і фахівцям судової експертизи. LSA більше спрямоване на виявлення подібності семантичного субстрату між порівнюваними документами, в той час як тематичне моделювання більше спрямоване на виявлення спільних тем у межах одного документа. LSA також дещо краще підходить для виявлення академічного плагіату та порушення авторських прав.

Крім LSA й тематичного моделювання, існують й інші семантичні моделі, котрі набули розповсюдження у науковій практиці фахівців експертизи авторського права та літературного аналізу.

Векторне моделювання слів або ж word embedding – це ще один тип семантичної моделі, яка представляє слова у багатовимірному просторі їхніх лексичних зав'язків на основі контексту в семантичній структурі текстів (McMenamin, 2017, p. 49). У випадку експертизи

авторського права, векторне моделювання може бути використане для виявлення випадків плагіату, порівнюючи вектори різних документів. У літературному аналізі вони можуть бути використані для аналізу використання специфічної мови, еволюції персонажів, теми твору та ін.

Розпізнавання сутностей, що мають назви та імена (Named entity recognition, або ж NER): NER – це ще один тип семантичної моделі, яка ідентифікує та класифікує номіновані сутності в тексті, такі як люди, організації та місця. У випадку експертизи авторського права, NER може бути використане для виявлення посилань на захищені авторські права роботи в документі. У літературному аналізі воно може бути використане для аналізу відносин між різними персонажами, сюжетними елементами тощо.

Аналіз настроїв (sentiment analysis) – це специфічний різновид семантичної моделі, яка акцентує емоційний тон певного тексту. У випадку експертизи авторського права, аналіз настроїв може бути використаний для визначення того, чи є документ пародією, або прямим копіюванням вже існуючого твору (Jurafsky, Martin, 2014, p. 206-209). У літературному аналізі воно може бути використане для аналізу настрою і тону тексту, а також того, як вони змінюються із розвитком сюжету.

Синтаксичний аналіз збігів – це тип семантичної моделі, яка аналізує граматичну структуру речення. У випадку експертизи авторського права, цей тип може бути використаний для виявлення випадків парафразування в документах. У літературному аналізі використовується для аналізу синтаксису і структури тексту та його рецепції.

Загалом, існує багато різних типів семантичних моделей, які можуть бути використані у питаннях експертизи авторського права та літературного аналізу, й кожна з них має свої переваги і обмеження. Отже, вибір моделі буде залежати від конкретних потреб аналізу.

Хоча семантичні моделі довели свою ефективність як інструменти у сферах експертизи авторських прав та літературного аналізу, втім, вони мають кілька помітних обмежень та потенційних методичних недоліків. Назвемо деякі із основних проблем, що виникають при використанні семантичних моделей.

У першу чергу, мова йде про надмірну залежність від кількісного математичного аналізу. Семантичні моделі часто використовуються для обробки великого обсягу текстів, що може

призвести до акцентування кількісних показників та мінімізації значущості якісного експертного аналізу. Це, у свою чергу, неодмінно призводить до спотворення результатів й надавання хибної переваги автоматизованим засобам підрахунку.

Кожна семантична модель має власні переваги та обмеження. Отже, не існує жодної ідеальної моделі для усіх типів аналізу. Наприклад, застосування LSA призводить до помітних труднощів з ідентифікацією плагіату у тих випадках, коли порівнювані документи дуже відрізняються за змістом і структурою, тоді як тематичне моделювання потерпає від проблеми з ідентифікацією тонких семантичних структур в художніх текстах.

До числа недоліків належить й упередженість комп'ютерних моделей аналізу: семантичні моделі штучного інтелекту навчаються на великих обсягах текстової інформації, що може призвести до виникнення своерідної упередженості у написанні алгоритму. Наприклад, модель, тривалий час навчена на наборі даних, в якому переважають автори-чоловіки, матиме певні складнощі з точним аналізом текстів, написаних жінками.

Відсутність контексту: Семантичні моделі, застосовані для комп'ютерного аналізу, нерідко потерпають від проблем з урахуванням широкого семантичного контексту досліджуваного текстуального об'єкту. Зокрема, вони не здатні точно ідентифікувати культуральне або історичне значення певного тексту.

Неправильна інтерпретація значення: семантичні моделі ґрунтуються на статистичних структурах даних для ідентифікації підтексту, що може призводити до хибної інтерпретації семантичного значення. Наприклад, модель може виявити схожість між двома текстами, що базується на поверхневих лінгвістичних ознаках, а не на подібності визначального змістового підтексту.

Підводячи підсумки необхідно акцентувати, що попри те, що семантичні моделі мають багато переваг у сферах експертизи авторських прав та літературному аналізі, важливо усвідомлювати їхні обмеження та використовувати їх у поєднанні з іншими методами, щоб забезпечити більш комплексне розуміння тексту, що розглядається.

Ось декілька способів вирішення потенційних проблем з використанням семантичних моделей у галузі авторського права та літературному аналізі:

- комбінування кількісного та якісного аналізу: Щоб уникнути надмірного впливу автоматизованого кількісного аналізу, важливо

також включати в процес якісний аналіз, який здійснює людина-експерт. Це передбачає уважне прочитання текстів, врахування ширшого культурного та історичного контексту, фінальну експертну оцінку;

- використання відразу декількох моделей: замість того, що застосовувати лише одну семантичну модель, необхідно використовувати відразу декілька моделей для аналізу певного тексту. Це допоможе подолати обмеження кожної моделі та забезпечити більш детальний та комплексний підхід;

- вирішення проблеми надмірного впливу окремого комплексу даних: важливо переконатися, що набір даних, який використовується для навчання семантичної комп'ютерної моделі, є різноманітним та репрезентативним. Це передбачає збирання даних із різних джерел та використання варіативних методів для забезпечення рівноваги репрезентації різних груп у наборі даних алгоритму комп'ютерної моделі.

- студіювання ширшого контексту: хоча семантичні моделі здатні ефективно ідентифікувати подібні фрагменти в тексті, вони не завжди можуть врахувати культурний або історичний контекст, в якому розташований досліджуваний текст в цілому. Щоб вирішити цю проблему, важливо враховувати контекст, в якому було створено текст, та обов'язково залучати до формування кінцевих висновків проміжні умовиводи людини-експерта.

- верифікація результатів експертизи комісією спеціалістів: для уникнення хибної інтерпретації, результати семантичного аналізу можуть бути розглянуті групою спеціалістів, котрі добре обізнані із контекстом досліджуваних об'єктів. Це може допомогти забезпечити особливу точність аналізу та виявити важливі нюанси розуміння тексту.

В цілому, застосування вищеназваних підходів уможливило ефективне використання семантичних моделей в експертизі авторського права та літературному аналізі, а також допомагає ліквідувати чи гранично послабити їхні функціональні обмеження.

Представлений у публікації огляд сутності та особливостей використання семантичних моделей у експертизі авторського права та літературному аналізі дозволяє зробити наступні висновки. Семантичні моделі значно поліпшують ефективність аналізу текстів. Ці моделі використовують передові технології для ідентифікації структурних патернів, тем і схожих елементів у текстах, а також

дозволяють фахівцям отримати глибше розуміння творів, які вони аналізують.

Хоча семантичні моделі мають багато переваг, вони також мають свої функціональні обмеження. Важливо бути обізнаним із цими обмеженнями та використовувати аналітичні моделі у поєднанні з іншими методами для забезпечення більш комплексного розуміння тексту.

Є кілька способів вирішення можливих проблем з використанням семантичних моделей, зокрема поєднання кількісного та якісного аналізу, використання відразу декількох моделей, врахування упереджень селекції аналітичних відомостей, студіювання ширшого контексту, додаткова перевірка результатів експертами-людьми.

Зрештою, використання семантичних моделей в експертизі авторського права та літературному аналізі має величезну практичну цінність, але важливо бути обізнаним з їх обмеженнями та використовувати їх разом з іншими методами аналізу для забезпечення максимального об'єктивного і всебічного дослідження. Із розвитком технологій будуть розроблені нові й досконаліші семантичні моделі, які дозволять проводити ще більш детальний аналіз текстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Aggarwal, C.C., & Zhai, C. (2012). *Mining text data*. Berlin: Springer Science & Business Media.
- Blei, D.M., Ng, A.Y., & Jordan, M.I. (2003). Latent Dirichlet allocation. *Journal of machine learning research*, 3(Jan), 993-1022.
- Jurafsky, D., & Martin, J.H. (2014). *Speech and language processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics, and speech recognition*. London: Pearson Education.
- Landauer, T.K., Foltz, P.W., & Laham, D. (1998). An introduction to latent semantic analysis. *Discourse processes*, 25(2-3), 259-284.
- Manning, C.D., & Schütze, H. (1999). *Foundations of statistical natural language processing*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- McMenamin, G.R. (2017). *Basic text mining: classify, cluster, visualize data*. CRC Press.
- Rosenberg, M. (2015). *Text mining with R: A tidy approach*. Sebastopol: O'Reilly Media, Inc.

Павлова О.І.

кандидат філологічних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет

ЕПОНІМИ ЯК МЕТАОЦІННІ НОМІНАЦІЇ

Це дослідження присвячене комплексному вивченню епонімічних термінів – номінацій, які утворені від власних назв, або за їхньою участю, і які активно функціонують в англійських терміносистемах науки і техніки. Цілісна картина епонімічних термінів, яка враховує всю різноманітність цього явища, досі перебуває на етапі становлення. Відсутність більш-менш повного опису основних проблем епонімічних термінів серйозно утруднює як роботу з систематизації, уніфікації й стандартизації цих номінативних одиниць, так і практичну роботу з перекладу наукової літератури й документації, які рясніють епонімічними термінами, і з обміну інформацією між спеціалістами різних країн.

Отже, актуальність дослідження зумовлена такими факторами: 1) широким розповсюдженням епонімічних термінів у наукових термінологіях англійської мови; 2) відсутністю універсального, загальноприйнятого визначення епонімів; 3) недостатньою вивченістю цих номінацій; 4) необхідністю визначення мовного статусу епонімічних термінів, які мають власні структурні й семантичні особливості; 5) важливістю дослідження словотвірного потенціалу епонімів; 6) наявністю діаметрально протилежних оцінок цього об'єкта дослідження.

Метою дослідження є комплексне вивчення епонімів та їх особливостей у терміносистемах англійської мови й аналіз різноманітних оцінок цього мовного об'єкта вченими-лінгвістами.

Завданнями праці є: 1) надати визначення епонімам; 2) дослідити їхні структурні, семантичні особливості й словотвірний потенціал; 3) розглянути різні оцінки цього об'єкта дослідження; 4) визначити мовний статус епонімів.

Мовний матеріал дослідження – 105 термінів-епонімів у галузі політології сучасної англійської мови, відібраних методом суцільної вибірки із сфери фіксації, тобто із словника (Collin, 2004).

Дослідження мовних характеристик епонімічних термінів, особливостей функціонування в науковій літературі, мовного статусу цих номінацій являє собою одну із найактуальніших проблем термінознавства. Цю проблему вивчали вчені різних країн: М. Дзюба, Б. Михайлишин, Р. Микульчик, М. Конопляник, О. Сабан (Україна), Г. Беженарь (Молдова), Дж. Менжик, Б. Нерадко-Іваницька (Польща), Ф. Попеску, Д. Соркару (Румунія), С. Танеева (Болгарія), Б. Капуццо (Італія), Ю. Вітворт, О. Войводт, Е. Маттесон (Велика Британія), В. Вахрамеева, Н. Новінська, О. Какзанова, В. Лейчик, О. Суперанська (Росія) та ін. Праці вищезгаданих лінгвістів і термінознавців присвячені різним аспектам вивчення епонімічних термінів: проблемі мотивованості, особливостям структури і семантики, функціям епонімічних термінів, позитивним і негативним якостям, оцінюванню епонімів і т. ін.

Аналіз наукової літератури показує, що більшість досліджень на матеріалі різних національних мов присвячено вивченню епонімічних термінів медичної науки взагалі, і певних галузей медицини зокрема. І це цілком зрозуміло, тому що саме медична термінологія в будь-якій мові налічує найбільшу кількість епонімічних термінів – 9000 мовних одиниць.

Однак, не зважаючи на значну кількість досліджень епонімічних термінів у різних галузях науки і техніки (медицина, фізика, хімія, соціологія, спорт, авіація), вивчення проблеми функціонування епонімічних термінів у різних термінологіях англійської мови не можна вважати вичерпним. Майже зовсім не вивчені епонімічні терміни та їх особливості в деяких галузях знань: музика, астрономія, політологія і т. ін. Саме тому епонімічні терміни політології англійської мови відібрані нами як об'єкт дослідження.

Слід зазначити, що учені починають використовувати слово «епонім» як лінгвістичний термін (який позначає об'єкт, на який перейшла власна назва) в 60-80-х роках ХХ століття.

Розглянемо декілька дефініцій епонімів у сфері термінології.

Епоніми це терміни, до складу яких входять прізвища відомих вчених, дослідників, першовідкривачів об'єктів, явищ, процесів.

Під епонімами, які функціонують у професійних мовах, зазвичай розуміють «лексичні одиниці, елементами структури яких виступають власні назви, які позначають авторів відповідних

об'єктів, явищ, одиниць вимірювання або які надані на честь відомих діячів науки, культури» (Лейчик, 1982, с. 12).

Термін-епонім – це термін, який містить у своєму складі власну назву, що представлена антропонімом, топонімом чи міфонімом, або термін, утворений від власного імені безафікським (за допомогою метонімічного переносу) або афіксальним способом (Какзанова, 2013, с. 62).

Як бачимо, за своїм змістовим наповненням всі представлені визначення епонімічних найменувань у царині термінознавства не суперечать одне одному, а доповнюють одне одного.

Спостереження за англomовною професійною науковою літературою в різних галузях науки і техніки показують, що епоніми функціонують у термінологіях більшості наук.

Епоніми зустрічаються у низці гуманітарних наук, що вивчають людину як суспільну істоту та все нею створене, а саме в таких галузях як:

літературознавство: *scroodge, Robinsonade, Burns stanza, Miltonic sonnet*;

психологія: *Freudianism, Frieling test, Hamilton rating scale for depression*;

музикознавство: *theremin, bandoneon, saxophone, sousaphone, Aeolian harp*;

спорт: *Diamidov turn, Voronin vault, Korbut flip, Barnes defence, JMS control*.

А також епоніми використовуються у ряді суспільних наук, що досліджують суспільство як систему в цілому, так і його частини, функції та елементи, зокрема у таких галузях як:

географія: *Barents Sea, the Strait of Magellan, Richtu magnitude scale*;

історія: *Pyrric victory, Jacobite rebellions, the Elizabethan era*;

соціологія: *Fordism, Marxist sociology, Spencer' s industrial society*;

політологія: *maoism, Clintonism, Reaganomics, Jacksonian democracy*.

Крім того, епоніми функціонують у низці природничих наук, що вивчають явища навколишнього світу в живій та неживій природі, і в основному в таких галузях:

медицина: *Apgar score, Alzheimer disease, Parkinson disease*;

фізика: *volt, joule, dalton, Ohm' s law, Bohr magneton, Hamiltonian function*;

хімія: *gallium, bakelite, curie, becquerel, Kelvin scale, Avogadro number*;

астрономія: *gal, Draper, Airy disk, Andromeda constellation, Fermi paradox*.

І, насамкінець, слід додати, що англомовні епоніми зустрічаються і в терміносистемах технічних наук, особливо у таких галузях:

архітектура: *mansard, Palladianism, Dionysiac architects, Palladian window*;

автомобілебудування: *Buick, Diesel engine, Wankel engine, Stirling engine*;

авіація: *Antonov A-13, Doppler radar, Venturi tube, Pitot tube, Laval nozzle*.

Отже, спостереження за англомовною спеціальною науково-технічною літературою підтверджують, що епоніми широко розповсюджені в термінологіях різних галузей як науки, так і техніки.

Розглянемо основні структурні, словотвірні й семантичні особливості епонімів англійської терміносистеми політології.

Політологія це соціальна наука, яка вивчає політичне життя суспільства в його різноманітних виявах, заглиблюючись у таємниці політики і влади, закономірності діяльності політичної еліти, партій лідерів, соціальних верств і народних мас.

Наш корпус англомовних одиниць політології налічує 105 епонімічних термінів. За структурою всі досліджувані терміни поділяються на 2 класи: терміни-слова (непохідні, афіксальні, складні) і терміни-словосполучення (двокомпонентні і трикомпонентні).

Епонімічні терміни-слова у нашому мовному матеріалі є найчисленнішою групою, яка включає 75 мовних одиниць, що складає 71,4 % всього корпусу політологічних термінів, наприклад: *Albion, Arabism, Castroism, chauvinist, Keinesianism, Clintonomics* та ін.

Епонімічні терміни-словосполучення налічують 30 одиниць, що становить 28,6 % всього мовного матеріалу, наприклад: *Monroe doctrine, Hutton enquiry, Gandhian socialism, Schengen agreement* і т. ін.

До непохідних епонімів політології належать: *Albion, guillotine, Hansard, quisling* (всього 4 терміни). Розглянемо смисл цих термінів: *Albion (the oldest name of the island of Great Britain has become the*

name of the country), quisling (the name of the Norwegian collaborator with the Nazis, Vidkun Quisling, has become a common noun to signify a person who gives support to the enemy of their country), guillotine (the name of the machine formerly used in France for executing criminals by cutting off their heads named after Joseph-Ignace Guillotin, a French politician who proposed the use of the device, has become the term which means a motion in the House of Commons to end the debates on a clause of a Bill at an agreed time), Hansard (the name of Luke Hansard, the English printer who first published the reports of everything that is said and done in the House of Commons and House of Lords, which has become the common name of these reports).

Непохідні англійські терміни політології утворені семантичним способом термінотворення, тобто за допомогою метонімічного переносу.

До афіксальних епонімів політології належать: *Baathism, Blairism, chauvinism, Gaullism, Marxism, Marxist, Maoist, Zionist* і т. ін. (всього 61 термін).

Словотвірний аналіз похідних епонімів свідчить, що всі вони утворюються додаванням суфіксів: *-ism, -ist, -ite* до твірної основи, яка представлена власною назвою, наприклад: *Blairism (political policies and style government of Tony Blair, Prime-Minister of Great Britain in 1997-2007), Gaullism (the national and conservative policies of General de Gaulle, leader of France after WW2), Maoism (the communist ideas developed by Mao Zedong), Kemalism (the founding official ideology of the Republic of Turkey), Zionist (a supporter of Zionism, Zion is a hill in Jerusalem), Trotskyite (a person who supports the ideas of Leon Trotsky, a Russian revolutionary, political theorist)* і т. ін.

Похідні англійські терміни політології утворені афіксальним способом термінотворення за такими продуктивними словотвірними моделями:

1) *R + suf: Husakism, Castroism, Francoism, Fabianism, Guevarism, Gandhism, Erdoganism, Kemalism, chauvinist, Brownite* (56 од.);

2) *R + suf + suf: Keinesianism, Kremlinologist, Machiavellianism, Balkanization, Europeanism* (5 од.).

Отже, як свідчить аналіз, за допомогою суфіксу *-ism* утворюються іменники на позначення політичного руху, революційної теорії, політичної філософії, економічної філософії, економічної політики, політичної доктрини, партійної ідеології, політичного режиму, політичної ідеології і т. ін. У ролі власних назв

виступають прізвища відомих політичних діячів, революціонерів, ідеологів, лідерів держав тощо. За допомогою суфіксів: *-ist, -ite* утворюються іменники на позначення прихильників певних політичних теорій, доктрин, режимів, ідеологій, філософії і т. ін.

До епонімічних термінів-складних слів політології належать: *Marxism-Leninism, Obamacare, Gerrymandering, Obamanomics, Reaganomics, Clintonomics, Nixonomics, Abenomics, Butskellism, Blatcherism* (всього 10 одиниць).

Слід зазначити, що епонімічні складні терміни утворені за допомогою осново- і словоскладання як способу термінотворення, який у нашому матеріалі поділяється на такі 3 підтипи:

а) складання повних слів або основ, наприклад: *Marxism-Leninism > Marxism (the communist ideas of Karl Marx, a German philosopher) + Leninism (communist ideas put forward by the Russian follower of Marx, Vladimir Lenin who ruled Russia after the Revolution in 1917), Obamacare > Obama (the name of the President of the USA) + care (the Affordable Care Act), gerrymandering «виборча географія» (the political manipulation of electoral district boundaries with the aim of electoral fraud, which is named after the American politician Elbridge Gerry) > gerry + mandering (3 од.);*

б) складання повного слова з частиною іншого слова, наприклад: *Obamanomics (the economic policy of Barack Obama administration) > Obama + economics, Abenomics (the economic policies implemented by the government of Japan under the leadership of Prime Minister Shinzo Abe since 2012) > Abe + economics, аналогічні приклади: Reaganomics > Reagan + economics, Clintonomics > Clinton + economics, Nixonomics > Nixon + economics (5 од.);*

в) складанням частин двох слів з додаванням суфіксу *-ism*: *Butskellism (the relatively similar policies of the Conservative and Labour Parties in the UK in the 1950-s, when Richard Austin Butler and Hugh Gaitskell were the chancellors of the two parties when in power) > Butler + Gaitskell + -ism; Blatcherism (the term has been used to refer to the thesis that a policy model of Margaret Thatcher government, distinct from one-nation conservatism, was resurrected when Tony Blair came to power) > Blair + Thatcher + -ism (2 од.).*

Отже, основні словотвірні моделі епонімічних складних термінів відповідно такі: 1) *N + N*, 2) *R + R fr*, 3) *R fr + R fr + Suf*.

До епонімічних термінів-словосполучень політології належать двокомпонентні мовні одиниці: *Townshend acts, Maastricht Treaty, Hansard reporter* (всього 28 одиниць) і трикомпонентні терміни: *John*

Birch Society, Pim Fortyun List (всього 2 одиниці). Розглянемо смисл цих термінів: *Townshend acts (these were a series British acts of Parliament passed between 1767 and 1768 introducing a series of taxes and regulations to fund administration of the British Colonies in America. They are named after the Chancellor of the Exchequer, Charles Townshend, who proposed the program), Maastricht Treaty (the treaty of the 1-st November 1993 by which the member states of the European Community established the European Union, it is named after the town in the Netherlands), Jim Birch Society (a right-wing political organization formed in the USA to fight communism, it was named after John Morrison Birch, a captain), Hansard reporter (one of the people who take notes of the debates in Parliament to be printed in Hansard), Pim Fortyun List (it was a Dutch right-wing populist and nationalist party founded in 2002 by Pim Fortyun).*

Епонімічні терміни-словосполучення утворюються в нашому мовному матеріалі за допомогою синтаксичного термінотворення за такими продуктивними моделями:

N prop + N com: *Nolan committee, Geneva Convention, Geneva Protocol, Brezhnev doctrine, Hutton inquiry, Benes decrees, Kennedy doctrine, Sherman statement, Dayton accords, Monroe doctrine, Schengen agreement* (15 од.);

Adj + N com (де ад'єктивний компонент виражено морфологічним похідним оніма): *Gandhian socialism, Gandhian economics, Gladstonian liberalism, Jacksonian democracy, Jeffersonian democracy* (5 од.);

Малопродуктивними моделями у нашому мовному матеріалі є такі:

(N prop)'s + N com (де онім використовується у присвійному відмінку): *Husak's children, Okishio's theorem, Lloyd's register* (3 од.);

N prop + N prop: *Jim Crow, Dorothy Dixier* (3 од.);

N + (prep) + N prop: *Treaty of Rome, Treaty of Paris* (2 од.);

N prop + N prop + N com: *John Birch Society, Pim Fortyun List* (2 од.).

Як показують спостереження за мовним термінологічним матеріалом, за семантичної структурою всі досліджувані епонімічні терміни є однозначними.

Однією із властивостей аналізованих термінів-епонімів є синонімія. Синонімію у термінології описують як співвідношення між позначеннями, які передають те саме поняття у одній фаховій мові. У досліджуваній термінології політології функціонують абсолютні

синоніми, як і взагалі в наукових термінологіях. Повні або абсолютні синоніми це синоніми, повністю рівнозначні і, загалом, тотожні за вживанням.

У нашому матеріалі функціонують синонімічні пари / ряди, які зафіксовані й в словнику: *Dayton accords*, *Dayton peace agreement*; *Keynesianism*, *Keynesian economics* і т. ін. (усього 15 синонімічних пар / рядів, тобто 14 % усього корпусу досліджуваних термінів).

Аналіз показує, що синонімічні пари / ряди мають такі зразки:

1) епонімічний термін = кваліфікативний термін: *Peronism* = *justicialism* (*justice* + *socialism*) (1 од.);

2) епонімічний похідний термін = епонімічний похідний термін, але з різною кількістю морфем у складі терміна: *Machiavellism*, *Machiavellianism* (1 од.).

3) епонімічний термін-слово = епонімічний термін-слово: *Erdoganism* = *Tayyipism* (*the name of Turkish President Recep Tayyip Erdogan*), *Kemalism* = *Ataturkism* (*the name of the former president of Turkey Mustafa Kemal Ataturk*), хоча в обох випадках ці власні назви називають одну й ту саму людину; *Kremlinologist*, *Kremlin-watcher* (3 од.);

4) епонімічний двослівний термін = епонімічний двослівний термін (або ряд термінів): *Sherman statement* = *Shermanesque statement* = *Cherman speech* = *the full Sherman*; *Townshend acts* = *Townshend duties* (2 од.);

5) епонімічний термін-слово = епонімічний термін-словосполучення: *Keynesianism* = *Keynesian economics*; *Poujadism* = *Poujadist movement*; *Sandinismo* = *Sandinista ideology*; *Dengism* = *Deng Xiaoping theory*; *Kadarism* = *Hungarian thaw* (5 од.);

6) епонімічний двослівний термін = епонімічний трислівний термін: *Dayton accords* = *Dayton peace agreement*; *Lloyd's Register* = *Lloyd's register of shipping*; *Maastricht treaty* = *Treaty of Maastricht* = *Treaty of European Union* (3 од.).

Перший, другий і третій зразки належать до лексичних, а четвертий, п'ятий і шостий до синтаксичних синонімів з-поміж епонімічних термінів у політологічній термінології англійської мови.

Вивчення значень, дефініцій і зв'язків з поняттями досліджуваних термінів дало змогу розробити тематичну класифікацію, яка може мати такий вигляд:

1. політичні, філософські й соціальні доктрини: *Colbertism* (*an economic and political doctrine in the 17-th century in France created by Jean-Baptist Colbert*), *Gladstonian liberalism* (*a political doctrine*

named after British Victorian Prime-Minister William Ewart Gladstone), Kennedy doctrine, Brezhnev doctrine, Marxism, Leninism, Stalinism, Trotskyism, Maoism, Blanquism, Castroism, Gandhism, Georgism та ін.;

2. соціально-політичні організації та рухи: *Fabian Society (a political organization founded in Britain with the aim of development of socialism by gradual lawful means, it was named after «Fabius, the Delayer», a Roman statesman and general of the 3-rd century BC), Kirchnerism (an Argentine political movement based on populist ideas formed by Nestor Kirchner, President of Argentine), Zapatismo (the armed movement identified with the ideas of Emiliano Zapato, leader of the Mexican revolution in 1911), John Birch Society, Peronism, Machnovism і т. ін.;*

3. політичні й економіко-політичні ідеології: *Metaxism (the Greek authoritarian nationalist ideology associated with Joannis Metaxas who served as the Prime-Minister of Greece in 1936-1941), Husakism (the ideology of Husak's normalization and federalism, named after Czechoslovak leader Gustav Husak in 1969-1989), Dengism, Craxism, Gaitskellism, Fortuynism та ін.;*

4. політичні режими: *Kadarism (the variety of socialism in Hungary following the Hungarian revolution of 1956), Francoism (a fascist regime in the Francisco Franco era: 1939-1975 in Spain), Hitlerism (a totalitarian dictatorship with racism and antisemitism as central ideological features of the regime in Germany known as the Third Reich in 1933-1945) і т. ін.;*

5. політика урядів і партій: *Blairism (the political policies and style government of Tony Blair, Prime Minister of Britain in 1997-2007), Dilalism (the Yugoslav communist politics of the influence of Yugoslav communist Milovan Dilas), Faragism, Gaullism, Thatcherism та ін.;*

6. політичні договори, угоди, протоколи тощо: *Dayton accords (an agreement signed in the American city Dayton by the presidents of Croatia and Serbia in 1995, to end hostilities in the former Yugoslavia), Geneva protocol (the international agreement to limit the use of chemical and biological weapons in 1977, 2005), Geneva convention, Schengen agreement, Maastricht treaty, Treaty of Rome, Treaty of Paris.*

Аналіз наукових праць, які висвітлюють епонімічні терміни як об'єкт дослідження, показує, що оцінки цього об'єкта є доволі різними, а іноді й діаметрально протилежними.

Для аналізу й оцінки епонімів, як правило, служить ряд оцінних параметрів, які визначаються вимогами, які висуваються до термінів взагалі, і епонімічних термінів зокрема. До таких параметрів

належать: мотивованість, системність, точність, однозначність, відсутність синонімії, стилістична нейтральність.

Спочатку розглянемо погляди вчених, які негативно оцінюють епоніми, які функціонують в різних термінологіях різних мов.

Необхідно зазначити, що, у першу чергу, для термінознавства важливим є зв'язок терміна з науковим поняттям, а також ступінь відображення у терміні істотних ознак поняття, тобто мотивованість. Питання мотивованості епонімів залишається дискусійним. Так, В. Лейчик прираховує терміни-епоніми до немотивованих, при цьому під мотивованістю терміна мається на увазі «пояснювальність значення терміна, з одного боку, значенням тієї лексичної одиниці, на базі якої він існує, а з іншого боку, поняттям у системі понять теорії, яка описує певну спеціальну галузь знання або діяльності» (Лейчик, 1994, с. 111).

До негативної ознаки епонімічних термінів належить незручність використання цих термінів при актуалізації комунікативної функції, що зумовлено в основному тим, що при уведенні тих чи інших назв, у склад яких входить власна назва, необхідно обов'язкове посилання на біографічну довідку носія оніма (Кисель, Дубских, Ломакина, Босик, 2019).

Терміни-епонімам не вистачає наукової точності, тому їхнє використання може призводити до плутанини, непорозуміння і перешкоджати науковому спілкуванню у глобалізованому світі (Woywodt, Matteson, 2007).

Терміни-епоніми можуть бути ненадійними і плутаними на прагматичному рівні. Вони можуть мати синоніми і бути омонімічними, тому що головні складові частини термінів-епоніма, тобто оніми, можуть бути названими на честь декількох осіб, які мають однакові прізвища, такі явища спостерігаються в медичній термінології різних національних мов (Caruzzo, 2008).

І, насамкінець, до негативних рис епонімів слід віднести складність адекватного транскрибування і вимови деяких епонімів (Вахрамеева, 2003).

А тепер розглянемо думки і погляди лінгвістів, які позитивно оцінюють цей тип термінологічної номінації.

Позитивною ознакою епонімічних термінів учені вважають повну або часткову мотивованість цих термінів, причому під мотивацією термінів-епонімів, як показує аналіз, розуміють різні поняття. Так, на думку О. Какзанової, терміни-епоніми є асоціативними термінами, в яких мотивування виражається опосередковано, за допомогою різного

роду асоціацій (Какзанова, 2010, с. 24). Н. Новінська також визнає епонімічні терміни семантично мотивованими, але пояснює, що існують різні форми мотивації цих епонімів: енциклопедичне значення антропоніма, факт включення конкретної номінативної одиниці в ряд термінів певної категорії понять і т. ін. (Новинская, 2013, с. 36). У свою чергу, Ю. Сложеникіна і В. Звягінцев прираховують терміни-епоніми до частково мотивованих з двох причин. По-перше, епонім містить вказівку на другорядну класифікаційну ознаку термінованого об'єкта (особа, яка має відношення до його створення, вивчення), а епоніми, як правило, з'являються не в результаті наукового узагальнення, а на основі емпіричної діяльності. І, по-друге, епонімічні терміни іноді можуть бути хибноорієнтованими (Сложеникіна, Звягінцев, 2017, с. 31-32).

Іншою позитивною рисою епонімічних номінацій мовознавці вважають їхній інтернаціональний характер. Так, О. Вюстер ще в 30-х роках ХХ ст. зробив висновок, що найменування, до складу яких входять власні назви «інтернаціонально зрозуміліші», ніж інші засоби передавання певної наукової інформації (Вюстер, 1935). Сучасні дослідники погоджуються з цією думкою, наприклад, М. Дзюба також вважає позитивною ознакою епонімічних термінів інтернаціональний характер, оскільки сучасний інтенсивний розвиток науки вимагає налагодження комунікації між фахівцями на міжнародному рівні (Дзюба, 2011).

Прихильники цього типу номінації впевнені в тому, що епоніми мають бути невід'ємною і закономірною частиною наукової літератури, тому що вони являють собою єдиний спосіб увічнення вчених, які зробили важливі відкриття або вперше описали специфічні об'єкти, явища і процеси (Caruzzo, 2008). А також тому, що вони передають спадкоємність наукових знань, відображають історію науки, є знаками культурної пам'яті й виконують меморіальну функцію, тобто нагадують про внесок конкретних учених у розвиток науки.

Позитивною рисою епонімів визнають також тенденцію до короткості зовнішньої форми порівняно з їхніми еквівалентними кваліфікативними термінами (Вахрамеева, 2003; Дзюба, 2010; Whitworth, 2007).

Епонімічні терміни вважають повнозначущими мовними одиницями з великим конотативним потенціалом, причому структура конотації епонімів містить оцінний, експресивний і культурний компоненти. При цьому історична і культурна

екстралінгвістична інформація саме власної назви є підставою для виникнення нових епонімічних термінів і їхнього активного використання у мові для спеціальних цілей (Кисель, Дубських, Ломакина, Босик, 2019, с. 151).

І, насамкінець, слід зазначити, що власні назви є потенціальним, невичерпним джерелом найменування наукових термінів і номенклатурних знаків, тому що завдяки їм досягається конкретизація й уточнення загальних понять і положень (Суперанская, Подольская, Васильева, 2004, с. 114).

Отже проведене дослідження епонімів-термінів у політологічній термінології англійської мови дало змогу вивчити структуру вищеназваних термінів, яка представлена різними типами, причому найчисленніший і найпродуктивніший тип – це похідні терміни, які становлять 58 % всього досліджуваного корпусу. Найпродуктивнішим способом термінотворення відповідно є морфологічний. Семантична структура всіх вивчених термінів – моносемія. Крім того, у мовному матеріалі виявлено явище синонімії, яке охоплює 14 % всього мовного матеріалу.

Вивчення наукової літератури, яка висвітлює різноманітні оцінки епонімів показало, що всі погляди на цей мовний об'єкт цілком слушні, науково обґрунтовані й відображають реальну картину утворення і функціонування епонімічних термінів у мовах для спеціальних цілей. Незважаючи на певні недоліки (відсутність мотивованості, наявність омонімії і синонімії, складність транскрибування і вимови, наукову неточність і необхідність біографічних довідок на номен), епоніми широко розповсюджені в більшості термінологій різних національних мов. Тому що вони безумовно мають позитивні ознаки: інтернаціональний характер, легкість номінації, яскраве культурно-історичне забарвлення, певний конотативний потенціал, тенденцію до стислості, наявність меморіальної функції тощо.

Перспективу подальшого дослідження у цьому напрямку вбачаємо у вивченні епонімів у інших терміносистемах сучасної англійської мови і проведенні зіставного аналізу й оцінювання цих епонімів, а також у розробленні переліку оцінних параметрів епонімів, від чого в остаточному підсумку залежить повнота і об'єктивність аналізу термінології та її одиниць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Вахрамеева, В.В. (2003). *Эпонимные термины в английских подъязыках науки и техники*. (Автореф. дис. ... канд. филол. наук), Омск.
- Вюстер, Е. (1935). *Международная стандартизация языка в технике*. Л.-М.: Стандарт.
- Дзюба, М.М. (2010). Епонімічні найменування в українській термінології. *Українська мова*, 3, 55-63.
- Дзюба, М.М. (2011). Епоніми в українській науковій термінології. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук), Луцьк.
- Какзанова, Е.Н. (2013). Философская картина мира в эпонимических интернационализмах. *Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология*, 1(13), 62-64.
- Кисель, О.В., Дубских, А.Н., Ломакина, Е.А., & Босик, Г.А. (2019). Коннотативный потенциал терминов-эпонимов. *Известия ВГПУ. Филологические науки*, 4, 148-151.
- Лейчик, В.М. (1994). *Терминоведение: Предмет, методы, структура*. Москва: Московский лицей.
- Лейчик, В.М. (1982). *Обсуждение проблем эпонимов в современной науке*. Available at: www.ling.expert.ru/.../leitchik_eponyms.html
- Новинская, Н.В. (2013). Термины-эпонимы в языке науки. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания*, 4, 34-38.
- Сложеникина, Ю.В., & Звягинцев, В.С. (2017). Термины-эпонимы: Pro et Contra. *Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы*, 7, 32-35.
- Суперанская, А.В., Подольская, Н.В., & Васильева, Н.В. (2004). *Общая терминология: Вопросы теории*. Москва: Едиториал УРСС.
- Caruzzo, V. (2008). Eponyms or Descriptive Equivalent Terms? The Question of Accuracy in Medical Discourse. *Linguistics*. Available at: <http://core.ac.uk/>pdf>53253513pdf>
- Collin, P. (2004). *Dictionary of Politics and Government*. London: Bloomsbury Publishing Plc.
- Whitworth, J. (2007). Should Eponyms be Abandoned? No. *British Medical Journal*, vol. 335, 7617, 426.
- Woywodt, A, & Mattison, E. Should Eponyms be Abandoned? Yes. *British Medical Journal*, vol. 335, 7617, 424-425.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Аладько Дмитро Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: семасіологія, ономасіологія, теорія номінації, зіставна лексикологія, лінгвокультурологія, етнолінгвістика.

Деменчук Олег Володимирович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське і зіставно-типологічне мовознавство, когнітивна лінгвістика, функціональна лінгвістика, лінгвістична семантика.

Калініченко Михайло Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: літературознавство, американістика, історія літератури Великобританії й США XIX ст.

Константінова Олена Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське мовознавство, лексикологія, термінознавство, переклад.

Кучма Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське, порівняльно-історичне і типологічне мовознавство, психолінгвістика.

Летюча Любов Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі. Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту, когнітивна лінгвістика, деривація, лінгвокультурологія.

Мізін Костянтин Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, зіставна лінгвокультурологія, перекладознавство, теорія фразеології.

Павлова Ольга Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: загальне, зіставне і функціональне термінознавство.

Павловська Людмила Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, лінгвокультурологія, аксіологічна семантика, прагматика.

Чеберяк Анна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: загальне та зіставне мовознавство, комунікативна лінгвістика, лінгвістична генологія, прагмалінгвістика, лінгвокультурологія та міжкультурна комунікація.

Наукове видання

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ
АКСІОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

Історія та сьогодення філологічної науки

Том 6

Academic Edition

LINGUISTIC CONCEPTUALISATION
OF PERSON'S AXIOLOGICAL SPACE

Collective work

History and Contemporaneity of Philological Science

Volume 6

Формат 60x84^{1/16}.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Гарнітура Century Schoolbook.

Авт. арк. 8,8. Наклад 100.

Редакційно-видавничий відділ

Рівненського державного гуманітарного університету

м. Рівне, 33000, вул. Ст. Бандери, 12

тел.: (0362) 26-48-83

Друк: «ПараГраф+»

м. Рівне, 33000, вул. Гетьмана Мазеши, 6/8

тел.: (0362) 26-49-27